

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Tarih

**BUHARA EMİRLİĞİ ÜZERİNDE RUS-İNGİLİZ NÜFUZ
MÜCADELESİ (1807- 1868)**

Türkbeyi GÜNGÖR

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2018

BUHARA EMİRLİĞİ ÜZERİNDE RUS-İNGİLİZ NÜFUZ MÜCADELESİ (1807-1868)

Türkbeyi GÜNGÖR

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Tarih

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2018

KABUL VE ONAY

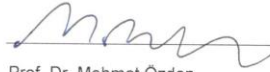
Türkbeyi Güngör tarafından hazırlanan "Buhara Emirliği Üzerinde Rus-İngiliz Nüfuz Mücadelesi (1807-1868)" başlıklı bu çalışma 09.01.2018 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Tümen Somuncuoğlu (Başkan)

Doç. Dr. Erkin Ekrem (Danışman)

Prof. Dr. Mehmet Özden

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğu onaylarım.

Prof. Dr. Musa Yaşar Sağlam

Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim/Raporum sadece Hacettepe Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin/Raporumun 3 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

09.01.2018

Türkbeyi Güngör

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kâğıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinlerin yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

o Tezimin/Raporumun tamamı dünya çapında erişime açılabilir ve bir kısmı veya tamamının fotokopisi alınabilir.

(Bu seçenекle teziniz arama motorlarında indekslenebilecek, daha sonra tezinizin erişim statüsünün değiştirilmesini talep etmeniz ve kütüphane bu talebinizi yerine getirirse bile, teziniz arama motorlarının önbelleklerinde kalmaya devam edebilecektir)

• Tezimin/Raporumun 07.02.2021 tarihine kadar erişime açılmasını ve fotokopi alınmasını (İç Kapak, Özet, İçindekiler ve Kaynakça hariç) istemiyorum.

(Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir, kaynak gösterilmek şartıyla bir kısmı veya tamamının fotokopisi alınabilir)

o Tezimin/Raporumun.....tarihine kadar erişime açılmasını istemiyorum ancak kaynak gösterilmek şartıyla bir kısmı veya tamamının fotokopisinin alınmasını onaylıyorum.

o Serbest Seçenek/Yazarın Seçimi

09/02/2018

Türkbeyi GÜNGÖR

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, Doç. Dr. Erkin EKREM danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Türkbeyi GÜNGÖR

TEŞEKKÜR

Her bilimsel çalışma sadece tek bir kişinin eseri olmayıp, pek çok kişinin katkısıyla ayakta durmaktadır. Bu çalışmamızın oluşmasında şüphesiz en büyük katkıya sahip kişi tez danışmanım sayın Doç. Dr. Erkin EKREM'dir. Tez önerilerini verdiğimiz süreçte onun fikirleri olmasaydı bu çalışma hiç ortaya çıkamazdı. Kendisi tüm tez sürecinde sabırla beni dinlemiş, her türlü yardımda bulunmuş, tezin bütün aşamalarını takip etmiş, fikirleri ve yol göstericiliğiyle bu çalışmanın tamamlanmasını sağlamıştır. Kendisinin bu katkılarından dolayı ona çok şey borçluyum.

Tez sürecinde maddi ve manevi hiçbir yardımı esirgemeyen annem Gülderen GÜNGÖR, babam Ahmet GÜNGÖR ve ablam Günsun GÜNGÖR'e çok şey borçluyum. Onların sabırları, maddi ve manevi destekleri sayesinde çalışmamız tamamlanabilmiştir.

Ayrıca lisans eğitim boyunca beni lisansüstü eğitime yönlendiren Osmangazi Üniversitesi öğretim üyesi sayın Prof. Dr. Osman KÖKSAL, lisans eğitimim boyunca üzerimde çok emekleri olan sayın Doç. Dr. Mehmet TOPAL ve sayın Doç. Dr. Hayrettin PINAR'a teşekkürü bir borç bilirim.

ÖZET

GÜNGÖR, Türkbeyi. *Buhara Emirliği Üzerinde Rus-İngiliz Nüfuz Mücadelesi (1807-1868)*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2018.

XIX. yüzyılda Türkistan, büyük devletler arasında bir çatışma sahnesi olmuştur. Bu dönemde Türkistan'ın sahip olduğu ekonomik kaynaklar ve önemli ticaret yolları üzerinde bulunması nedeniyle Rusya ve İngiltere birbirleriyle kıyasıya rekabet etmişlerdir. Rusya'nın yayılcı siyasetine karşılık, İngiltere'nin sömürgelerini korumak amacıyla mücadele ettikleri bu dönemde Buhara Emirliği özel bir konuma sahip olmuştur. Buhara'nın Türkistan'ın ekonomik ve siyasi merkezinde bulunması nedeniyle her iki devlet bu hanlığı kendi taraflarına çekmeye çalışmışlardır. Ancak, bu diplomatik mücadele Buhara Emirliği'nin zayıflamasına ve sonunda Rus nüfuzu altına girmesine neden olmuştur.

Anahtar Sözcükler

Rus, İngiliz, Türkistan, Buhara.

ABSTRACT

GÜNGÖR, Türkbeyi. *Battle of Reign Between Russian-British on Bukhara Emirate (1807-1868)*, Master's Thesis, Ankara, 2018.

In the 19th Century, Turkestan became a scene of conflict between great states. In this period, Russia and Britain competed each other because of economic resources and important trade routes of Turkestan. Bukhara Emirate had a special position during this period when Britain was trying to protect its colonies against expansionist policy of Russia. Due to Bukhara is located economic and political center of Turkestan, both states tried to attract this khanate to their sides. However, this diplomatic struggle led to weakening of Bukhara Emirate and ultimately enter to Russian influence.

Keywords

Russian, British, Turkestan, Bukhara.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
BİLDİRİM	ii
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKKI BEYANI	iii
ETİK BEYAN	iv
TEŞEKKÜR	v
ÖZET	vi
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER	viii
GİRİŞ	1
A. ÇALIŞMANIN KONUSU	1
B. ÇALIŞMANIN AMACI ve KAPSAMI	3
1.TÜRKİSTAN HANLIKLARI	5
1.1. Türkistan Adı ve Sınırları	5
1.1.1. Buhara Adının Kökeni.....	7
1.2. Buhara Emirliği'nin Coğrafi Yapısı	8
1.2.1. Coğrafi Konum.....	8
1.2.2. Nehirler.....	10
1.2.3. Dağlar ve Çöller.....	11
1.3. Buhara Emirliği'nde Şehirler	12
1.3.1. Buhara.....	12
1.3.2. Semerkand.....	14

1.3.3. Şehr-i Sebz.....	17
1.3.4. Belh.....	18
1.3.5. Çarçuy.....	20
1.3.6. Kermine.....	20
1.3.7. Hisar.....	21
1.3.8. Kette- Kurgan.....	21
1.3.9. Ura- Tübe.....	21
1.4. Nüfus Yapısı.....	22
1.5. Buhara Emirliği'nin Siyasi Tarihi.....	25
1.5.2. Özbek Hanlığı'nın Kuruluşu (1428- 1468).....	28
1.5.2.1. Buhara Hanlığı'nın Kuruluşu ve Şeybâniler Dönemi (1500-1599).....	29
1.5.2.2. Canoğulları Dönemi (1599-1785).....	32
1.5.2.3. Mangıtlar Dönemi (1785-1920).....	34
1.6. Türkistan ve Buhara'nın Rus Çarlığı İçin Stratejik ve Ekonomik Önemi.....	38
1.6.1. Türkistan ve Buhara'nın Rus Çarlığı İçin Stratejik Önemi.....	38
1.6.2. Türkistan ve Buhara'nın Rus Çarlığı için Ekonomik Önemi.....	40
1.7. Türkistan ve Buhara'nın İngiltere İçin Stratejik Önemi	43
2.TÜRKİSTAN VE BUHARA'DA BÜYÜK OYUN: RUS- İNGİLİZ NÜFUZ MÜCADELESİNİN BAŞLAMASI.....	45
2.1. Rus Çarlığı'nın Tatar ve Kazak Topraklarını İşgali.....	45
2.1.1. Rus Çarlığı'nın Kazan, Astrahan ve Sibirya Topraklarını İşgali.....	45
2.1.2. Rus Çarlığı'nın Kazak Topraklarını Himaye Altına Alması.....	47

2.2. İngilizlerin Orta Asya ve Türkistan Hanlıkları'ndaki Nüfuz Kurma Girişimleri.....	50
2.2.1. İngilizlerin Hindistan'ı Nüfuz Altına Almaları.....	50
2.2.2. Herât Kuşatması.....	56
2.2.3. Afganistan'ın İşgali.....	58
2.2.4. İngilizlerin Buhara Emirliği'nde Nüfuz Kurma Girişimleri.....	62
2.2.4.1. İngilizlerin Hive ve Hokand Hanlıkları'nda Nüfuz Kurma Girişimleri.....	67
2.3. Rus Çarlığı'nın Buhara Emirliği'ne Gönderdiği Diplomatik Heyetler ve Nüfuz Girişimleri.....	70
3. TÜRKİSTAN'DA RUS İŞGALLERİNİN BAŞLAMASI VE RUS- İNGİLİZ NÜFUZ MÜCADELESİNİN İKİNCİ SAFHASI.....	78
3.1. Türkistan'ın İşgali İçin Hazırlık Faaliyetleri.....	78
3.1.1. Rus Çarlığı'nın Kafkasya'yı İşgali (1864).....	84
3.2. Türkistan İşgalinin Başlaması.....	86
3.2.1. Hokand Hanlığı'nın Rus Nüfuzu Altına Alınması (1865).....	86
3.3. Buhara Emirliği'nin İşgali (1868).....	91
3.3.1. Buhara Emirliği'nin İşgali Sırasında İngilizlerin Tutumu.....	108
3.4. İngiliz- Rus Nüfuz Bölgelerinin Belirlenmesi (1873).....	111
3.5. Hive Hanlığı'nın İşgali (1873).....	115
SONUÇ	120
KAYNAKÇA.....	123
EKLER.....	129
EK-1: XVIII-XIX. Yüzyıllarda Türkistan'a Karşı Rus Saldırı Yolları.....	129

EK-2: XVIII-XIX. Yüzyıllarda Türkistan Hanlıkları.....	130
EK-3: Alexander Burnes.....	131
EK-4: Arthur Conolly.....	132
EK-5: Emir Nasrullah.....	133
EK-6: 30 Ekim 1878 Times Gazetesi Karikatürü.....	134
EK-7: Mikhail Grigoryeviç Çernayev.....	135
EK-8: Konstantin Von Kaufman.....	136
EK-9: Etik Kurul İzni Muafiyet Formu.....	137
EK-10: Tez Orjinallik Raporu.....	138

GİRİŞ

A. ÇALIŞMANIN KONUSU

İlk Çağlardan beri Türklerin kadim yurdu olan Türkistan'da Timur Devleti'nin yıkılmasının ardından karşılıklıklarla dolu bir döneme girilmiştir. Nitekim bu dönemde Timur Devleti'nin bakiyesi olarak Türkistan'da Buhara, Hive ve Hokand hanlıkları kurulmuştur (Doğan ve Erdoğan 2017a: 6). Türkistan'da Timur Devleti'nin bakiyesi olarak bu üç hanlığın kurulmasıyla 2 Eylül 1920'de Buhara Emirliği'nin işgaline kadar sürecek "Hanlıklar Dönemi" de başlamıştır (Hatunoğlu 2016: 31).

Buhara Emirliği sahip olduğu stratejik önemin yanında, Batı Türkistan coğrafyasının kültürel, sosyal ve ekonomik merkezi konumundadır. Buhara Emirliği'nin önemli yer altı ve yer üstü kaynaklarına sahip olması ve Orta Asya'nın başlıca ticaret yollarını bünyesinde barındırması, onun kurulduğu günden Rus nüfuzuna girdiği döneme kadar çok değerli bir konumda olmasını sağlamıştır. Buhara, sahip olduğu bu değerler nedeniyle XIX. yüzyılda sömürgeci devletlerin büyük ilgisini çekmiştir.

Buhara ile ilgilenen büyük devletlerden biri Rusya'dır. Rusya'nın Buhara Emirliği'ne karşı yayılcı bir siyaset uygulamasında birtakım sebepler söz konusudur. Bu sebeplerin başında; Buhara Emirliği vasıtasıyla İran, Afganistan ve Hindistan ülkeleriyle ticaret yapmak ve bu ülkelerdeki pazarlara hâkim olmak gelmektedir. İkinci bir sebep ise Buhara Emirliği coğrafyasının zirai açıdan taşıdığı önem ile birlikte değerli yer altı ve yer üstü kaynaklara sahip olmasıdır (Doğan ve Erdoğan 2017a: 7).

Rusya dışında Türkistan Hanlıkları ile ilgilenen diğer bir büyük devlet ise İngiltere'dir. XIX. yüzyılın başından beri Hindistan'daki nüfuzunu iyice sağlamlaştırmış olan İngilizler için Batı Türkistan Hanlıkları da oldukça önem arz etmiştir. I. Petro döneminden beri Rusların Hindistan'ı ele geçirmek istediklerine inanan İngilizler, Hindistan'ın güvenliği için Batı Türkistan Hanlıkları'nın Ruslara karşı siyasi birliklerini sağlamaya çalışmışlardır. İngiltere'nin bu politikasında Buhara Hanlığı ise özel bir konuma sahip olmuştur.

1480'de Tatar hakimiyetinden kurtulan Ruslar Tatar, Kazak ve Kırgız topraklarını birer birer hakimiyetleri altına almışlar ve XVIII. yüzyılda Türkistan Hanlıkları ile sınır komşusu olmuşlardır. Ruslar Türk topraklarındaki ilerledikleri dönemde İngilizler de

Hindistan'ı sömürgeleri haline getirmişler ve burada nüfuzlarını kurmuşlardır. Rusların aşama aşama güneye yayılması, İran ve Afganistan vasıtasıyla Hindistan'ı tehdit edebilecek konuma gelmeleri İngilizleri çok endişelendirmiştir. Nitekim 1807'de Tilsit'te I. Alexander (1801-1825) ve Napoleon'un ortak bir orduyla Hindistan'a sefer yapma kararları İngiltere'nin Hindistan'daki nüfuzlarına yönelik ilk ciddi tehlikeyi doğurmuştur. Bu tarihten sonra Orta Asya'daki gelişmeleri büyük bir dikkatle takip eden İngilizler, Hindistan'daki hakimiyetlerini korumak için Türkistan, Afganistan ve İran gibi bölgelerde kendi nüfuz alanlarını oluşturmak için gereken her türlü önlemi almışlardır.

İngilizler XIX.yüzyılda Türkistan Hanlıkları'nın aralarındaki birliği sağlayarak Hindistan'ın kuzeyinde bir tampon bölge oluşturmak istemişlerdir. Hindistan'a ulaşmak isteyen Rusya da Türkistan Hanlıklarını kendi tarafına çekmeye çalışmıştır. Nitekim İngiltere ile Rusya arasındaki Türkistan'daki bu nüfuz mücadelesi ilk "Soğuk Savaş" tecrübelerinden birinin yaşanmasına neden olmuştur. XIX. yüzyılda taraflar arasında gerçekleşen bu mücadele, Yüzbaşı Arthur Conolly tarafından icat edilen "Great Game (Büyük Oyun)"¹ tabiri ile adlandırılmıştır. Peter Hopkirk tarafından ise "bir satranç tahtası" olarak betimlenen bu mücadelede Buhara Hanlığı ise çok önemli bir konumda olmuştur (Çelik ve Yazıcı 2013: 140).

Rusya ile İngiltere arasındaki XIX. yüzyıl boyunca süren "Büyük Oyun" Buhara Emirliği ile diğer Türkistan Hanlıkları'nın aleyhine sonuçlanmıştır. Türkistan davasına hayatını adanmış olan Baymirza Hayit bu mücadeleyi: "*Rus faaliyet ile İngilizlerin Doğu'daki çekimserliği, Türkistan aleyhine birleşmişti. Onların nüfuz siyaseti esasen zayıf olan Türkistan devletlerinin kaderini tayin etmiş oldu. Türkistan devletleri, arka arkaya, Rus gücü karşısında boyun eğmek zorunda kaldılar. Bu hususta bağımsız Türkistan devletleri arasında bir birliğin mevcut olmayışı, İngiltere ve Rusya'ya sınırsız bir hareket serbestisi sağladı. İngiltere, bu oyundan kendi isteğiyle veya icbar edilerek çekildi; Rusya kendi yoluna devam etti ve Türkistan, Asya'daki beynelmilel politikanın kurbanı oldu.*" şeklinde tasvir ederek gayet yerinde bir tespit yapmıştır (Hayit 2004: 121-122).

¹ Yüzbaşı Arthur Conolly tarafından ilk defa kullanılan "Büyük Oyun" tabiri, 1840'lara gelindiğinde, Orta Asya'daki hakimiyet mücadelesi için kullanılmaya başlanmıştır. Daha sonra Rudyard Kipling *Kim* adlı romanın bu kavramı popülerleştirmiştir. 1816- 1856 yılları arasında Rusya Dışişleri Bakanı olan Kont Nesselrode ise bu mücadeleyi "Gölgeler Yarışması" olarak tabir etmiştir (Sabol 2002: 594).

B. ÇALIŞMANIN AMACI ve KAPSAMI

Bu çalışmanın amacı, XIX. yüzyılda Türkistan'da cereyan eden İngiliz-Rus Nüfuz mücadelesinin Buhara Emirliği'nde nasıl cereyan ettiğini, bu rekabetin Buhara Emirliği'ne etkilerinin neler olduğunu ve Buhara Emirliği'nin nasıl Rus nüfuzu altına girdiğini ortaya koymaktır.

Çalışmamızın kapsamı 1807- 1868 yılları arasındır. Yukarıda zikredildiği gibi 1807'de Tilsit'de Rusya ve Fransa'nın Hindistan'a bir sefer yapma kararları İngiltere'nin Hindistan'daki nüfuzuna ilk ciddi tehlikeyi oluşturmuştur. Bu tarihten itibaren İngiltere, Orta Asya'da nüfuzunu kurmaya başlamış ve Buhara Emirliği'ni de kendi yanına çekmeye çalışmıştır. Yaklaşık 60 yıl süren bu mücadele Buhara Emirliği'nin 1868'de işgali ile son bulmuştur. Biz de bu çalışmamızda 1807 tarihini başlangıç olarak alarak bu nüfuz mücadelesinin Buhara Emirliği'nin Rus nüfuzuna girdiği 1868 yılına kadarki sürecini ve bu mücadelenin Buhara Emirliği'nde nasıl cereyan ettiğini kaynaklarımızın el verdiği ölçüde ortaya koymaya çalıştık. Çalışma sadece Buhara Emirliği'ni kapsasa da konunun bütünlüğünün bozulmaması için Afganistan, Hindistan, İran ve diğer Türkistan Hanlıkları'ndaki gelişmeler de bütünlük içerisinde ele alınmaya çalışılmıştır.

XIX. yüzyılda Türkistan'ın siyasi tarihiyle ilgili Baymirza Hayit, Mehmet Saray, Zeki Velidi Togan, Hamid Ziyayev, Nurettin Hatunoğlu, Muhammed Bilal Çelik gibi değerli bilimadamları tarafından kıymetli çalışmalar yapılmıştır. Konumuzla ilgili olarak Peter Hopkirk, Michael Edwardes, Seymour Becker gibi araştırmacıların çalışmaları da bulunmaktadır. Ancak konumuzla ilgili yabancı dilde yazılmış kaynakların ve arşiv belgelerinin daha çok Hindistan, Rusya, İngiltere, Özbekistan gibi ülkelerde olması ve ülkemizde ulaşımının zor olması nedeniyle çalışmamızın pek çok yerinde kaynak sıkıntısı çekilmiştir.

Birinci bölümde: Türkistan Adının menşei, Buhara adının menşei, Özbek Hanlığı'nın ve Buhara Emirliği'nin kuruluşu ve Türkistan'ın İngiltere ve Rus Çarlığı için önemi incelenmiştir.

Çalışmamızın ana konusunu oluşturan ikinci bölümde, Rus Çarlığı'nın Tatar, Kazak topraklarını işgali, İngiltere'nin Hindistan'ı nüfuz altına alması, İran ve Afganistan'daki İngilizlerin nüfuz girişimleri ve Buhara Emirliği'ndeki nüfuz girişimleri incelenmiştir.

Üçüncü bölümde ise, Rus Çarlığı'nın Türkistan'ı işgal etmek için hazırlık faaliyetleri, Türkistan Hanlıkları'ndaki nüfuz kurma girişimleri, Türkistan Hanlıkları'nın işgali ve İngiliz- Rus nüfuz bölgelerinin belirlenmesi incelenmiştir.

1.TÜRKİSTAN HANLIKLARI

1.1. TÜRKİSTAN ADI VE SINIRLARI

Günümüzde Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan, Özbekistan, Doğu Türkistan (Sincan- Uygur Özerk Bölgesi), Kuzey Afganistan ve Güney Sibiryâ'nın büyük bir kısmını kaplayan bölgeye Orta Asya denilmektedir. İlkçağlardan beri Türklerin kadim yurdu olan bu bölgeye tarihte "Türkistan" ismi verilmiştir.

Peki Türkistan adının menşei nedir?

Bu soruya net bir cevap verebilmek mümkün değildir. Çünkü bu konu hakkında tam bir fikir birliğine varılamamakla birlikte hakkında çeşitli görüşler bulunmaktadır.

Yazılı kaynaklarda Türkistan kelimesi ilk kez Turkastanak şeklinde eski Yunanlıların İskitye kelimesine karşılık olarak VIII. yüzyılda yaşamış olan Ermeni tarihçisi Musa Horenki (Moses Xorenac'i) tarafından kullanılmış ve batıda İtil, doğuda İmanos yani Tanrı dağlarının doğu tarafları, güneyde Maveraâunnehir mukabili olan Sogd ile Arık yani Horasan arasındaki topraklara atfedilmiştir. Daha evvelki Yunan kaynaklarında henüz VI. yüzyılda, Orta Asya için "Türk" adına bitişen Yunanca -hia- ekiyle "Turkhia" denilmiştir (Yıldırım 2013: 28)

Ahmet Taşağıl'ın belirttiğine göre, Türkistan adını ilk defa eski İranlılar ve Araplar, Orta Asya'da Türklerin yaşadıkları yerleri belirtmek için kullanmışlardır. Arap coğrafyacısı Yakubî, Pamir yaylasının Türkistan denilen yer olduğuna işaret eder. Sasaniler döneminde ve İslâm fetihleri sırasında Türkistan adı, Maveraünnehir'in doğusundaki dağlara ve kuzeyindeki ülkelere verilmiştir (Taşağıl 2012: 556)

Müslüman Arapların Türkistan'ı fethetmelerinden hemen öncesinde, İran'ın kuzeyindeki hem yerleşik hem de kırsal alanlar için "Türklerin ülkesi" anlamında *Bilâd et- Türk ya da Türkistan* terimleri kullanılmıştır. Hatta Sasâniler zamanında (224-651) Türklerin ülkesi, Farslar ile Türkler arasında sınır bölgesi olarak kabul edilen Amu-Derya (Ceyhun) nehrinin kuzeyinden başlıyordu (Eshenkulova 2007: 2).

Arapların İnan fütuhâtından sonra, Maveraünnehir ve Bilâd et-Türk (Türkistan) tabirleri birbirlerinin yerlerine kullanılsalar da daha 8-9. yüzyıllardan itibaren bu iki tabir birbirlerinden daha farklı anlamlarda kullanılmıştır. Özellikle bu dönemde Müslüman Arapların bölgeye doğru ilerlemeleri neticesinde Türklerin bir kısmı kuzeye ve doğuya göç etmişlerdir. İslamiyet'i kabul eden yerleşik Türkler, Farıslar ve diğer kavimlerin yaşadıkları bölgeye Maveraünnehir denilirken; göçebe Türklerin çoğunlukta olduğu kavimlerin Maveraünnehir'in doğusundaki ve kuzeyindeki dağlık ve kırsal bölgelere, şimdiki Doğu Türkistan, Kırgızistan ve Kazakistan ülkelerinin bulunduğu coğrafi bölgeye ise Türkistan denilmiştir (Togan 1981: 23; Levy 2002: 389-390).

Moğollardan önceki dönemlerde Türkistan veya Türk ülkesi tabiri, batıda İdil Nehri ağzının doğu sahilinden, doğuda Tanrı Dağları'nın doğusuna, Beşbalık-Barköl, Kumul sınırlarına kadar, kuzeyde Ural ve Altay Dağları, İsil (İşim) ve İrtiş nehirlerine kadar olan, güneyde ise Pamir ile Hazar Denizi ortasındaki Karakum ve Horasan çölleri arasında kalan geniş ülke için kullanılmıştır. Bu geniş sahanın içerisinde Sogd ve Fergana arasında Çin ticaret yolunun üzerinde bulunan Buhara ve Sogd gibi şehirler ve aşağı Amu-Derya'daki Harezmi sahası Türkistan olarak tanımlanmamıştır. Sir-Derya (Seyhun) havzasının Namangan ve Özkend'den yukarıda ve Taşkent'ten aşağıda kalan kısımları ise Türkistan kabul edildiği halde, yine Maveraünnehir'de olan Fergana ve Taşkent bölgeleri bazen Türkistan olarak kabul edilmiştir (Eshenkulova 2007: 4).

Türkistan'da Moğol hakimiyeti döneminde Moğol sarayında Avrupalı elçilerden ve 13.yüzyıl seyyahlarından Plano Karpini, Willhem rubruk ve özellikle Marko Polo'nun eserlerinde Türkistan ile ilgili değerli bilgiler bulunmaktadır (Eshenkulova 2007: 5).

XIX. yüzyıla gelindiğinde Türkistan Rus ve Avrupalı bilim adamlarının, askerlerin, tüccarların ilgi duyduğu bir konu olmuştur.

İngiliz tarihçiler XIX. yüzyılın başlarına kadar Batı Türkistan için Büyük Buhâra, Doğu Türkistan için Küçük Buhara adını kullanmışlardır. Fakat XIX. yüzyıldan sonra Batı Türkistan'ı Türkistan adıyla anmaya başlamışlardır. Batı Avrupa ve Rus tarihçileri ise Batı Türkistan tabirini pek kullanmamışlardır. Ruslar Türk illerini işgale giriştikleri dönemde Türkistan kelimesini Kazaklardan öğrenerek kullanmaya başlamışlardır. (Yıldırım 2013: 28; Taşağıl 2012: 556).

Özellikle Rus istilalarından sonra bölgede uygulanan “böl, yönet” politikasının sonucu olarak “Türkistan, Türk” gibi kelimeler her türlü yazışmalardan çıkarılmıştır. Nitekim 1917 ihtilalinden sonra yaygınlaşmaya başlayan Orta Asya tabiri, İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra Türkistan’ın yerine kullanılmaya başlanmıştır (Yalçinkaya 2006: 17-20).

Türkistan’ın coğrafi sınırlarını belirleyecek olursak, Türkistan coğrafyası güneyden Gürgen Irmağı, Horasan Dağları, Küpet Dağı, Kuhu Baba, Mazenderan, Kuenlun, Topçak, Ak Dağ ve Hindikuş Dağlarıyla, kuzeyde Aral Dağlarının güneyinden, İrtiş Havzası ve Aral- İrtiş su ayrımı hattının kuzey yamaçlarıyla, doğuda Altay dağları ve Doğu Tanrı (Tien-Şen) Dağları, batıdan Hazar Denizi ve Ural Dağı’nın güneyi ile sınırlandırılmıştır. Bütün bu bölge Afganistan’ın sınırları içerisinde kalan topraklarla İran’da Astrabad ve Derengiz bölgesinden ibaret olan İran Türkmenistan’ın dışındaki bölgelerin yüzölçümü 5.340.066 km²’dir (Togan 1981: 1).

Çalışma alanımız Buhara’nın da içerisinde bulunduğu Batı Türkistan coğrafyası ise kuzeyinde yüksek dağlar bulunan, Tarbagatay ve Uludağ silsilelerini içine almakta olup batısı Mangışlak adıyla bilinmektedir. Güneyinde Balkan dağları, Aral ve Üstyurt’un güneyinde Kızılkum ve Karakum Çölleri bulunmaktadır. Buhara ile birlikte Hive, Hokand ve Taşkent şehirleri de Batı Türkistan coğrafyası açısından büyük bir öneme sahiptir (Taşağıl 2012:557)

1.1.1. Buhara Adının Kökeni

“Buhara” adının kökeni tam olarak bilinmemekle birlikte hakkında çeşitli görüşler bulunmaktadır. Şehrin adının kökeni hakkında ilk bilgiler Çince, Göktürkçe ve Sanskritçe kaynaklardan elde edilebilmektedir.

V.yüzyıldaki çeşitli Wie sülalesi (386-534) dönemi Çin kaynaklarında Buhara Hanlığı’ndan “Niumi Ülkesi” olarak bahsedilmektedir. Aynı döneme ait kaynaklarda Buhara’nın merkezi ise “Niumi” şeklinde geçmektedir. Çince kaynaklarda “Buhara” adı ilk defa VII. yüzyıldan itibaren yazılmış kaynaklarda kullanılmaya başlanmıştır. İlk olarak ise 630 yıllı civarında Çinli seyyah Hûang- Tsang tarafından “Pu-ha” şeklinde kullanılmıştır. (Ekrem 2003: 132; Şeşen 1992: 363).

Türk Kağanlığı'nın batıdaki komşularından olan Buhara, eski Türk yazıtlarında "Bukarak" şeklinde geçmektedir (Yıldırım 2013: 161).

Cengiz Han tarafından Buhara'nın 1220 yılında ele geçirilmesi *Yüan Shih*'de geçmektedir. Bu kaynakta ise şehrin adı "P'u-hua" ve "Bu-ha-rh" şeklinde kaydedilmiştir (Yıldırım 2013: 387).

Osman Sertkaya, *bukarak* adının Buhara kenti ile özdeşleştirilmesine karşı çıkararak, sözcüğün 'ibadethane' anlamında olduğunu öne sürmektedir. O, sözcüğün doğrudan Sanskritçe'den değil de Soğdça'dan geçtiğini belirtir (Aydın 2016: 52).

Şehrin adının eski paralar üzerinde "Pwy'r ywB" şeklinde geçmesinden dolayı adının Soğdça'dan geldiği görüşü de araştırmacılar tarafından kabul edilmektedir. Soğdça 'Pwy'r ywB' "- Buksarak" "mutlu yer" kelimesinin kökenin ise Sanskritçe "vihara" (manastır) kelimesinden türediği bunun zamanla bozularak " bukar" haline geldiği tahmin edilmektedir (Zarcone 2014: 6).

1.2. BUHARA EMİRLİĞİ'NİN COĞRAFİ YAPISI

1.2.1. Coğrafi Konum

Batı Türkistan'ın en önemli şehirlerinden olan Buhara, Amu-Derya ve Sir-Derya arasında yer alan etrafı çöllerle ve bozkırlarla çevrili bir vaha şehridir. Emirliğin kurulduğu bölge "Nehrin Ötesi" anlamına gelen Mâverâünnehir'dir. Ancak Buhara Hanlığı'nın XIX. yüzyıldaki sınırlarını kesin olarak belirlemek oldukça güçtür. Bunun en temel sebebi ise Buhara Hanlığı'nın kurulduğu günden yıkılışına kadarki süreçte herhangi bir uluslararası anlaşma ile sınırlarının belirlenmemiş olmasıdır (Yılmaz 2013: 11).

Hanlığın sınırlarının belirlenmemesinde coğrafi etkenler de söz konusudur. Buhara Hanlığı'nın kuzeyinde ve batısında devasa çöllerin bulunması nedeniyle sınırlarının belirlenmesi çok güçtür. Özellikle Hive Hanlığı ile olan sınırın belirlenmemesinde Kara- Kum Çölü büyük güçlükler çıkarmıştır. Bu sebeplerle birlikte Hanlığın sınırlarının tahttaki hana göre daralıp, genişlemesi de sınırların belirlenmesinde çeşitli güçlükler çıkarmaktadır (Çelik 2009: 16). XX. yüzyılın başlarında Buhara'ya gönderilen bir

Fransız mühendis Hanlığın ve bölgenin tam bilinmemesi hakkında şöyle bir tespitte bulunmuştur:

“Türkistan ve Buhara henüz doğmuş ülkelerdir. Pek çok kişi Asya kıtası haritasında bu ülkelerin yerini bilmez (Zarcone 2014: 3).”

Buhara Hanlığı'nın sınırlarını belirlemekteki güçlükler, XIX. yüzyılda buraya gelmiş seyyahların eserlerinde de görülebilmektedir. XIX. yüzyılda Buhara bölgesine gelen yabancı seyyahlar, hanlığın sınırları hakkında farklı bilgiler vermişlerdir. 1820 yılında ülkede seyahat eden Baron Meyendorf, Buhara'nın 41° ve 37° kuzey enlemleri ve 81° ve 86° 30' doğu boylamları arasında olduğunu belirlemiştir. Onun ifadelerine göre hatlar çizildiğinde hanlığın kuzey sınırlarını Ura-Tübe'nin kuzeyinden çizilecek bir hat, batı sınırını Hive ile Buhara arasındaki yol, güney sınırını Belh'in kuzeyi, doğu sınırını ise Ura- Tübe şehri oluşturmaktadır (Meyendorf 1826: 27).

XIX. yüzyılda Buhara'ya gelmiş diğer bir Rus asıllı seyyah Khanikoff ise Emir'in hâkimiyet alanının 37° ve 43° kuzey enlemleri ile 80° ve 88° doğu boylamlarının arasında olduğunu belirtmiştir. Onun tespitlerine göre ise hanlığın kuzeyini Bukan Dağları, batısını ve güneyini Kızıl-Kum Çölü, doğusunu Akdağ- Karadağ arasındaki dağ silsilesi ile Şehr-i Sebz Dağları oluştururken, güney ve güney batısını Belh, Endhuy ve Meymene şehirleri oluşturmaktadır (Çelik 2009: 17-18).

Buhara'ya ulaşım ise antik çağdan beri önemli kervan yolları olarak isim yapmış üç yol ile sağlanmıştır. Yollardan birincisi Buharalı, Tatar ve Rus tüccarların kullandığı Orenburg'dan başlayıp kuzeyde büyük Kazak bozkırını, sonra da Kızıl-Kum Çölünü geçmektedir. İkinci yol, İran'dan başlayıp Hazar Denizi'ni geçtikten sonra, Kara- Kum Çölü'nü katetmektedir. Üçüncü yol ise Kara- Kum Çölü'nü geçtikten sonra Hindi Kuş Dağlarını aşarak Kabil ve Herât'a ulaşmaktadır. Bu yollara ek olarak dördüncü yol ise Fergana Vadisi'nden geçip, Pamir Dağlarını aşarak, Doğu Türkistan'da Kaşgar'a varmaktadır (Zarcone 2014: 6).

1.2.2. Nehirler

Mâverâünnehr bölgesi tarih boyunca nehirleri sayesinde oldukça kalabalık ve verimli bir bölge olmuştur. Buhara ve çevresinin verimli ve kalabalık olmasını sağlayan beş önemli nehir vardır. Bunlar Amu-Derya, Zerefşan, Karşı, Belh ve Sir-Derya nehirleridir.

Amu-Derya Nehri, Pamir ve Hindikuş Dağları'nın birleştiği yerden 4950 m. yükseklikteki Peñç Irmağı'ndan doğup batıya doğru ilerler ve kuzeyden, başlıca Pamir Vahan suyu, Kızılsu, Kâfirihân ve Surhân, güneyden de Kökçesu kollarını alarak Kunduz- Belh hizasında kuzeybatıya döner. Bu dönüşten sonra kısmen çöller ve bozkırlar içinde, herhangi bir kol almadan kuzeybatı yönüne ilerler, sonunda muhtelif kollara ayrılarak Aral Gölü'ne dökülür. Amu-Derya Nehri'ne çeşitli milletler değişik adlar vermişlerdir. Çinliler *Wu-hu*, İranlılar *Veh-rôz/ Beh-rôz*, Araplar *Ceyhun/ Belh Nehri*, Türkler ise "ırmak" anlamında olan *Ögüz* adını vermişlerdir. Grekler ise "boğa" anlamına gelen *Oxus* adını vermişlerdir. Araplar ise *Ceyhun* adını vermişlerdir. Nehrin Amu- Derya ismi ise *Âmül/ Amûya* (Türkmenâbâd) şehrinden gelmektedir (Esin 1991: s.98).

Bölgenin ikinci önemli nehri ise Zerefşan Nehri'dir. Zerefşan, XVIII. yüzyıla kadar *Sogd Nehri* veya *Âb-ı Kuhek* olarak bilinirdi. XVIII. yüzyıldan itibaren ise nehir "Altın Taşıyan" anlamına gelen *Zerefşan* adıyla anılmaya başlanmıştır. Nehir, Alay sıradağlarının batı ucundan doğmaktadır. Batıya doğru ilerlerken kendisine çeşitli ırmaklar katılır. Bunların en önemlileri Fan-su, Kıştut- Su, Enar, Ersinar, Cisman- Su ve Magyan- Su'dur. Bu ırmaklar sayesinde nehrin debisi oldukça artmaktadır. Nehir, Semerkand'ın 7 km kuzeydoğusunda, Çoban- Ata mevkiinde iki kola ayrılır. Bu kollardan kuzeydekinin ismi Ak-Derya, güneydekinin ismi ise Kara- Derya'dır. İki kol arasında kalan bölge ise Miyankal olarak adlandırılmıştır. Miyankal'ın genişliği ise 12- 15 km olup uzunluğu ise 100 kilometredir. Zerefşan Nehri geçtiği bölgelerin su ihtiyacını karşıladığı gibi tarım yapılma imkânı da vermektedir (Çelik 2009: 19-20).

Bölgenin üçüncü önemli nehri ise Karşı Nehri'dir. Karşı Nehri, *Şehrisebz, Kaşka- Derya Nehri* olarak da bilinmektedir. Şehr-i Sebz Dağları'ndan doğan nehir, Zerefşan Nehri'nin güneyinden güneybatıya doğru akar. Şehr- i Sebz ve Karşı şehirleri boyunca ilerlemekte olan nehir Karşı şehrinin biraz ilerisinde çölde kaybolmaktadır (Çelik 2009: 21).

İlk üç nehre göre daha az önemli nehir ise Belh Nehri'dir. Hindikuş Dağları'ndan doğan nehir Belh bölgesine ulaştıktan sonra on sekizden fazla kola ayrılmaktadır (Çelik 2009: s. 21).

Bölgedeki beşinci önemli nehir ise Sir-Derya Nehri'dir. Nehre Eski Türkler *Yinçügüz*, Moğollar "soğuk ırmak" anlamına gelen *Gul Serikun*, Romalılar "Boğa" anlamına gelen *Oxus*, Grekler *Yaksartes*, Arap coğrafyacılar ise *Seyhun* adını vermişlerdir (Muhammedcanov 2009: 272). Sir-Derya Nehri, Narinderya ile Karaderya'nın birleşmesi sonucu meydana gelmektedir. Hokand ve Hocent bölgelerinden ilerleyerek Aral Gölü'ne dökülmektedir (Çelik 2009: 21).

1.2.3. Dağlar ve Çöller

Buhara Hanlığı bölgesi fiziki açıdan bakıldığında iki doğal bölünme göstermektedir. Hanlığın doğu kısmı genellikle dağlık iken, batı kısmı ise düzlüklerden oluşmaktadır. Hanlık boyunca dağların sabit bir isimleri bulunmamaktadır. Dağlar adlarını buldukları mevkilerdeki şehir ve kasabalardan almaktadırlar (Çelik 2009: 22).

Hanlığın doğusundaki sıradağlar Pamir Dağları'ndan başlayarak Semerkand'ın batısına kadar uzanmaktadır. Pamir Dağları'ndan başlayan sıradağlar güneyde ise Amu-Derya'ya kadar uzanmaktadır. Bunlar Kara- Dağ ile Ak- Dağ arasındaki dağ silsilesidir. Kara-Dağ silsilenin kuzey ucunu oluştururken, Ak-Dağ ise güney ucunu oluşturmaktadır. Hanlığın doğusunda Şehr-i Sebz Dağları bulunmaktadır. Kuzeyde Bukan ve Bakkali Dağları vardır. Ayrıca burada Öz- Kuduk Dağ, Çiğli Dağ, Kapkan-Taş Dağ ve Tümen- Bay Dağ da bulunmaktadır. Bunların güneyinde ise Arslan Dağ ve Nura Dağ vardır. Hanlığın kuzeyden batı sınırına doğru ise Susuz Kara Dağ uzanmaktadır (Çelik 2009: 22).

Hanlığın batı tarafı boydan boya Kara-Kum Çölü ile kaplıdır ve bu çöl güney sınırına kadar inmektedir. 400.000 km²'lik bu çöl Hive Hanlığı ile Buhara Hanlığı arasındaki sınırı oluşturmaktadır. Kuzeyde ise Aral Gölü'ne kadar uzanan 300.000 km²'lik Kızıl-Kum Çölü bulunmaktadır (Çelik 2009: 22).

1.3. BUHARA EMİRLİĞİ'NDE ŞEHİRLER

Buhara Hanlığı'nın sınırları hanlara bağlı olarak sürekli değiştiğinden eyalet sayıları da buna bağlı olarak değişiklik göstermektedir. Bu yüzden hanlıktaki şehirlerin tam sayısı hakkında net bir bilgi bulunamamaktadır. XIX. yüzyılda Buhara bölgesine gelmiş yabancı seyyahlar hanlıktaki şehirler hakkında farklı rakamlar vermişlerdir. 1840'lı yıllarda hanlığa gelen Nikolai Khanikoff, hanlık bölgesini on dokuz eyalete ayırmıştır. 1860'lı yıllarda derviş kılığında Buhara'da seyahat eden Macar Arminius Vambéry ise bölgenin on iki eyalete bölündüğünü belirtmiştir (Yılmaz 2013: 58).

Seyahatnâmelerde tüm şehirler hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Bu sebepten ötürü hanlık içerisindeki tüm şehirler hakkında tam bilgi verilememektedir. Üzerinde durulması gereken, hanlığın egemenlik sahasındaki en önemli şehirler ise Buhara, Semerkand, Merv, Şehr-i Sebz, Belh, Çarçuy, Kermine, Hisar, Kette- Kurgan ve Ura-Tübe'dir.

1.3.1. Buhara

Buhara, M.Ö. 4. ve 5. yüzyıllarda Soğdlar'ın önemli şehirlerinden birisi olmuştur. Şehir 7. yüzyılın sonunda Araplar tarafından fethedilmiştir. 896 ile 998 yılları arasında Samani yönetiminde kalan şehir, 1220 yılında Moğol istilasına uğrayarak bir dizi yağma ve yıkıma uğramıştır (Meyendorf 1826: 32). 1533'te Şeybani Hanedanı'na mensup Ubeydullah Han Buhara'yı kendisine başkent yapmıştır. Şeybaniler'den sonra Canoğulları, onların ardından hanlığın Rus nüfuzuna girdiği 1868'e kadar Mangıtlar Buhara'yı yönetmişlerdir (Zarcone 2014: 7-8).

Türkistan bölgesinin en önemli şehirlerinden birisi olan Buhara, 40° enlemiyle Afganistan'ın batısından geçen boylamın kesiştiği noktadadır. Şehir, Zerefşan Nehri'nin alt kısmındaki vahanın üzerinde bulunmaktadır. Aynı zamanda Buhara, Orta Asya'yı bir yandan Güney Rusya'ya, diğer yandan Afganistan, Hindistan, Doğu Türkistan ve Çin'e bağlayan ticaret yollarının merkezinde yer alan önemli bir şehirdir (Zarcone 2014: 5).

XIX. yüzyılda şehirde 360 sokak, 217 cami, 103 medrese, 24'ü taştan diğeri ise ahşap olmak üzere 38 kervansaray, 16 hamam, 24 tanesi şehrin içinde 22 tanesi de şehrin dışında olmak üzere 46 adet pazar bulunmaktaydı. Buhara, İslâm dininin Orta Asya'da öğretildiği önemli merkezlerden olduğu için medrese ve cami gibi yapılar ön plana

çıkılmaktadır. Buhara'daki 217 camiden 8 tanesi Cuma Camii olmakla birlikte Buhara'nın en büyük camisi Mescid-i Kelan Camii de bu sekiz caminin içindedir (Doğan ve Erdoğan 2017a: 381).

Hanlıklar döneminde İslâm, bölgenin kültürel ve gündelik hayatındaki en temel unsurdur. Buhara bu dönemde Türkistan'ın en büyük İslâmi merkezlerinden biri olmuştur. Buhara ile ilgili olan “*Dünyanın diğer bütün kısımlarından yeryüzüne düşen ışık Buhara'dan yükselmektedir.*” sözü Buhara'ya verilen önemi göstermesi açısından oldukça önemlidir. Buhara meclislerinde söylenen “*Buhara İslâm'ın omuz gücüdür.*” sözüne Macar seyyah Arminius Vambery de katılarak Buhara'yı İslâm'ın Roması saymıştır (Doğan ve Erdoğan 2017a: 379).

Buhara, Timur döneminde Nakşibendiyye Tarikatı'nın merkezliğini de yapmıştır. Daha sonra Nakşibendiyye Tarikatı Semerkand ve Taşkent'te de güçlenmiş, sonrasında Hindistan, Osmanlı İmparatorluğu, Orta Doğu hatta Çin ve Endonezya'ya kadar yayılmıştır. Tarikat, meşhur mutasavvıflar Ebulkasım Cüneyd ve Yusuf Hemedani tarafından temsil edilen büyük İran geleneğine bağlı kalmıştır. Buhara'daki Müslüman ahali arasında Nakşibendiyye Tarikatı oldukça etkili olmuştur. Dünya meselelerine çok az önem veren tarikat, İslâmi ilimlere oldukça değer vermiştir. İlime verilen değeri göstermek için medreselerin kapılarına “*İlmi talep etmek her Müslüman erkek ve kadına farzdır.*” yazısı asılmıştır (Doğan ve Erdoğan 2017a: 378).

Buhara aynı zamanda İslâm'ın ve İslâmi ilimlerin öğretildiği merkezlerden de birisidir. Buhara'daki en önemli medreseler ise; Mir Arab Medresesi, Kelan Medresesi, Kükeltaş Medresesi, Abdullah Han Medresesi'dir. Buhara'daki medreselerin sayısı ise tam olarak belirlenememektedir. Khanikoff, Buhara'daki medreselerin sayısını 103 olarak verirken, Vambery ise, Buhara'da 80'den fazla medresenin olmadığını belirtmiştir. Vambery, eserinde bunların sadece en ünlülerinden bahsetmiştir. İlk olarak Kükeltaş Medresesi'nden bahseden Vambery, 1426 yılında inşa edilmiş olan bu medresenin 150 odasının bulunduğunu belirtmiştir. Öğrencilerin her birinin yıllık 100- 120 tilla civarında masrafı olduğunu da söylemiştir. Khanikoff da bu medresenin 150 hücrenin olduğundan ve medrese müderrislerinin yıllık 360 tilla aldığından bahsetmiştir. Khanikoff'un verdiği bilgilere göre, medrese öğrencileri üç sınıfa ayrılmışlardır. Ayrıca Khanikoff, öğrencilere verilen maaşların üç ile beş tilla arasında değişiklik gösterdiğini de belirtmiştir (Doğan ve Erdoğan 2017a: 403; Khanikoff 1845: 106).

Khaikoff'un bilgi verdiği diğer bir medrese ise Mirza Uluğ Bey Medresesi'dir. Seyyah bu medresenin 80 odasının olduğunu, öğrencilerinin yıllık 3 tilla maaş aldıklarını belirtmiştir (Khanikoff 1845: 106).

Vambery'nin hakkında bilgi verdiği diğer bir medrese 1529 yılında inşa edilmiş olup 100 odası olan Mir Arab Medresesi'dir. Buhara'da yer alan diğer medrese ise Kosh Medresesi'dir. Bu medrese ise, Abdullah Han tarafından 1372 yılında inşa ettirilmiştir. Vambery, bu medresenin Mir Arab Medresesi kadar önemli olmadığını da belirtmiştir. Vambery, Buhara'nın önemli medreseleri arasında Cuybar, Tursuncan ve Ernazar medreselerini de saymıştır. Vambery bu medreselere Hindistan, Çin, Afganistan gibi memleketlerden de öğrenciler geldiğini de belirtmiştir (Doğan ve Erdoğan 2017a: 405).

Buhara şehri, çok sayıda kutsal mezardan ve türbelerden ötürü, kimi zaman "Türbeler Şehri" diye de tanımlanmıştır. Buhara'daki en önemli türbeler arasında; Bahaeddin Nakşibendi Türbesi, şehrin doğusunda bulunan Seyfeddin Bakharzi Türbesi, şehrin kuzey kısmındaki İmam Ebu Hafs-ı Kebir Türbesi, şehrin batısında ise İmam Ebu Bekir Sad'ın Türbesi bulunmaktadır (Doğan ve Erdoğan 2017a: 383).

Buhara'da mezarlıklar ise belirli bir düzen dahilinde değildir. Mezarlıklar sağa sola serpilmiş gibidir ve her yerde insanın karşısına çıkabilmektedir. Gömüt yerleri genellikle, step yerlerinden ya da çölün içinden, vahalardaki şehirlere doğru yol alırken dikkati çeken ilk mekânlardandır. Şehir duvarlarının dış cephelerinde ve çoğu zaman şehirlerin tam ortasında, kabirlerle kaplanmış alanlar görülürdü (Yılmaz 2016: 145).

XIX. yüzyılda Buhara'nın etrafı yaklaşık on iki kilometrelik surlar ile çevriliydi. Surlar yuvarlak burçlarla ve her birinin ayrı adı olan, güneş doğarken açılıp, batarken kapatılan on bir kapıyla donatılmıştır. Kapılar adlarını şehir merkezine giden ana caddelerden almıştır. Bunlar: Mezar, Kavle ya da Karşı, Sallahane, Namazgâh, Şeyh Celâl, Karagöl, Oğlan, Şirgiran, Telipeh, İmam, Semerkand'dır (Meyendorf 1826: 34).

1.3.2.Semerkand

Grek tarihi metinlerinde *Maracanda*, Çin vekâyinamelerinde *K'ang* ve Wei Sülalesi (386-534) döneminde *Hsi-wan-chin*, Liao sülalesi (916-1125) ve (1271-1368) dönemleri Çince kaynaklarda *Hsun-ssu-kan*, Hsüan-tsang'ın seyahatnamesinde *Sa-mo-Chien* adlarıyla anılan şehrin adının kökeni, şehrin isminin nisbet edildiği şahsın ismi Semer

ile Soğdca'da “şehir” veya “yerleşim birimi” anlamındaki “kent/ kant” kelimesinden meydana gelmektedir (Ekrem 2003: 126; Aydınlı 2009: 481).

Şehir ilk olarak Zereşan Nehri'nin güney kısmındaki vadiye hâkim bir mevkiye kurulmuştur. M.Ö. 535'de Pers hükümdarı Büyük Cyrus Semerkand'ı ileri bir karakol olarak kurdu muştur. Büyük İskender şehir M.Ö. 329'da Persler'den alarak hâkimiyeti altına almıştır. M.Ö. 189 yılında şehir, Grek- Baktria Krallığı'nın hükmü altına girmiştir (Aydınlı 2009: 482).

M.S. 562'den 659'daki yıkılışlarına kadar Batı Göktürk Devleti Semerkand'ı hâkimiyeti altına almıştır. Bundan sonra şehir Çin hakimiyeti altına girmiştir. 676 yılında Emeviler şehri fethetmişler ve 701'e kadar yönetmişlerdir. 701 yılında ise II. Göktürk Devleti Kağanı Kapağan Semerkand ve çevresini kendisine bağlamıştır. Ancak II. Göktürk Devleti'nin hâkimiyeti fazla sürmemiş, Emevîler'in Horasan Valisi Kuteybe b. Müslim 711'de Semerkandlılar'ı vergiye bağlamıştır. Emevîler'den sonra şehir Abbasi ve Samanî hâkimiyeti altına girmiştir (Aydınlı 2009: 482).

999'da Karahanlılar'ın eline geçen Semerkand, iç çekişmeler yüzünden Karahanlılar'ın ikiye bölünmesinden sonra Batı Karahanlılar'ın elinde kalmıştır. 1052'de Börü Tegin Ebu İshâk İbrahim b. Nasr, Semerkand'ı Batı Karahanlı Devleti'nin başkenti yapmıştır. 1089 yılında Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah Semerkand'ı hâkimiyeti altına almıştır. XIII. yüzyılda Hârizmşahlar'ın egemenliği altına giren şehir, Mart 1220'de Moğol istilasına uğramıştır. Moğol hanlarının mücadelesi yüzünden sıkıntılı bir dönem yaşayan Semerkand, Timur'un bu şehri kendisine başşehir yapmasıyla toparlanmaya başlamıştır (Aydınlı 2009: 483).

1500'de Özbek hükümdarı Şeybani Han tarafından ele geçirilen Semerkand, 1868 yılına kadar Özbek hanlarının hâkimiyeti altında kalmıştır. 14 Mayıs 1868'de Ruslar şehri işgal ederek Türkistan Genel Valiliği yönetim bölgesine dâhil etmişlerdir (Aydınlı 2009: 484).

Hindistan'dan, İran'dan ve diğer bölgelerden gelen ticaret yollarının birleştiği noktada bulunması ve çevresinin çok verimli topraklarla sarılmış olmasından dolayı Semerkand'a çok sayıda insan yerleşmiştir. Samaniler devrinde 500.000 kişi, Cengiz Han zamanında ise 100.000 aile yaşamıştır. XIX. yüzyılda şehri ziyaret eden Meyendorf, şehrin nüfusunu 50.000 olarak tahmin ederken, XIX. yüzyılın ikinci yarısında şehri ziyaret eden Schuyler ise 30. 000 kişi olarak tahmin etmiştir (Yılmaz 2016: 147-148).

Semer kand'a, suyun bolluğu nedeniyle Buhara'dan daha çok değer verilmiştir. Hanlar Buhara'ya göre iklimi daha güzel olduğu için yazlarının bir bölümünü burada geçirmişlerdir. Buhara hanları yılda bir kez Semerkand'a gidip dikdörtgen şeklindeki "Köktaş"² adı verilen Mirza Uluğ Bey Medresesi'nde bulunan mavi bir taşın üzerine oturarak hâkimiyetlerini perçinlemek zorunda olmuşlardır (Yılmaz 2016: 148).

XIX. yüzyılda Semerkand'ın 1- Dervaze-i Buhara, 2- Dervaze-i Paikobah, 3- Dervaze-i Hz. şah-ı Zinde, 4- Dervaze-i Suzangiran, 6- Dervaze-i Hoca Ahrar adında altı giriş kapısı vardı. Semerkand'da da yatsı namazından sonra şehre giriş-çıkış yasaklanmıştır (Khanikoff 1845: 129).

Semer kand, sahip olduğu doğal güzelliklerinin yanında önemli eserlere de ev sahipliği yapmaktadır. Semerkand'ta bulunan önemli tarihi eserler ise Emir Timur'un Türbesi, şah'ı Zinde Camisi, İsmail Buhari Kllyesi, Çolpan Ata Türbesi, Bibi Hatun Medresesi, Uluğ Beğ Medresesi ve şirdar Medresesi'dir (Yılmaz 2013: 64).

Semer kand, Buhara ile birlikte Türkistan'ın en önemli eğitim merkezlerinden birisidir. Semerkand'da Pazar yerinin ortasında "Registan" olarak adlandırılan meydanda  önemli medrese vardır. Bunlar Uluğ Bey Medresesi, şir Dr Medresesi ve Tillakri Medresesi'dir (Khanikoff 1845: 131). Uluğ Bey Medresesi, Timur'un torunu devlet ve ilim adamı Uluğ Bey tarafından yaptırılmıştır. Uluğ Bey Medresesi, aynı meydana yer alan şir Dr ve Tillakri Medreselerinin ilhm kaynağı olmuştur. Medresenin inşa edildiği tarih tam olarak belli değildir. Medresenin 1417-1420 yılları arasında yaptırıldığı tahmin edilmektedir. Uluğ Bey Medresesi'nde dini ilimlerin yanında diğer ilimler de okutulmuştur (Beksaç 2012: 129).

Schuyler, Semerkand'daki medreseler hakkında çeşitli bilgiler vermiştir. Seyyah, meydanın doğu tarafında yer alan şir Dr Medresesi'nin yaklaşık 1648'de bir zbek kahramanı olan Yalang Taş Bahadır tarafından yaptırıldığı bilgisini vermektedir. Schuyler'in hakkında bilgi verdiği diğer bir medrese ise Uluğ Bey Medresesi'dir. Tek katlı ve 24 odadan oluşan bu medrese seyyahın ziyaret ettiği dönemde harap bir haldedir. Seyyahın gördüğü diğer medrese ise Tillakri Medresesi'dir. Seyyah bu medresenin de ziyaret ettiği dönemde harap bir halde olduğunu belirtmiştir (Schuyler 2007: 249-251).

² Köktaş'a Orta Asya'nın "Kader Taşı" da denilirdi (Yılmaz 2016:148).

Semerkind'daki medreseler hakkında bilgi veren diğerk bir kişi ise Vambery'dir. Vambery, Semerkind'daki medreselerin önemli mimari yapılarından olduklarını belirtmiştir. Semerkind'da yaklaşık kırk kadar medresenin olduğunu belirten Vambery, ziyaret ettiği dönemde bu medreselerin birçoğunun harap halde olduğuna dikkat çekmiştir. Seyyah, medreselerden en iyi korunanlarının ise Şîr Dâr, Tillakâri ve Uluğ Bey Medreseleri olduğunu belirtmiştir (Doğank ve Erdoğan 2017a: 411).

Semerkind'ın sahip olduğu doğa güzelliği İslâm uleması ve Semerkind'a gelen yabancı seyyahlar tarafından da tasvir edilmiştir. İslâm dünyasının şair ve uleması "Semerkind'ın yeryüzündeki dört cennetten biri" olduğunu vurgularken, Macar seyyah Vambery ise, Semerkind'ın Türkistan'da gördüğü diğerk şehirlerin tümünün üzerinde olduğunu ifade etmiştir. Ancak ülkeyi yöneten Özbeklerin daha çok başşehir olan Buhara'nın gelişmesine önem vermeleri nedeniyle Semerkind bazı yönlerden ihmal edilmiş ve Buhara'nın gölgesinde kalmıştır. Bunun yanında Semerkind'da yaşayan yerli halkın tarihi kalıntılara bakış açısı da şehrin mimari yapısını oldukça etkilemiştir. Semerkind halkının tarihi kalıntıların bir kısmını kendi özel amaçları için kullanması şehirde bulunan bazı tarihi eserlerin zarar görmesine sebep olmuştur (Yılmaz 2016 :150-151).

1.3.3. Şehr-i Sebz

Semerkind'ın yaklaşık 50 km güneydoğusunda kurulan Şehr-i Sebz, Keş adıyla da bilinmektedir. Verimli topraklarla çevrili olmasından dolayı Farsça "yeşil şehir" anlamına gelen *Şehr-i Sebz* adını almıştır. Çin kaynaklarında ise *Kia-Sha*, *Khie-Shuang-na*, *Khu-sha*, *Kie-She* gibi adlarla anılmaktadır (Taşağıl 2002: 314).

Şehr-i Sebz, Semerkind ile Belh arasında işlek ticaret yolunun üzerinde bulunmasından dolayı Orta Çağ'ın ilk yarısında ayrı bir canlılık kazanmıştır. Mâverâünnehir'i fethetmeye gelen İslâm orduları kumandanı Horasan Valisi Mühelleb. Ebû Sufre karargâhını Keş'te kurmuştur. Samanilere kadar işlek bir şehir olan Şehr-i Sebz, Samaniler döneminde adeta boşalmış harabe haline gelmiştir. Bunun en temel sebebi ise Semerkind ile Buhara'nın gelişerek siyasi bakımdan öne çıkmaları olmuştur. 1220 yılındaki Moğol istilasında şehir halkı herhangi bir zorluk çıkarmadan Moğollara teslim olmuştur (Taşağıl 2002: 314).

Timur döneminde yeniden önem kazanan şehir, onun döneminde yeniden imar edilmiştir. Bu dönemde yapılan eserlerin en önemlisi ise 1380 tarihli Ak Saray'dır. Buhara Hanlığı'nın XVI. yüzyılda iç karşılık halinde bulunmasını fırsat bilen Şehr-i Sebz'deki yerel yöneticiler de Belh ve Semerkand gibi bağımsızlıklarını ilân etmişlerdir. Ancak II. Abdullah Han XVI. yüzyılda bu şehirleri tekrar Buhara'ya bağlamayı başarmıştır. XVIII. yüzyılın başlarında Hokand Hanı Ebû Rahim Keş'i kendisine bağlamış, ancak 1860'da Buhara Hanı Nasrullâh Han Keş'i tekrar idaresi altına almıştır. 1865'e gelindiğinde şehir Rus işgaline uğramıştır (Taşağıl 2002: 314).

Şehr-i Sebz'in bir suru vardır ve kale dikdörtgen şeklindedir. Şehr-i Sebz Kalesi'nin ise altı kapısı bulunmaktadır. Bunlar; kalenin kuzeyinde Semerkand veya Kitap, yine kuzeyinde Kalmuk, batısında Çırakçı, güneyinde Yeke- Bağ, doğusunda Gün- Çıkar, güneydoğusunda Simhane isimli başka bir kapı daha vardır. (Çelik 2009: 35).

1.3.4. Belh

Amu-Derya Nehri'nin güneyindeki Dehâs Irmağı üzerinde ve Kûhibâbâ Dağı'nın eteğinde kurulan Belh, adını eski Farsça'da *Bâhtriş*, Avesta'da *Bâhdi* ve Grekçe'de *Baktra* şeklinde geçen Baktres'ten almıştır (Yazıcı 1992: 410).

Şehrin kuruluşu tam olarak bilinmemekle birlikte hakkında pek çok rivayet vardır. Bu rivayetlerden bazılarına göre bu şehir İran yaratılış efsanelerinde geçen Keyümers tarafından yaptırılmaya başlanmış, efsanevi hükümdarların üçüncüsü olan Tahmûras tarafından tamamlanmıştır. Diğer bir rivayete göre de Belh, yine efsanevi hükümdarlardan olan Minuçihir b. İrec tarafından yaptırılmıştır. Belh'in bir süre Turan hükümdarı Efrasiyâb'ın başşehri olduğu da rivayet edilmektedir. M.Ö. 329'a kadar Perslerin Bahtriş satraplığının merkezi olan Belh, İskender'in ölümünden sonra sırasıyla Selevkos Krallığı, Baktriana Krallığı, Kuşanlar, Eftalitler'in başşehri olmuştur (Yazıcı 1992: 410).

Belh'in İslâm hâkimiyetine hangi tarihte girdiği kesin olarak bilinmemektedir. Ancak şehir ve bölgenin tam olarak Arap egemenliğine girişi Muâviye dönemine (661- 680) rastlamaktadır. Belh, 662- 663 veya 664'te Kays b. Heysem veya Abdurrahman b. Semüre tarafından fethedilmiştir. 709'da Vali Kuteybe b. Müslim'e karşı ayaklanan Eftalit Prensi Tarhan Nizek, Belh'i geçici bir süre ele geçirse de Kuteybe'nin kuvvetlerine yenilmiştir. Araplara karşı Belh halkı sık sık ayaklanmış bu da şehrin bir

harabe haline gelmesine neden olmuştur. Bu ayaklanmaların sonucunda Belh 725'e kadar bir harabe halinde kalmıştır. Aynı yıl Esed b. Abdullah el- Kasri, şehri yeniden inşa ederek yönetimini de sonradan Abbasi veziri olan Bermek'e vermiştir (Yazıcı 1992: 410).

Abbassiler'den sonra şehir sırasıyla Tahirilerin ve Samaniler'in idaresine geçmiştir. Özellikle Samanilerin son dönemlerinde şehir büyük bir gelişme gösterip gelişmiş, ticareti ve yüksek kültürü ile diğer şehirlerden ayrılmıştır. Arap coğrafyacılar bu dönemlerdeki Belh'e beldelerin anası anlamına gelen "ümmü'l- bilad" lakabı ile görkemli, muhteşem anlamına gelen " behiyye" sıfatını vermişlerdir (Yazıcı 1992: 411).

Belh, Gazneliler ile Selçuklular arasındaki mücadelelere de sahne olmuştur. Dandanakan (1040) Savaşı'ndan sonra bir süre Selçukluların elinde kalan şehir; sürekli Selçuklu egemenliğine ise 1043 yılında girmiştir (Yazıcı 1992: 411).

Selçuklulardan sonra şehre Karahitaylılar hâkim olmuştur. 1198'de Bahâeddin Sâm b. Muhammed, Karahitaylılar'a bağlı Türk valisinin ölümünün ardından Belh'i Gurlu Devleti topraklarına katmıştır. 1205'te Harîzmşah Alâeddin Belh'i fethetmiştir. 1221 yılına gelindiğinde Belh, Moğol ordusu tarafından yerle bir edilmiş, halkı kılıçtan geçirilmiştir. Moğolların şehri yıkmasından itibaren yaklaşık 100 yıl harabe halinde kalmıştır (Yazıcı 1992: 411).

Cengiz Han'ın ölümünden sonra Belh şehri, Çağatay Hanlığı'nın payına düşmüş ve Timurlular dönemine kadar onların idaresinde kalmıştır. Timurlular döneminde ise şehir en parlak dönemini yaşamıştır. Belh, Şeybanilerin kontrolüne ise 1506 yılında geçmiştir. Üç yıl sonra Safevi hükümdarı Şah İsmail şehri zapt etse de, Çaldıran Savaşı (1514) 'nda Osmanlılar'a yenilmesi üzerine şehir tekrar Şeybanilerin eline geçmiştir (Yazıcı 1992: 411).

Belh şehri, Buhara Hanlığı ile Afgan Hanlığı arasında da sık sık mücadelelere sebep olmuştur. 1751'de Afgan Şahı Ahmed Dürrânî Belh'i ele geçirmiştir. 1826'de ise Buhara Hanı Nasrullah Han Belh'i tekrar topraklarına katmıştır. 1841'de Afganlılar tarafından tekrar ele geçirilen şehir, bu tarihten itibaren sürekli onların elinde kalmıştır (Yazıcı 1992: 411).

Belh İslâm kültür ve medeniyeti açısından çok önemli bir konumdadır. Belh'te hadis, tefsir, fıkıh, felsefe, tıp ve coğrafya alanında yetişen pek çok alim daha sonraları Bağdat ve Dimaşk başta olmak üzere pek çok şehre dağılarak İslâm kültür ve medeniyetinin gelişmesine katkı sağlamışlardır (Yazıcı 1992: 411).

1.3.5. Çarçuy

Amu-Derya Nehri'nin sol tarafında bulunan Çârcûy şehri, Orta Çağ'da *Âmûye* veya *Amu* şeklinde adlandırılmıştır. *Âmûl* isminin ise Ârîler'den önceki Amard kavminin adı ile ilgili olduğu tahmin edilmektedir. Şehrin bugünkü adı olan Çârcûy ise Amu-Derya üzerindeki önemli bir geçit olan Çehâr-cûy veya Çâr-cûy (Dört İrmak)'dan gelmektedir (Budak 1993: 224).

Şehir, etrafı çöllerle kaplı olmasına rağmen Horasan- Maverâünnehir kervan yollarının birleşme noktasında olduğundan önemli bir ticaret merkezi haline gelmiştir. Çarçûy, ticari bir kavşak noktası olmasının yanında bölgedeki önemli siyasi ve askeri gelişmelerde de önemli bir rol oynamıştır. Çârcûy Kalesi 1504 yılında Şeybanilerin eline geçmiştir. 1740'ta ise Nadir Şah'ın Buhara'ya yaptığı seferde de önemli bir geçit noktası olmuştur (Budak 1993: 224).

Çârcûy, bu dönemlerde önemli bir geçit yeri olmasına karşılık az nüfuslu küçük bir yerleşme merkezi durumunda olmuştur. XIX. yüzyılda şehiri ziyaret eden seyyahların belirttiğine göre, hâkim bir tepe üzerinde güzel bir kalesi bulunan, 20. 000 civarında bir nüfusu bulunan bir şehirdir. Halkının çoğunluğu göçebe bir hayat yaşamaktaydı ve sıcak mevsimlerde burada ancak 4000- 5000 kişi kalmaktaydı. 1844'te Hive Türkmenlerinin saldırıları neticesinde nüfusu 2000 civarına inen Çârcûy, eski önemini kaybetmiştir. Şehir, 1867 yılında Rusların eline geçmiştir (Budak 1993: 224).

1.3.6. Kermine

Kermine, tarihte *Badiye-i Hurdak* ve *Kermineye* gibi isimlerle de anılmıştır. Amu- Derya Nehri'nin aşağı kısımlarında kurulmuştur. Zerefşan Nehri'nin sol yakasında kurulan şehir, Buhara'ya 100 kilometre; Kette Kurgan üzerinden de Semerkand'a 160 kilometre

uzaklıktadır. Schuyler'in belirttiğine göre Kermine, dört camisi ve bir medresesi olan küçük bir şehirdir. Aynı zamanda bu şehirde Mangıt şehzadelerinin bazıları valilik te yapmışlardır (Schuyler 2007: 452; Çelik 2009: 36).

1.3.7. Hisar

Hisar şehri hanlığın doğusunda yer almaktadır. Şehrin ismi konusunda ise kaynaklarda bir birliklilik yoktur. Kimi kaynaklar şehre *Hisar* derken bazı kaynaklar *Hisar-ı Şadman* demektedir. Kafirnihan Nehri'nin kenarına kurulan şehirde, pirinç yetiştiriciliği ön plandadır. Özbeklerin kontrolüne II. Abdullah zamanında giren şehir, Mangıt idaresine ise Muhammed Rahim Han döneminde 1758'de girmiştir (Çelik 2009: 36).

1.3.8. Kette- Kurgan

Miyankal Vadisi'nde yer alan Kette- Kurgan şehri Semerkand ile Kermine arasındadır. Kare şeklinde bir şehir olup, kuzey ve güneyde bulunan iki kapıdan şehre girilmektedir. XIX. yüzyılda şehre gelen Alexander Burnes şehrin nüfusunu yaklaşık 2.500 kişi, Trotter ise yaklaşık 5.000 kişi olarak tahmin etmiştir. Kette- Kurgan halkı ipek böceği yetiştiriciliği, pamuk ekimi ve pirinç üretimi ile uğraşmışlardır (Çelik 2009: 39).

1.3.9. Ura- Tübe

Eski ismi Babür'ün verdiği bilgiye göre *Usruşna*, *Usruştı* veya *Usruştur*. XVI. yüzyıldaki kaynaklarda şehrin adı *Ura- Tepe olarak geçerken*, XIX. yüzyıl ile ilgili kaynaklar ise şehrin ismini *Ura- Tübe* olarak zikretmektedirler (Çelik 2009: 40).

Mangıtların idaresine Muhammed Rahim Han zamanında geçen şehir ölümünden sonra bağımsız hareket etmeye başlamış ve sürekli Buhara Hanlığı ile çatışma halinde olmuştur. Emir Haydar döneminde tekrar hâkimiyet altına alınan Ura- Tübe, 1806 yılında Hokand kontrolüne geçmiştir. Hokand Hanı Alim Han'ın şehirde yeterli güvenliği sağlayamaması üzerine Özbek Yüz kabilesinin lideri Hoca Mahmud Han isyan ederek Buhara Hanı Haydar'a tabi olmuştur. Ancak Ura- Tübe'nin tabiiyeti sözde bir tabiiyet olmuştur. Şehir kimi zaman Buhara'ya tabii olurken, kimi zaman da Hokand'a tabii

olmuştur. Ura- Tübe bölgesi Buhara Hanlığı ile Hokand Hanlığı arasında sürekli sorunlara sebep olmuştur. Hokand Hanlığı ile süregelen çekişmeler Ruslar'ın 14 Ekim 1866'da şehri işgal ederek yönetimini Buhara'ya devretmelerine kadar sürmüştür (Çelik 2009: 40).

1.4. NÜFUS YAPISI

Buhara Emirliği'nde nüfus heterojen bir yapıdadır. Bu heterojen yapıyı bir arada tutan en önemli unsur ise dindir (Khanikoff 1845: 67). Buhara Emirliği'nin nüfusu hakkında da net bir bilgi bulunamamaktadır. Bölgeye farklı zamanlarda gelmiş seyyahlar farklı rakamlar vermişlerdir. Buhara'ya 1820'de gelen Meyendorf nüfusun 2.532.000 milyon, 1832'de gelen Alexander Burnes 1 milyon ve 1842'de emirlikte bulunan Khanikoff ise 2- 2.5 milyon olduğunu tahmin etmiştir (Meyendorf 1826: 40; Çelik 2009: 23).

Özbekler hanlığın politik ve sosyal olarak hâkim konumundadırlar (Doğan ve Erdoğan 2017a: 309). 1820'li yıllarda Buhara'yı ziyaret eden Fraser, Buhara Emirliği'ndeki nüfusun büyük bir kısmının Özbeklerden oluştuğuna dikkat çekmiştir. Seyyah, Özbekler hakkında Buhara halkının kendisine oldukça olumlu şeyler söylediklerini de belirtmiştir (Çelik 2009: 23).

Khanikoff'un belirttiğine göre Özbekler yirmi sekiz kabileden oluşmaktadır. Emirlikteki en kalabalık Özbek kabilesi ise Mangıtlardır. Bunlar Buhara ve Karşı çevresinde yaşamaktadırlar. Hanedan ailesi ise Mangıt kabilesinin *Tuk* alt birimindedir (Khanikoff 1845: 77). Ayrıca Khanikoff, Buhara'daki Özbekleri kendi içlerinde temel olarak üç gruba ayırmıştır. Bunlar; yerleşik Özbekler, çadır yaşantılarını sürdürmekle birlikte tarımla da uğraşanlar ve tamamıyla göçebe Özbeklerdir (Khanikoff 1845: 81) Becker'n belirttiğine göre Rus hâkimiyetinin sağlandığı dönemde Buhara'daki nüfus çoğunluğunun %55-60'nı Özbekler oluşturmaktaydı (Becker 1968: 7).

Buhara'da yaşayan Taciklerin kökeni ve Buhara'ya ne zaman geldikleri hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Khanikoff, Taciklerin batıdan gelerek Zerefşan Vadisi'ne yerleştikleri belirtmektedir (Khanikoff 1845: 67). Göçebe bir şekilde yaşayan Tacikler, Buhara'ya yerleştikten sonra çadırlarda yaşamaya devam etmişlerdir (Doğan ve Erdoğan 2017a: 314).

Buhara Emirliği'nin en eski topluluklarından olan Tacikler, Özbeklerden sonra en kalabalık etnik grubu oluşturmaktadırlar. Tacikler yoğun olarak Buhara, Semerkand, Kitar gibi şehirlerde ve ülkenin dağlık olan güney doğu sınırının Afganistan'a yakın olan Hisar, Dervaz, Karategin, Kulap, Balcıvan, Yekkebağ ve Zerefşan Nehri'nin yukarı kısımlarında yoğun olarak yerleşmişlerdir. Savaşçı bir karakterleri yoktur. Ticaret sayesinde büyük gelir elde edilen ticari bölgeler onların tekelinde olmuştur (Omorov 2013a: 68). Emirlikteki nüfus çoğunluğunun yaklaşık %30'unu oluşturmaktadırlar (Becker 1968: 7).

Türkmenler, Oğuz Türklerinin Orta Asya'da kalan kısmıdır. Türkmenler, Amu- Derya Nehri'nin güney batısında, Çarçuy şehri ile Murgab Vadisi arasında yaşamaktadırlar. Buhara'daki en önemli 3 Türkmen kabilesi Ersari, Sarık ve Salor kabileleridir. Buhara Emirliği'ndeki Türkmenlerin başlıca genel geçim kaynakları ise hayvancılıktır (Çelik 2009: 24). Khanikoff, Buhara'da yaşayan Türkmenlerin bir kısmının Amu-Derya Nehri'nin son yakasında çadırlarda yaşadıklarını, bir kısmının ise aynı nehrin yakınlarındaki köylerde evler kurarak yerleşik yaşama geçtiklerini belirtmiştir (Khanikoff 1845: 39)

Emirlikte yaşayan Kırgızlar tamamen göçebe bir yaşam şekline sahiptiler. Baron Meyendorff, Kırgızların birçoğunun Karşı'da ve Miyankal'ın kuzeyinde yaşadıklarını belirtmiştir (Meyendorf 1826: 40) Buhara'ya gelen diğer bir seyyah Olufsen ise, göçebe şekilde yaşayan Kırgızların Buhara'nın kuzey kesimlerinde ve Amu-Derya Nehri'nin kenarlarında yaşadıklarını belirtmiştir (Doğan ve Erdoğan 2017a: 321). Meyendorf, Karakalpaklar ile birlikte Kırgızların nüfuslarının yaklaşık 60.000 kişiden oluştuklarını belirtmiştir (Meyendorf 1826: 41).

Karakalpaklar kaynaklarda ilk olarak XVI. yüzyılın sonunda Sir- Derya boyunda oturan bir kavim olarak anılmışlardır. Karakalpaklar da Özbekler gibi birçok boyun birleşmesinden meydana gelmiş bir topluluktur. Tarihi kaynaklarda "Siyah Külahlılar" veya sadece "Külahlılar" adıyla geçmektedirler. Eski Rus yıllıklarında "Çornıye Klobiki", Arap kaynaklarında "Karabörklü" olarak anılmaktadırlar. Buhara Emirliği'nde ise Cizak ile Ura- Tübe arasındaki topraklarda yaşamaktadırlar (Doğan ve Erdoğan 2017a: 326; Omorov 2013a: 80). Buhara Emirliği bünyesinde yaşayan Karakalpaklar çiftçilik yaparak ve yarı göçebe şekilde yaşamlarını sürdürmüşlerdir (Doğan ve Erdoğan 2017a: 327).

Araplar, daha çok Buhara Hanlığı'nın kuzey ve batı bölgelerine yerleşmişlerdir. Vardanzi ve Semerkand bölgelerinde ise sayıları oldukça fazladır (Khanikoff 1845: 72). Buhara'daki Araplar geçimlerini daha çok hayvancılıkla sağlamışlardır. Vambery, hanlıkta 60. 000 civarında Arap olduğunu belirtmiştir (Omorov 2013a: 69). Olufsen ise Buhara'da yaşayan Arapların çok az sayıda olduklarını ve Buhara'ya İslâm'ı ilk onların getirdiğini belirtmiştir (Doğan ve Erdoğan 2017a: 323).

Orta Asya'nın en eski etnik ve dini gruplarından birisi de Yahudilerdir. Cemaatin çoğunluğu emirlik topraklarında yaşadıkları için Avrupalı seyyahlar tarafından "Buhara Yahudileri" olarak anılmışlardır. Buhara'da yaşayan Yahudiler diğer Yahudi grupları ile sınırlı ilişkilerinin olması ve kapalı bir coğrafyada yaşamalarından dolayı farklı bir Yahudi grubu olarak nitelendirilmişlerdir (Arık 2006: 92). Meyendorf'un belirttiğine göre Buhara'daki Yahudiler Orta Asya'daki en kalabalık Yahudi grubunu oluşturmaktadırlar. (Meyendorf 1826: 34)

Buhara Yahudilerinin ortaya çıkışlarına dair çeşitli görüşler bulunmaktadır. Görüşlerde ortak olan husus ise Yahudilerin atalarının birçok nesil önce İran'dan bölgeye gelmiş olmalarıdır. Dolayısıyla Buhara Yahudileri İran Yahudilerinin bir kolu sayılmıştır (Arık 2006: 94).

Buhara'daki Yahudiler arasında din değiştiren gruplar da olmuştur. Din değiştiren gruplar arasında en dikkat çekici grup ise "Çala" adı verilen gruptur. Bunlar uzun süre Müslüman Özbek ve Tacik gruplar arasında kalan ve görünüşte Müslümanlığı kabul etmiş Yahudilerdi (Arık 2006: 100). Emirlikte Yahudiler sayıları az olmakla birlikte "cugut" adı verilen kendi mahallelerinde yaşamaktaydılar. Meyendorf, Buhara Yahudilerinin 3 mahallede yaşadıklarını belirtmektedir. A. Horoşhin'in belirttiğine göre Yahudiler genellikle ipek boyacılığıyla ve bunların pazarda satılmasıyla uğraşmaktaydılar (Arık 2006: 95). Yahudiler genellikle Buhara, Semerkand, Kette-Kurgan ve Karşı şehirlerine yerleşmişlerdir. Devlete cemaat olarak 2.000 tilla cizye ödemekle yükümlü olmuşlardır. Vambery'nin ifadesine göre Buhara'da 10.000 civarında Yahudi nüfus bulunmaktaydı (Meyendorf 1826: 35; Khanikoff 1845: 88).

Buhara Emirliği bünyesinde yaşayan Müslüman olmayan diğer bir grup ise Hintlilerdir. Meyendorff'un belirttiğine göre XIX. yüzyılın ilk yarısında Buhara'daki Hintlilerin sayısı oldukça artmıştır ve 300 kadarı da tacir olarak Buhara'ya yerleşmiştir (Meyendorf 1826: 35). Olufsen ise Hintlilerin sürekli olarak göç etmelerinden nüfuslarının tam olarak

hesaplanmadığını, ancak yaklaşık olarak birkaç yüz kişiden ibaret olduklarını belirtmiştir (Doğan ve Erdoğan 2017a: 329).

Çingeneler, Avrupa'nın ve Asya'nın çeşitli memleketlerinde yaşamış olup, fiziki ve ruhi özellikleri bakımından diğer milletlerden ayrılmışlardır. Hindistan'dan farklı zamanlarda ayrılan Çingeneler, Asya ve Avrupa'nın çeşitli yerlerine göç etmişlerdir (Doğan ve Erdoğan 2017a: 332). Buhara'daki Çingeneler genellikle "Mazani" olarak anılmışlardır (Doğan ve Erdoğan 2017a: 332). Buhara'da yaşayan Çingeneler geçimlerini daha çok küçük malzemeler satarak ve çoğunlukla büyücülük, falcılık yapmakla sağlamışlardır. Çingenelerin daha çok hanlığın dış bölgelerindeki su kenarlarında yaşamalarına izin verilmiştir (Omorov 2013: 73).

Buhara Hanlığı'nın ticari hayatında köle ticareti dikkate değer bir yere sahiptir. Esirler içerisindeki en kalabalık grubu ise İranlılar oluşturmuşlardır. İranlılardan başka Kalmuklar, Afganlar ve ayrıca Ruslar esirler arasındadırlar (Khanikoff 1845: 86). Meyendorff, Afganların kendi ülkelerinden duydukları rahatsızlıktan ötürü Kabil'den göç ettiklerini belirtmiştir. Aynı zamanda Afganların sayılarının 1817'den itibaren arttığına da dikkat çekmiştir (Meyendorf 1826: 35). Ayrıca, Meyendorff, Buhara'da 500- 600 kadar Rus esirin olduğunu da belirtmiştir (Meyendorf 1826: 61)

1.5. BUHARA EMİRLİĞİ'NİN SİYASİ TARİHİ

İslâm öncesi tarihi pek bilinmemekle birlikte Buhara'nın tarihi Müslümanların gelmeleriyle aydınlanmaya başlamaktadır. Türkistan'da ve Buhara'da İslâmiyet'in yayılışı gerek Türk tarihi gerekse İslâm tarihi bakımından büyük önem arz etmektedir. Zira Müslüman Araplarla Türklerin ciddi manada ilk karşılaşmaları, Arap ordularının Buhara ve çevresindeki askeri faaliyetleri neticesinde gerçekleşmiştir. Her ne kadar, bu ilk karşılaşmalar daha çok mücadele şeklinde cereyan etmiş olsa da sonuçları itibarıyla Türklerin İslâmiyet'i kabul sürecini başlatmıştır (Göksu 2011: 2).

Arap- İslâm orduları Buhara önlerine ilk defa 675 yılında Emevilerin Horasan Valisi Ubeydullah b. Ziyad kumandasında gelmişlerdir. Bu dönemde Buhara şehrinin hükümdarı Kabac Hatun idi. Taberî bu kadının Türk hakanının karısı olduğunu belirtmiştir. Kabac Hatun, her ne kadar şehri savunmak istediye de bunda başarılı olamamış ve sulh yapmayı kabul etmiştir. Yapılan antlaşmaya göre yıllık bir milyon

dirhem ve 2000 muharip vermeyi kabul etmiştir. Böylece Buhara Emevi hâkimiyeti altına girmiştir. Ubeydullah b. Ziyad'ın seferinden bir yıl sonra 676'da Ubeydullah'ın yerine Horasan valisi tayin edilen Sa'id b. Osman Buhara önlerine gelmiştir. Emevi ordusuna karşı bir savaşı göze alamayan Kabac Hatun sulh teklif etse de, Soğd, Kiş ve Nahseb- Neseף halkının yardım için Buhara'ya geldiklerini öğrenince fikrini değiştirmiştir. Ancak Kabac Hatun Emevi ordusu karşısında başarılı olamamıştır. Böylece Buhara bir kez daha Emevi hâkimiyetini kabul etmiştir (Göksu 2011: 3-4).

Emeviler 681 tarihinde bir kez daha Buhara'yı kontrol altına alsalar da hâkimiyetleri devamlı olmamış ve şehir 683'de Arapların kontrolünden çıkmıştır. Zira bu tarihte Yezid b. Muaviye'nin ölmesinden sonra Emevi payitahtında başlayan karışıklıklar, bütün vilayetlerde olduğu gibi, Horasan ve Maveraünnehr'de de etkisini göstermiştir. Bu durum 704 senesine kadar devam etmiştir. 704'te Emevilerin meşhur kumandanı Kuteybe b. Müslim'in Horasan'a vali olarak atanmasıyla yeni bir döneme girilmiştir. Kuteybe, Horâsân işlerini düzene koyup, bir süredir devam eden anlaşmazlıkları çözdükten sonra 706'dan itibaren askerî harekâtlara girişmiş ve neticesinde 709'da Buhara'yı fethetmeyi başarmıştır (Göksu 2011: 6-10).

Kuteybe b. Müslim, her şeyden önce Emevi hakimiyetinin Buhara'da kalıcı olmasını ve İslâmiyet'in bölgede yayılmasını hedeflemiştir. Bir yandan yaptığı düzenlemelerle bölgedeki Emevi hakimiyetini sağlamlaştırmaya çalışırken, diğer yandan da Buharalıların İslâmiyet'i kabul etmeleri için yoğun çaba sarf etmiştir (Göksu 2011: 11).

İslâmiyet'in zorla yayılmayacağını fark eden Kuteybe, bölge halkının kendi isteği ile İslâmiyet'i kabul etmesi için siyasi, ticari ve idari bakımdan bölgede etkin bulunan yerel idarecilerle yakınlık kurmuştur. Bunun için Kuteybe b. Müslim şehri fethettikten sonra Kabac Hatun'un oğlu Tuğşâde'yi Buhara'ya hükümdar olarak tayin etmiştir (Göksu 2011: 11). Böylece Emeviler'in Buhara'daki hâkimiyetleri daha sağlam temellere oturtulmuştur. Ancak 715'te Kuteybe'nin ölümünden sonra Buhara ve tüm Mâveraünnehr'de Araplara karşı isyanlar başlamıştır (Barthold 1990: 201). İsyânların temelinde ise Emevi yöneticilerinin yolsuzlukları ve bazı valilerin mallarını gasp etmeleri yatıyordu. Bu yüzden sık sık valiler değiştiriliyordu. Horasan valisi Eşres b. Abdullah es- Sülemi'nin 728'de yaptığı bir dizi vergi uygulamaları neticesinde yeniden isyanlar patlak vermiştir. İsyânlar neticesinde Araplar Mâveraünnehr'deki birçok bölgeyi kaybetmişlerdir. Ancak Araplar 729'da Buhara'yı tekrar ele geçirmeyi başarmışlardır. Araplara karşı süregelen isyanlar Nasr. B. Seyyar'ın valiliği döneminde de devam etmiştir. Bu dönemde 30 yıl hüküm sürmüş olan Buhara hükümdarı olan Tuğşade,

739'da Semerkand'da Nasr b. Seyyâr'ın ordugâhında iki kişi tarafından öldürülmüştür. Tuğşâde'nin öldürülmesi üzerine yerine oğlu Kuteybe hükümdar olmuştur (Barthold 1990: 203).

Nasr b. Seyyâr döneminde Abbasiler'in giderek güç kazanmaya başlamalarıyla Emeviler de Horasan'daki yönetimlerinin son dönemlerine gelmişlerdi. Bu dönemde Abbasilerin ünlü valisi Ebu Müslim 747 yılında Horasan valisi olarak tayin edilmiştir. Ebu Müslim, Horâsân'a gelir gelmez hemen çalışmalara başlamıştır. Kısa sürede Emevi düşmanlarını yanına çekmeyi başaran Ebu Müslim 748'de Nasr. b. Seyyar'ı da alt etmeyi başarmıştır. Böylece Ebu Müslim, Emevilerin son valisini de etkisiz hale getirerek, Horasan'daki tek güç olmayı başarmıştır. Nitekim 749'da hilafetin Emeviler'den Abbasilere geçmesiyle Mâverâünnehr'de de yeni bir dönem başlamıştır (Barthold 1990: 211).

Emevi idaresine karşı kazandığı zaferden sonra Ebû Müslim, Abbasi yönetime karşı çıkarılan bir dizi isyanla karşı mücadele etmek zorunda kalmıştır. Şerik b. Şeyh el-Mehrî, liderliğinde Şii propagandası yapan bir isyanı bastırmak için Ziyâd b. Salih görevlendirilmiştir. Kanlı bir şekilde bastırılan isyanın neticesinde isyancılar şehrin kapılarına asılmışlardır (Barthold 1990: 211).

Şerik'in isyanından sonra Buhara'da Abbasi yönetime karşı bir dizi isyan daha gerçekleşmiştir. Bunlardan en tehlikelisi ise Hâşim b. Hakim'in önderliğindeki "Mukanniye İsyanı" olmuştur. Mukanniye isyanı 783'de Museyyeb b. Züheyr tarafından bastırılmıştır (Barthold 1990: 216). Buhara hükümdarı Bünyât da Mukanna taraftarı ilan edilerek idam edilmiştir. Bünyât'dan sonra Buharhudâtlar güçlerini kaybetmişlerdir (Şeşen 1992: 363).

Bu dönemde Abbasi hanedanlığındaki iç gelişmeler Horasan bölgesini de etkilemiştir. Abbasi halifesinin güvenilir valilerinden olan Tâhirî hanedanlığının kurucusu Tahir b. Hüseyin 821'de Horasan valiliğine atanmıştır. Tâhir b. Hüseyin, bölgeyi Abbasiler adına yönetmeye başlamıştır. Böylece Buhara da Tâhiriler tarafından yönetilmeye başlanmıştır (Şeşen 1992: 363).

874 yılında Buhara şehri Tahiriler'den Samanilere bağlanmıştır. Samaniler döneminde Buhara şehri en parlak dönemlerinden birini yaşamış, büyük bir idari ve kültürel merkez haline gelmiştir. 892 yılında İsmail'in Samanilerin başına geçmesi ile şehir Samanilerin başkenti olmuştur. 999'da Karahanlı İlig Han Nasr b. Ali'nin şehri istila ederek Samani Devleti'ne son vermesiyle şehir Karahanlıların idaresine geçmiştir. Karahanlı Arslan

Han döneminde şehir en sakin dönemlerinden birini yaşamıştır. 1141 Katvan Savaşı'ndan sonra şehir putperest Karahitaylılar'ın kontrolüne geçmiştir. (Şeşen 1992: 365).

10 Şubat 1220 tarihinde Moğol orduları tarafından yağmalanan Buhara bir harabeye dönmüştür. Ögedey devrinde Buhara yeniden toparlanarak büyük bir ilim ve kültür merkezi haline gelmiştir. Moğol hâkimiyeti döneminde Buhara, İlhanlılar tarafından sık sık akınlara uğrayarak tahrip edilmiştir. Çağatay hanedanlığı ve Timur (1370-1404) döneminde Buhara bölgenin tarihinde çok önemli bir rol oynamıştır (Şeşen 1992: 366).

1.5.2. Özbek Hanlığı'nın Kuruluşu (1428- 1461)

Timur'un (1405) ölümünden sonra hanedanın üyeleri arasında gerçekleşen taht kavgaları ve iç çekişmeler neticesinde imparatorluk bir karışıklık dönemine girmiştir. Karşılıklıların sürdüğü sırada yeni ve büyük göçebe güçler ortaya çıkmış, böylece Timurlular egemen oldukları topraklarda güçlerini biraz daha kaybetmişlerdir. Nitekim Timur'un oğlu Şahruh (1407-1447) döneminde ve torunu Uluğ Beğ'in (1447-1449) dönemlerinde göçebe kavimlerle daha önce iyi olan ilişkiler bozulmaya başlamıştır (Alpargu 2002: 557).

Timurluların içlerinde buldukları bu sıkıntılı dönemde Özbeklerin 1428'den beri hanı olan Ebu'l-Hayr Han, göçebe Özbekleri bir araya toplamayı başarmıştır. Ebu'l-Hayr Han, 1428-1429'da Güney Sibirya'daki Tura şehrini fethetmiş ve 1446'ya kadar burayı kendisine başkent yapmıştır. Tura'nın fethinden sonra Ebu'l-Hayr Han, 1431'de Gürgenç dâhil Harezm'i, 1446 sonlarında da Seyhun dolaylarındaki Sıgnak şehrinden Özkent'e kadar uzanan bütün toprakları ele geçirmeyi başarmıştır (Doğan ve Erdoğan 2017a: 22). 1447 yılına gelindiğinde Sir-Derya'nın hemen hemen tamamı Özbekler'in kontrolüne geçmiş, Suzak ve Uzkent ile birlikte Suğnak da kontrol altına alınmıştır (Omorov 2013b: 12).

1456 yılında Özbekler, Kalmuklara karşı yaptıkları savaşı kaybettikten sonra güçlerini biraz kaybettiler. Bu yenilgi üzerine Ebu'l-Hayr Han, kendisine bağlı uruglar üzerindeki otoritesini büyük ölçüde kaybetti. Onun idaresinde bulunan, yine onun gibi Cuci soyundan gelen iki sultan Canıbeg ve Kerey, bu durumu fırsat bilerek kendilerine bağlı uruklarla beraber onun idaresinden ayrıldılar ve Doğu Çağatay Devleti Hanı 2. Esen

Buga'nın himayesine girdiler. 2. Esen Buga onlara Balkaş gölünün güneybatısındaki Çu Irmağı çevresinde yer verdi. Onlar da bu bölgede yaşamaya başladılar. Bu iki sultana ve onlara bağlı uruglara “ *hür ve serbest yaşamayı seven, maceraperest, asi*” anlamına gelen “ Kazak” adı verilmiştir. Böylece Kazak adıyla anılan bir Türk boyu meydana gelmiş olup, Canibek ve Kerey de “han” unvanı alıp 1465'ten itibaren Kazak Hanlığı'nı kurdular (Temir 2002: 649)

Ebu'l- Hayr Han'ın 1468'de Moğollara yenilip ölümünden sonra devlet dağılma dönemine girmiştir. Ebu'l- Hayır Han'ın ölümünden sonra yerine oğlu Şeyh Haydar geçmiştir. Ancak Şeyh Haydar'ın güçlü bir yönetici olmaması dolayısıyla hanlıkta iç karışıklıklar başlamıştır. Bu karışıklıklar sırasında Şeyh Haydar öldürülmüştür. Şeyh Haydar'ın ölümünden sonra da hanlık dağılma dönemine girmiştir (Alpargu 2002: 558). Ancak Ebu'l- Hayr Han'ın torunlarından Muhammed Şeybanî Han 1500 yılında dağılık Özbekleri tekrar toparlamayı başarmış ve bağımsızlığını ilan etmiştir (Hatunoğlu 2016: 32).

1.5.2.1. Buhara Hanlığı'nın Kuruluşu ve Şeybâniler Dönemi (1500-1599)

Ebu'l- Hayır Han'ın ölümünden sonra dağılma dönemine giren Özbeklerin tekrar bir araya gelmelerini ve yeniden teşkilatlanmalarını sağlayan Ebu'l- Hayır Han'ın torunu Muhammed Şeybani Han olmuştur. Özbekler Ebu'l- Hayır Han ile bağımsız bir hanlık olarak ortaya çıksalar da Buhara Hanlığı Muhammed Şeybani Han tarafından kurulmuştur (Alpargu 2002: 558).

Muhammed Şeybani Han, küçük yaşlardan itibaren kendisini siyasi çekişmelerin içerisinde bulmuş ve bozkırda ciddi bir askeri tecrübe edinmiştir. Şeybani Han, Deşt-i Kıpçak'taki problemler sırasında Buhara'ya gelmiş ve burada çeşitli yönlerden kendisini yetiştirmiştir. Etrafındaki siyasi gelişmeleri çok iyi takip eden Şeybani Han, Semerkand hâkimi Ahmed Mirza gibi yerel yöneticilerin emrinde çalışarak önemli görevler üstlenmiştir (Alpargu 2002: 558).

Şeybani Han, yerel yöneticilerin emrinde çalıştığı süreçte çok iyi tespitler yaparak hedeflerini belirlemiştir. Timuroğulları'nın iç mücadelelerine karışmayı planlayan Şeybanî Han, ilk başlarda ciddi bir askeri gücü olmadığından yıpratma savaşlarına girişmiştir. Adım adım hedeflerini gerçekleştiren Şeybani Han'ın Semerkand'ın fethedilmesi meselesindeki en büyük rakibi Babür olmuştur. 1500 yılında Özbeklerin

saldırısı neticesinde Semerkand ele geçirilmiştir. Ancak şehir Özbeklerin kontrolünde kalmamış 1 yıl boyunca Babür'ün kuvvetleri ve Şeybaniler arasında sürekli el değiştirmiştir. Şehrin Babür'ün elinde olduğu sırada Ser-i Pul Savaşı'nda yenilen Babür surların gerisine çekilmiştir. Dört ay süren kuşatma neticesinde şehir Şeybani Han'ın eline geçmiştir. Semerkand'ı ele geçiren Şeybani Han, burayı kendisine başkent yaparak kardeşi Mahmud Sultan'ı Buhara'ya göndermiştir (Alpargu 2002: 559).

Semerkand'ın ele geçirilmesinden sonra fetih faaliyetlerine devam eden Şeybani Han, 20 Mayıs 1507'de Herât'ı ele geçirmiştir. Şeybani Han Herât'ı ele geçirdikten sonra "*Zamanın İmâmı ve Rahman olan Allah'ın halifesi*" ilan edilmiştir. Şeybâni Han başarılı bir şekilde yürüttüğü fetihlerle Özbekleri Türkistan'ın birinci gücü haline getirmişse de , aynı yıllarda giderek güçlenen Şah İsmail ile karşı karşıya gelmiştir. Hükümdarlığının son yıllarında Şeybani Han, Safevi hükümdarı Şah İsmail ile mücadele etmiştir. Şeybani Han, 1508'de Şah İsmail'e Şiilikten vazgeçmeye davet eden bir mektup göndermiş, ancak Şah İsmail bu davete bir cevap vermemiştir. Bunu kendi lehine bir hareket olarak değerlendiren Şeybani Han, sınırlarını genişletmek için harekete geçmiştir (Alpargu 2002: 559).

1510 yılındaki savaşta Muhammed Şeybanî Han, İran Şahı İsmail Safevi tarafından mağlup edilerek öldürülmüştür. Muhammed Şeybani Han'ın ölümünden sonra Buhara Hanlığı sıkıntılı bir döneme girmiştir. Nitekim Şeybani Han'ın vefatından sonra 1511'de Maverâünnehir bölgesindeki Özbekler ve Türkmenler de, Safevi valilerine karşı isyan etmişler ve bu isyanın ele başları olan Şeybani ailesinden Yadigar Han'ın oğullarından İlbars ve Balbars, Harez Hanlığı olarak da bilinen Hive Hanlığı'nı kurmuşlardır (Alpargu 2002 560; Saray 1998: 167).

Şeybani Han'dan sonra hanlığın başına kısa bir süreliğine amcası Süyünç Han geçmiştir. Süyünç Han tahta geçtiğinde devlet idaresini bizzat eline almamış, yönetimi sülalenin diğer üyelerine bırakmıştır. Buna rağmen Süyünç Han'ın Şeybani sülalesi ile olan ilişkileri pek olumlu olmamıştır. Nitekim Süyünç Han Özbekler arasındaki birliği de sağlayamamış ve tahttan indirilmiştir (Alpargu 2002: 560).

Süyünç Han'ın tahttan indirilmesinden sonra tahta Köçkinci Han geçmiştir. 1512'de Köçkinci Han'ın başkanlığında bir kurultay toplanmış ve ülke topraklarını begler aralarında taksim etmişlerdir. Yine bu kurultayda Köçkinci Han'dan sonra kimin tahta geçeceği de belirlenerek onun ölümünün ardından çıkması muhtemel olan taht kavgalarının da önü kesilmiştir (Doğan ve Erdoğan 2017a: 41- 42).

Köçkinci Han'ın 1530'daki ölümünden sonra oğlu Ebu Said (1530- 1533) tahta geçerek 1533 yılına kadar hanlığı yönetmiştir. Ebu Said'den sonra tahta Ubeydullah Han (1533-1539) geçmiştir. Ubeydullah Han'ın Han olmasıyla devletin siyasi merkezi Semerkand'tan Buhara'ya kaymaya başlamıştır. Ubeydullah Han sağlam ve başarılı hanlardan biri olarak birçok önemli girişimde bulunmuştur. (Ziyayev 2014: 7). Onun ardından altı aylığına tahtta geçen I. Abdullah Han (1539- 1540) zamanında iç karışıklıklar yeniden başlamıştır. Özbeklerin Semerkand'daki Hanı Abdullatif (1540-1541) ve Buhara Sultanı Abdülaziz Han (1540- 1549) arasında saltanat kavgaları yaşanmıştır. Bu dönemde hanlıkta merkezi hâkimiyet oldukça zayıflamıştır. Ancak II. Abdullah Han'ın yönetimde sivrilererek 1550 yılında han olmasıyla Özbekler için parçalanma tehlikesi bertaraf edilmiştir (Doğan ve Erdoğan 2017a: 43- 44).

Hanlığı parçalanmaktan kurtaran II. Abdullah Han, hanlık topraklarını doğuda Kâşgar'a, güneyde Belh'e ve kuzeyde Taşkent'e kadar genişletmeyi başararak, Buhara'yı siyasi bir merkez haline getirmiştir. II. Abdullah Han'ın 1557 yılında Buhara'yı ele geçirip başkent yapmasıyla Özbek Hanlığı "Buhara Hanlığı" olarak anılmaya başlamıştır. Buhara'nın hanlığın merkezi yapılmasıyla idare tek bir merkezde toplanmış, bu durum 1920'ye kadar sürmüştür. Aynı zamanda II. Abdullah Han, Buhâra'yı mamur hale getirerek uluslararası ün kazanması sağlamıştır (Hatunoğlu 2016: 34).

II. Abdullah Han döneminde başarılı fetih akınları yapılmış ve II. Abdullah Han, kendisine düşman bütün akrabalarına karşı zafer kazanmıştır. Hanın bu akrabalarının neredeyse tamamı öldürülmüştür. Ayrıca onun döneminde devlet egemenliğinin merkezileşmesi sağlanmıştır. Özbek kabilelerinin begleri "hizmetçi kişiler" olmak zorunda kalmıştır. Bu kişilerin bağımsız hareket etmeleri engellenerek, siyasi özelliklerinden mahrum bırakılmışlardır (Doğan ve Erdoğan 2017a: 45).

II. Abdullah Han'ın ölümünden sonra yerine oğlu Abdülmumin geçmiş, fakat altı ay sonra üvey kardeşi tarafından öldürülmüştür. Onun ölümünün ardından hanlıkta kimin tahta geçeceği konusunda bir birlik sağlanamamıştır. Abdülmumin'in bir varis bırakmaması ve tahta geçtiğinde tahta geçmesi muhtemel tüm erkekleri katletmesi üzerine kimin han olacağına dair tartışmalar başlamıştır. Böylece Buhara'da Canoğulları sülalesinin iktidarı ele geçirmesi için uygun şartlar oluşmuştur (Hatunoğlu 2016: 34).

1.5.2.2. Canoğulları Dönemi (1599- 1785)

Hanlıkta iktidar akrabalık yolu ile tesis edildiğinden Şeybaniler'den Abdulummin'in ölümünden sonra tahta geçecek kimse kalmayınca, begler II. Abdullah Han'ın kız kardeşi ile evli olan Canoğullarından Sultan Canibeg'in tahta çıkması için kendisine teklifte bulunmuşlardır (Hatunoğlu 2016: 35).

Buhara beglerinin kendisini aday göstermelerine rağmen Canibeg: "Benim aslım da Cengiz Han'a dayanmaktadır, fakat Maverünnehir padişahlığına Şeybanîler'den birinin seçilmesi münasiptir." demiştir. Böylece Canibeg kendi yerine oğlu Din Muhammed'in seçilmesini istemiştir. Bunun üzerine Din Muhammed, Han ilan edilmiş, böylece Buhâra Hanlığı'nda Şeybanîler dönemi resmen sona ermiştir. Ancak Din Muhammed han ilan edildiği sırada Horasan'daydı. Halk ve devlet ricali onu beklerken, Din Muhammed İran Şahı Şah Abbas ile yaptığı savaşta hayatını kaybetmiştir. Bunun üzerine yerine 1599'da kardeşi Baki Muhammed tahta geçmiştir. Baki Muhammed ile Buhara'da Canoğulları dönemi resmen başlamıştır (Hatunoğlu 2016: 35).

Canoğulları hanedanlığına başlangıçta, Ura-Tepe (Ura-Tübe), Sagırçı, Semerkand, Buhara, Şehrisebz, Harezmi şehirleri tabi olmuştur. Bir süre sonra Canoğulları sülalesi, Fergana'ya ve Şeybanilerin idare ettikleri bütün bölgeleri ele geçirmişlerdir (Doğan ve Erdoğan 2017a: 55).

Baki Muhammed'in ölümünün ardından Veli Muhammed (1605-1611) Belh'ten gelerek tahta geçmiştir. Özbek begleri ile iyi geçinmeye çalışan Veli Muhammed, beglerden İmam Kuli'yi Semerkand'a göndermiştir. Ancak kısa bir süre sonra İmam Kuli han olma iddiası ile ayaklanmış, fakat yaptığı savaşı kaybederek Belh şehrine sığınmıştır. Veli Muhammed'in, Baki Muhammed döneminden kalan vezirleri öldürmesi ve halka baskı yapması Özbek beglerinin Belh'te bulunan İmam Kuli'yi han olarak seçmelerine neden olmuştur. Özbek beglerinin kendisine sırt çevirip, İmam Kuli tarafına geçmesiyle ordusunu kaybeden Veli Muhammed ise Şah Abbas'a sığınmıştır. Bunu fırsat bilen Şah Abbas, Veli Muhammed'i çok iyi karşılamış ve bir ordu hazırlayarak onu Buhâra'ya göndermiştir. Veli Muhammed'in İran ordusu ile Buhâra'ya saldıracağını öğrenen İmam Kuli, bu fırsatı değerlendirerek şeyhlerin ve halkın desteğini alarak bir ordu meydana getirmiştir. Veli Muhammed ile yapılan savaşı kazanan İmam Kuli, Veli Muhammed'i şeyhlerin fetvası ile idam ettirerek 1611 yılında Buhâra tahtına geçmiştir (Hatunoğlu 2016: 36).

İmam Kuli Han, iktidarının ilk yıllarında güneyde Veli Muhammed'in oğlu ile kuzeydoğuda Kazak prensleri İshim, Abuli ve Tursun ile mücadele etmiştir. İmam Kuli Han'ın ilk hükümdarlık yıllarında diğer bir sorun ise Karakalpaklar olmuştur. Hem Kazaklar hem Karakalpaklar ile mücadele eden İmam Kuli Han, bu mücadelelerinde oldukça başarı göstermiştir. Toplam 29 yıl saltanat süren İmam Kuli, hanlıkta barış ve emniyeti sağlamıştır (Doğan ve Erdoğan 2017a: 60).

Çok dindar bir kişi olan İmam Kuli Han, hayatının son yıllarını Medine'de geçirmek istemiş ve kardeşi Nezir Muhammed'i Belh'ten çağırarak saltanatı ona devretmiştir. Kendisi de İran üzerinden Medine'ye geçmiş ve orada ölmüştür (Hatunoğlu 2016: 36). Ancak Nezir Muhammed (1642-1645) döneminde iç karışıklıklar çıkmış ve Nezir Muhammed baskılar neticesinde tahtı oğlu Abdülaziz'e (1645-1680) devretmek zorunda kalmıştır (Ziyayev 2007: 8).

Abdülaziz Han ise 33 yıllık saltanatı boyunca iç karışıklıklar uğraşmış ve Hive Hanlığı ile savaşlar yapmıştır. Bu savaşlar sırasında Hareizm Hanı Ebu'l Gazi Buhara'yı zapt etmiş, fakat orada fazla tutunamamıştır. Abdülaziz 35 yıllık saltanatında komşu ülkeler ile yapılan savaşlardan ve kardeşleriyle yaptığı mücadelelerden usanarak devlet işlerinden el etek çekmiş ve tahtı Subhan Kulu Han'a bırakmıştır (Doğan ve Erdoğan 2017a: 61; Omorov 2013b: 21).

Subhan Kulu Han döneminde de iç karışıklıklar devam etmiş, bu durum Özbek beglerinin devlet otoritesinden uzaklaşmalarına neden olmuştur. Bu dönemde Özbek begleri Canoğulları aleyhine güçlenmeye başlamış ve özellikle Hive ile olan mücadele neticesinde hanlık çok yıpranmıştır. Subhan Kulu Han hayatının son günlerinde veliaht olarak Begim Hanı bırakmıştır. Ancak Subhan Kulu Han, 1702'de öldüğünde Begim Han'ın yaşının küçük olması dolayısıyla tahta en büyük oğlu Ubeydullah Han geçmiştir. Ubeydullah Han tahta geçer geçmez kardeşi Begim Han kendisini han ilan etmiştir. Hakimiyeti elinde tutmak isteyen Ubeydullah Han, Özbek reislerinden Mangıt boyunun reisi Rahim Atalık'ı kendi tarafına çekmiştir. Beş yıl süren taht mücadelesini Ubeydullah Han kazanmasına rağmen artık Mangıt sülalesi ülkenin bütün kontrolünü eline geçirmiştir (Hatunoğlu 2016: 37).

Ubeydullah Han, saltanatı boyunca merkezîyetçi politikalar izlemiş ve bunun neticesinde sürekli iç karışıklıklar ile uğraşmıştır. Özellikle kabileler arasındaki bölünmüşlük onun zamanında hanlığa olumsuz tesirler bırakmıştır. Merkezi otoriteyi

sağlamayı başaramayan Ubeydullah Han 1712 yılında ölünce yerine halefi Ebu'l Feyz Han geçmiştir (Hatunoğlu 2016: 37).

Ebu'l Feyz Han'ın tahta geçtiği dönemde, Buhara Hanlığı'nda birbirinden bağımsız bölgeler oluşmaya başlamıştır. Bu dönemde Fergana tamamen Buhara'dan kopmuş ve Şahruh tarafından 1710'da başkenti Hokand olan Hokand Hanlığı (1710- 1876) kurulmuş, Belh ise zaman zaman bağımsız bir durumda kalmıştır (Alpargu 2002: 567; Konukçu 1998: 215). Otoritesinin Buhara ve çevresi ile sınırlı kalmasından dolayı Ebu'l Feyz Han da destek arayışlarına girmiş ve bu süreçte Mangıt kabilesi reisi Atalık Muhammed Hakim Beg ülkenin tüm kontrolünü ele geçirmeyi başarmıştır. Ebu'l Feyz'den sonra Canoğullarından Ebu'l Gazi han olsa da ismen han olmuştur (Hatunoğlu 2016: 37).

1.5.2.3. Mangıtlar Dönemi (1785- 1920)

Canoğullarının iktidarlarının son dönemlerinde hanedanlıktaki iç çekişmeler sırasında Mangıt sülalesinin desteğini almaları neticesinde Mangıtlar Buhara Hanlığı'nda giderek nüfuz sahibi olmaya başlamışlardı. Buhara'da iktidarın Canoğulları'ndan Mangıtlara geçmesini sağlayan ve Türkistan tarihi için mühim olaylardan birisi de İran Şahı Nadir Şah'ın Güney Türkistan seferi olmuştur. Hint Seferi'nden dönen Nadir Şah, Buhara ve Hiyve'yi itaat altına almak için kuzeye yönelmiştir. Nadir Şah'ın Buhara yakınlarına geldiğini gören Ebu'l Feyz itaatini bildirmek üzereyken çevre illerden birçok Özbek kabilesinin yardıma geldiği haberini almış, gelen yardımın kalabalığına kanarak savaşmaya karar vermiştir. Fakat Nadir Şah karşısında ağır bir yenilgi almıştır. 1740 yılında yapılan bu savaşı kaybedince yanına ileri gelen devlet adamlarını alan Ebu'l Feyz Han, Nadir Şah'a giderek itaatini bildirmiştir. Nadir Şah ile Ebu'l Feyz Han arasında bir bağlılık antlaşması yapılmıştır. Yapılan antlaşmaya göre Amu-Derya, Buhara'nın güney sınırı olarak kabul edilmiştir (Hatunoğlu 2016: 38).

1740'daki savaştan sonra Nadir Şah'ın desteğiyle Mangıt reisi Muhammed Rahim, 1745'te Buhâra'da kuşbegilik makamına getirilmiştir. 1747'ye gelindiğinde Nadir Şah'ın ölümünün hemen ardından Ebu'l Feyz Han da Muhammed Rahim'in emriyle öldürülmüştür. İlk başlarda tahta geçmeye cesaret edemeyen Muhammed Rahim, Ebu'l Feyz'in dokuz yaşındaki oğlu Abdulmumin'i göstermelik olarak tahta oturtmuştur (Hatunoğlu, 2016, s.40). Ancak Abdulmumin tahtta bir yıl kalabilmiştir. Sonrasında

Muhammed Rahim, Ebu'l Feyz'in diğ er oğlu Ubeydullah Han'ı tahta geçirmiş tir. Ancak onun da hâkimiyeti yalnız ca unvandan ibaret olmuştur. Gerçekte hâkimiyet ulema tarafından desteklenen Muhammed Rahim'in liderliğindeki Mangıtların elinde toplanmıştır (Doğan ve Erdoğan 2017a: 217-218).

Muhammed Rahim Atalık'ın 1757'deki ölümünden sonra onun yerine Daniyal (1758-1785) Mangıtların başına geçmiştir. Daniyal döneminde Buhara Hanlığı'nda Canoğulları'ndan son hanlar olan Fazıl Tura ve Ebu'l Gazi tahta geçmiş lerdir. Ancak bu hanlar da hanlıkta hiçbir yetkiye sahip olmamış lar ve sadece ismen han olmuş lardır (Doğan ve Erdoğan 2017a: 219).

Mangıtlar, Şeybâni ve Canoğulları'ndan aldıkları devlet sistemini değiştirmeden Buhara Hanlığı'nı yönetmiş lerdir. Şeybâniler'de olduğu gibi saltanat akrabalık yolu ile Canoğulları'na geçtiği gibi Mangıt sülalesine geçmiştir. Böylece devletin devamı akrabalık yolu ile sağlanmış tir (Doğan ve Erdoğan 2017a: 219).

Mangıtların Buhâra'da hâkimiyetlerini gerçek anlamda sağladıkları dönem, Şah Murad (1785- 1800) dönemidir. Şah Murad, tahta çıkar çıkmaz yaptığı ilk iş Canoğulları sülalesinden Ebu'l Gazi Han'ı saraydan çıkarmak olmuştur. Böylece Buhara'da Mangıt Hanedanlığı Dönemi resmen başlamış tir (Hatunoğlu 2016: 40).

Şah Murad iktidara geldikten sonra bütün gücünü İslâmi kuralları işletmeye yöneltmiş, ulemaya sayđı göstermiş, yaptığı uygulamalarda adalete ve hakkaniyete oldukça önem vermiş tir. Ayrıca Şah Murad, eğitimi güçlendirmek için ulema sınıfı ile yakın işbirliği yaparak dini hiyerarşiyi yeniden düzenlemiş, Resiu's Şeria unvanı ile yeni bir görev oluşturmuş ve vakıfların büyük kısmını eğitim kurumlarına ayırmış tir. Onun döneminde devlet idaresinde dinin etkisi artmış, Şeyhülislamlık makamı da Buhara'da güçlenmiş tir (Doğan ve Erdoğan 2017a: 220).

Şah Murad döneminden itibaren Buhara Hanlığı'nda hanlar artık Arapça "Emir" unvanını kullanmaya başlamış lardır. Ayrıca hanlık da "Buhara Emirliği" olarak adlandırılmaya başlamış tir (Hatunoğlu 2016: 42).

Şah Murad, dini işlerin yanında iktisadi alanda da değişiklikler yapmış tir. O, kendi dönemine kadar kullanılan gümüş tenge ve altın tilla olmak üzere iki tür parayı kaldırmış, yerlerine değeri arttırılmış gümüş sikke kullanımını yaygınlaştırmış tir. Bu değişikliklerin yanında yargu, bac, tarh, tuşmal, yasak, aluk ve saluk gibi mali açıdan

şeriata aykırı olarak gördüğü bazı vergileri de kaldırmıştır. Daha sonra bu vergilerin yerine cul adında yeni bir vergi koymuştur (Doğan ve Erdoğan 2017a: 221).

Şah Murad'ın mali alanda yaptığı ıslahatlardan en önemlisi ise babası adına bastırdığı paralardır. 3. 36 gramdan oluşan gümüş sikkelerin yerine saf altından sikkeler bastırmıştır. Bu değişikliğin yanında halkın elinde bulunan altınların bir miktar komisyon karşılığı devlet tarafından paraya çevrilmesini sağlayarak hazineye ciddi miktarda gelir sağlamıştır (Hatunoğlu 2016: 42).

Sade bir yaşam süren Şah Murad, taç ve benzeri hükümdarlık alametlerini kullanmaktan kaçınmıştır. Gösterişten uzak, sade bir hayat geçiren Şah Murad, 30 Kasım 1800'de hayatını kaybetmiştir. Yerine oğlu Emir Said (Seyyid) Haydar tahta geçmiştir (Hatunoğlu 2016: 43).

Said Emir Haydar'ın tahta çıkışıyla Orta Asya tarihinde bir ilk gerçekleşmiştir. Başlangıçta Muhammed Rahim Han'ın evlendiği Ebu'l Feyz'in kızıyla Muhammed Rahim Han'ın ölümünden sonra hanedanlığın sonraki kuşağının Cengiz Han'a dayanması için Şah Murad evlendirilmiştir. Şah Murad'ın Ebu'l Feyz'in kızından olan oğlu Emir Haydar'ın tahta çıkmasıyla o döneme kadar hep erkek neslinden ilerleyen Cengizli hâkimiyet geleneğine aykırı davranılarak hanedanla bağlılık anne tarafından kurulmuştur. Emir Haydar aynı zamanda Buhâra Hanları içerisinde 'Seyitlik' unvanını kullanan ilk hükümdar olmuştur (Doğan ve Erdoğan 2017a: 222; Hatunoğlu 2016: 43).

Şüpheli bir kişiliğe sahip olan Said Emir Haydar, kendisine başkaldırmalarından korktuğu için ne kadar kardeşi, akrabası ve ileri gelen devlet ricali varsa hepsini bir bir öldürmeğe çalışmıştır. Bu insanların bir kısmı Hive'ye bir kısmı Hokand'a kaçmışlardır. Ancak bu durum Haydar Şah'ın komşuları ile arasının açılmasına yol açmıştır (Doğan ve Erdoğan 2017a: 223).

Babasından itibaren başlayarak Emir Haydar döneminde de artık din, devletin siyasi ve sosyal hayatında daha etkili olmaya başlamıştır. Daha önceleri hanlıkta hükümdarlık haklarının meşruluğu Cengizoğulları ile kan bağına dayanırken, Mangıtlardan itibaren şeyhlerin ve ulemanın nüfuzunun artmasıyla birlikte seyitliğe daha çok önem verilmeye başlanmıştır. Böylece, Said Emir Haydar döneminde saltanatın kaynağı hakkındaki anlayış büyük bir değişikliğe uğramıştır (Hatunoğlu 2016: 44).

Emir Haydar'ın 1826'da ölümü üzerine Buhara'da veliahtlık konusunda anlaşmazlıklar başlamıştır. Ölen Emir Haydar'ın Hüseyin, Ömer ve Nasrullah olmak üzere üç oğlu

aynı zamanda tahta talip olmuşlardır. İlk olarak Emir Hüseyin tahta oturmuştur. Ancak onun saltanatı on iki gün sürmüş ve zehirlenerek öldürülmüştür. Hüseyin'den sonra Nasrullah Han 1827 yılında tahtı ele geçirmiştir (Doğan ve Erdoğan 2017a: 230).

İktidarı ele geçiren Emir Nasrullah, ilk başta profesyonel bir ordu kurarak ve İranlı köleleri ve Türkmenleri yüksek idari mevkilere atayarak Buhara aristokrasisini kontrolü altına almıştır. Emir Nasrullah hanlığın içerisindeki karşı unsurları etkisiz hale getirmek ve sınırlarını genişletmek için yoğun bir şekilde çalışmıştır. Nitekim Mangit Sülalesi iktidarının ilk yıllarında yalnızca Zerefşan Vadisi ile Amu-Derya'ya kadar olan güneydeki araziye, güneydoğuda ise Surhan'a kadar olan arazi ile Merv ve Belh'i ellerinde bulunduruyordu. Maverünnehr'in geri kalan kısmı ise Hokand Hanlığı'nın kontrolü altında bulunuyordu. Nasrullah Han, iktidara geldikten sonra hanlığın nüfuzunu arttırarak sınırlarını genişletmiş ve bütün Maverünnehr'i hâkimiyeti altına almayı başarmıştır (Doğan ve Erdoğan 2017a: 231).

Nasrullah Han hâkimiyeti süresince hanlığın sınırlarını genişletmenin yanında komşularıyla da sık sık çatışmalar yaşamıştır. Hakimiyeti süresince Rusya ile karşı karşıya gelmek istemeyen Nasrullah Han'ın bu politikası hanlıkların Rusya'nın karşısına çıkmalarını engellemiştir. Hırslarıyla hareket eden ve görünüş itibarıyla Timur İmparatorluğu'nu canlandırmaya çalışan Nasrullah Han'ın uyguladığı politika Rus işgaline zemin hazırlamıştır. Buhara Hanlığı'nın komşularıyla olan çatışmaları Rusların Türkistan ve Taşkent istilasına kadar devam etmiştir (Doğan ve Erdoğan 2017a: 237).

Nasrullah Han döneminden itibaren Buhara Emirliği, Çarlık Rusya ve İngiltere arasındaki "Büyük Oyun" adı verilen diplomatik ve ekonomik rekabetin mücadele alanlarından birisi olmuştur. Özellikle Nasrullah Han dönemi bu mücadelenin yoğun yaşandığı bir dönem olmuştur.

1.6. TÜRKİSTAN VE BUHARA’NIN RUS ÇARLIĞI İÇİN STRATEJİK VE EKONOMİK ÖNEMİ:

1.6.1. Türkistan ve Buhara’nın Rus Çarlığı İçin Stratejik Önemi

Rus hükûmetinin Türkistan Hanlıkları ile ilgilenmesi XVII. yüzyıldan itibaren başlamaktadır. Nitekim 1644 yılında Medyedev’in Buhara ve Belh’e gönderilmesiyle ilk kez Orta Asya üzerinden Hindistan’a bir ticaret yolu açılması fikri Rusya’da kabul görmüştür (Çelik 2009: 207). I. Petro döneminden itibaren ise bu fikire özel bir önem verilmeye başlanmıştır. Onun döneminde ortaya konan Hind Okyanusu’na ulaşma çabaları Ruslar için tarihi bir amaç haline almıştır. Bu amaca ulaşmak içinse yolları üzerinde bulunan Türkistan Hanlıklarını işgal etmeyi amaçlamışlardır. Rusların bu tarihi hedefleri Rusya’da rejimler değişse de hiçbir zaman değişmemiştir. Nitekim Çarlık döneminde başlayan Türkistan Hanlıkları’na yönelik işgal faaliyetleri Sovyet rejiminin yerleştiği 1920’de sonlanmıştır (Hatunoğlu 2016: 45).

I. Petro’dan önce Ruslar’ın Buhara ve Hive ile olan ticaret ilişkileri en önemli ilişkiyi oluşturmaktaydı. Bu dönemde Türkistanlı tüccarların Rus topraklarında rahatlıkla ticaret yapmalarına karşılık, Rus tüccarları Türkistan halkının Hıristiyanlara yönelik sert tutumları nedeniyle ticaret yapamıyorlardı. Türkistan Hanlıkları’nın bu işe kapanık durumları nedeniyle Rusların Türkistan toprakları hakkında bilgileri çok sınırlı kalmıştır. XVII. yüzyıl boyunca Ruslar sadece Türkler tarafından yakalanıp satılan Rus kölelerin kurtarılması ve Hindistan ile ticaret yollarının öğrenilmesi amacına odaklanmışlardır. Ancak I. Petro döneminden itibaren Rusların Türkistan’a yönelik tutumları farklı bir boyut kazanmıştır. I. Petro, Hindistan, Çin, Afganistan, İran ve diğer ülkelerle ticaret yapmak için köprü konumundaki Türkistan topraklarının jeopolitik önemini iyi kavramış, Avrupa- Asya ticaret yolunun Rus ekonomisine sağlayacağı katkıyı da dikkate alarak, bu bölgenin Ruslar’ın eline geçmesi gerektiği fikrini benimsemiştir. I. Petro’nun Rusya için böyle bir fikri benimsemesi Türkistan hanlıklarının kaderini derinden etkilemiştir (Hatunoğlu 2016: 55).

I. Petro’nun kesin olmamakla birlikte var olduğuna inanılan vasiyeti Türkistan’ın işgaline uzun vadede zemin hazırlayan önemli etkenlerdendir. Böyle bir vasiyet I. Petro tarafından kaleme alınmış değildir. Kendisinden sonraki halefleri zamanında Von

Münnich'in ve taraftarlarının kaleme aldığı bir protokoldür. Her ne kadar söz konusu vasiyet I. Petro tarafından kaleme alınmasa da içeriği onun ulaşmak istediği amaçları içermektedir. Ahmet Cevdet Paşa Russofobi'yi yerleştirmek için bu vasiyetnameyi eserine almış ve Büyük Petro'nun vasiyetnamesi olarak takdim etmiştir. Konumuzla doğrudan ilgilendiren madde ise şu şekildedir:

“Mümkün olduğu kadar İstanbul ve Hindistan'a yaklaşılmalıdır. Her kim İstanbul ve Hindistan'ı ele geçirirse dünyanın hâkimi olur, Bunun için Rusya mütemediyen Türkiye ile, sonra da İran ile harp etmelidir. Karadeniz sahilinde askerî limanlar kurmalı, bu denizle birlikte Baltık Denizi'ne sahip olunmalıdır. Her iki projenin tahakkuk edebilmesi için, önemli köprübaşları teşkil edilmelidir. İran körfezine ulaşabilmek için, İran'ın çökmesi hızlandırılmalı, mümkün olursa Suriye vasıtasıyla Rusya'nın yakın doğu ile olan eski ticareti canlandırılmalı ve bu yolda dünyanın hazinesi olan, Hindistan'a ulaşmaya çalışılmalıdır. Bu maksada ulaşabilirsek artık İngiliz altınlarına ihtiyacımız kalmaz (Hatunoğlu 2016: 59).”

Söz konusu maddeden anlaşıldığı gibi Rusya'nın en büyük hedeflerinden biri sıcak denizlere inmek ve Hindistan'ın zenginliklerine ulaşmaktır. Bu vasiyet her ne kadar I. Petro tarafından kaleme alınmasa da onun başlattığı projenin ana hatlarını ortaya koymakta ve ondan sonra gelen yöneticilere bir hedef oluşturmaktadır. İşte bu vasiyet Ruslar için Buhara ve Türkistan'ın stratejik bir önem kazanmasını sağlamıştır (Hatunoğlu 2016: 59).

Rusların I. Petro'dan beri süre süregelen ve XIX. yüzyılda da temel amaçlarından olan “sıcak denizlere inme” projelerine yönelik ilk engeli askeri gücü itibarıyla hanlıkların en güçlüsü olan Buhâra Emirliği oluşturmuştur. İngilizlerin bu dönemde Hindistan ve Afganistan yolu ile Türkistan'a sokulma çabaları da Rusları rahatsız etmekteydi. Rusya, hem İngilizlerin Türkistan topraklarına sokulmalarını engellemek hem de Türkistan'a hâkim olmak için tüm avantajlarını kullanarak bu toprakların işgaline yönelmiştir (Hatunoğlu 2016: 45).

1.6.1. Türkistan ve Buhara'nın Rus Çarlığı İçin Ekonomik Önemi:

XIX. yüzyılda Rusların Türkistan topraklarını hâkimiyet altına almak istemelerinin asıl sebebi Rus ekonomisinde meydana gelen değişimdir. 1850'li ve 60'lı yıllarda kapitalist bir anlayış ve sistem Rusya'da hâkim duruma gelmiştir. Bunun bir sonucu olarak Rusya, Türkistan topraklarını ekonomisi için bir pazar ve ham madde kaynağı olarak görmeye başlamıştır (Hatunoğlu 2016: 71).

Rusya'daki birçok devlet adamı Türkistan'ın Rusya için gelecekte kârlı bir ekonomik ve ticari merkez olacağına inanmaktaydı. Özellikle Türkistan'ın coğrafi olarak yakın konumu Rusya'nın emperyalist hedeflerini karşılaması açısından onu çok uygun bir aday haline getiriyordu (Yetişgin 2014: 33). Bu amaçla Prens Baryatinski'nin tavsiyesiyle V.A. Kokorev tarafından 1850'de Hazar Ticaret Şirketi kurulmuştur. Şirketin başlıca kuruluş amacı ise Rus ürünlerinin İran ve Orta Asya pazarlarına satılması ve bu pazarlardaki gerekli ürünlerin satın alınmasıydı (Yetişgin 2014: 34). Rusya'nın önde gelen tüccarları da Orta Asya'nın ekonomik olarak çok karlı olduklarını biliyorlardı. Bu yüzden hükûmeti Orta Asya'yı hâkimiyetleri altına almaları için teşvik ediyorlardı. Ayrıca Orta Asya'daki İngilizlerle olan ekonomik rekabet de Rus tüccarların hükûmete olan ısrarlarını arttırmalarına sebep oluyordu (Becker 1968: 23).

Rus hükûmetini Orta Asya'nın işgaline yönelik teşvik etmek için çeşitli makaleler de yayınlanmıştır. Yu. A. Gagemeyster, 1857 yılında Rus Endüstrisi ve Ticareti hakkında bir makale yazmış ve bu makalesinde Rusya'nın Orta Asya ile olan ticaretinin Avrupa ile olan ticaretinden daha hızlı geliştiğini belirtmiştir. Gagemeyster, Orta Asya'nın ele geçirilmesinin Rusya açısından özellikle burada üretilen pamuk üretimi bakımından oldukça faydalı olacağını ve ticari malların Taşkent ve Hokand'a gönderilebileceğini ifade etmiştir. Ayrıca Gagemeyster, eğer Türkistan Hanlıkları arasındaki iç şartların geliştirilirse Rusya'daki ticari mal çeşitliliğinin de artacağını belirtmiştir. Benzer fikirler o dönemdeki birçok çalışmada çeşitli şekillerde dile getirilmiştir (Doğan ve Erdoğan 2017a: 239).

St. Petersburg'da *Golos* (Ses) adlı gazetede yayınlanan bir makalede Rusya'nın Türkistan pazarlarında üstünlük kurmak istemesinin nedeni, Rus mallarının Avrupa pazarlarındaki ürünler ile rekabet edememesi ve bu yüzden kötü kalitedeki Rus ürünleri için Türkistan pazarlarının en uygun yer olduğu şeklinde ifade edilmiştir. Ayrıca aynı

makalede buradaki halkın kaliteli Avrupa ürünlerini alacak kadar ekonomik imkanlarının olmadığı, bu ürünlerin yerine hali hazırda Rus ürünlerini almak zorunda kaldıkları ve karşılığında da çok değerli olan pamuk, ipek gibi ürünleri sattıkları da belirtilmiştir (Yetişgin 2014: 36.).

İşgal öncesinde Rus Çarlığı ile hanlıklar arasında pamuk, çok önemli bir ticaret malı olarak ortaya çıkmıştır. 1850'li yıllarda Rusya'da pamuk ithalatının yüzde 31'i hanlıklardan yapılırken, 1860'ta Rusların tekstil ihtiyacının yüzde 53'ü hanlıklarla yapılır duruma gelmiştir (Hatunoğlu 2016: 72). Türkistan'a yönelmeden önce Rusya pamuk ham maddesini Amerika'dan sağlamaktaydı. Ancak Amerikan İç Savaşı'nın patlak vermesi neticesinde pamuk ticareti kesintiye uğramıştı. Bunun neticesinde Orta Asya pamuk ithalatı için çok önemli bir kaynak haline gelmiştir. 1860'tan 1864'e kadar Rusların Orta Asya'dan pamuk ithalatı 174. 059'dan 459. 391 pud'a (713.000' den 6.521. 000 Ruble'ye) yükselmiştir. A. Shipov, Rus ekonomisi açısından Türkistan'ın ham madde açısından önemli bir kaynak olarak oynadığı role dikkat çekmiştir. O, bu sanayi kolunun şekillenmesi açısından Orta Asya'nın oldukça önem taşıdığını, bu bölge sayesinde içerisinde buldukları sıkıntılı durumdan çıkılabileceğini savunmuştur (Doğan ve Erdoğan 2017a: 240). Nitekim giderek artan ham madde ihtiyacı Rus tüccarlarının Rus hükûmetine baskılarını arttırmalarına neden olmuştur. Baskılar neticesinde Rus hükûmeti ise emperyalist amaçlarını gerçekleştirmek için daha istekli hale gelmiştir (Saray 2013a: 166).

Rusya için Türkistan'ın zengin pazarlarının yanında Buhara'nın ayrı bir önemi bulunmaktadır. Buhara, Orta Asya ticaretinde ticari bir kavşak noktasında bulunmasından dolayı hem Hindistan'dan Rusya'ya hem de Rusya'dan Doğu Türkistan ve Çin'e giden mallar buradan geçmekteydi. Zarcone, Buhara'nın sahip olduğu bu yoğun kervan geçişlerinin Rusya için öneminden şu şekilde bahsetmiştir:

“Bu yollar vasıtasıyla bakır, demir teli ve mercanı Afganistan ve Hindistan'a gönderilmekteydi. Rusya'dan bakır, pirinç, demir, çelik, cıva, gibi madenler gönderilmekteydi. Bu kervanlar dönüşlerinde Rusya'ya pamuk, post, kumaş taşıyorlardı. Kervanlar Hindistan ve Afganistan'a at, Rus bakırı ve demir teli, Bedahşan firuze taşları, mercan, ipek elbiseler vb. götürüyorlardı. Hindistan ve Afganistan'dan gelen kervanlar Buhâra'ya kumaşlar, bezler, sarıklar, baharat; Keşmir'den gelenler ise çay vb. ürünler getiriyorlardı. Nitekim Buhara'daki bu yoğun kervan geçişleri Rusya'nın emperyalist çıkarları için onu çok uygun bir hedef haline getirmekteydi (Zarcone 2014: 79).”

Schuyler, Buhara'nın Asya'nın bütün bu bölgesinin ticaret merkezi olduğunu ve burada dünyanın her tarafından ürünlerin dikkat çektiklerini belirtmektedir. Ayrıca Shuyler, Rus pamuklularının yanında pek çok İngiliz, hatta Fransız ve Alman kumaşlarının Buhara pazarlarında satıldığını da ifade etmiştir (Schuyler 2007: 429).

Khanikoff, Rusya ile Buhara arasındaki ticari ilişkilerin önemine dikkat çekmiş, yıllık 5.000 ila 6.000 deveden oluşan kervanların gidip geldiğini belirtmiştir. Ayrıca Khanikoff, bu kervanlardan Rusya'nın yıllık 3.500.000 ile 4.000.000 ruble arasında gelir elde ettiğine dikkat çekmiştir (Khanikoff 1845:220). Hiç şüphesiz Buhara'nın Rusya ile olan bu geniş ticaret hacmi Rusya için onu çok değerli hale getirmekteydi.

1873'de Rusya Maliye Bakanlığı'nın bir temsilcisi olan Petrofski, *European Messenger* 'da yayınlanan kayıtlarında Buhara'nın Rusya için taşıdığı hayati önemden şu şekilde bahsetmiştir:

“Buhara Orta Asya ticaretinin merkezidir ve bizim için çok önemlidir. Zira bu ticaretin durumu ve istikâmeti bizim Orta Asya'da bundan sonraki faaliyetlerimize yön vermelidir. Rus ve İngiliz-Hint mallarının önemli bir ambarı olarak civar bölgelerin yerel ürünlerini alıp karşılığında onlara ambarlarından mal tedarik etme yoluyla inanılmaz büyüklükte ve faal bir ticaret yürütmektedir. İngiliz-Hint ticaretinin Buhara ile olan ilişkisi hakkında maalesef çok az şey biliyoruz. Fakat rakiplerimizin ticari teşebbüsü ile enerjisini ve olayların onların lehine dönmesine izin veren Rus dikkatsizliği ve düzenini çok iyi biliyoruz. Buhara pazarıyla ilgili bizim dikkatsizliğimizin bütün Orta Asya ticaretinin İngilizlerin veya Afganların eline geçmeyeceğine kim teminat verebilir. Halihazırda bunun işaretleri de vardır. Bu durumda tabii ki Orta Asya'da geriye yapılacak bir şey kalmayacaktır. İtiraf etmeliyim ki Buhara pazarıyla ilgili olarak benim önceki fikrim gerçek durumdan çok daha uzaktı. İnsan bir kere bu pazara bakmak zorundadır; en azından Taşkent pazarından beş misli daha büyüktür. Uzaklardan gelen Hint malları ve daha da uzaklardan, Moskova'dan gelen mallarla ağızına kadar dolu büyük kervansarayları ve pişmiş tuğladan timileriyle ve Peşavarlısından Kazan Tatarı'na kadar Taşkent pazarının Buhara pazarıyla kıyaslanamayacağını görmeye gelen tüccarlarıyla dolu bir pazardır... Senelik ticaretin 40 milyon rubleden az olmadığı tahmin edilmektedir... (Schuyler 2007: 430-431)”

1.7. TÜRKİSTAN VE BUHARA’NIN İNGİLTERE İÇİN STRATEJİK ÖNEMİ

İngiltere XIX. yüzyılda dünyanın en geniş ve en önemli sömürge topraklarını elde edip, sanayisini geliştirmeyi, ürettiği ürünlere yeni pazarlar bulmayı ve ticaretini güçlendirmek için nüfuz sahasını daha da büyütmeyi başarmıştır. İngiltere’nin Türkistan Hanlıkları’na yönelik planlar yapmasının temelinde ise Hanlıklar üzerinde nüfuz kurmaya çalışan Rusya’nın Hindistan’daki İngiliz sömürgeleri için ciddi bir tehlike oluşturması yatmaktadır (Togan 1981: 220).

Sıcak denizlere inme ve Hindistan’a ulaşma amacıyla olan Ruslar için en uygun yolun Türkistan olması Hindistan için büyük bir tehlike oluştuyordu. Rusların Hindistan’a ulaşmalarının engellemesi için İngilizlerin en temel politikası ise Türkistan hanlıklarının Ruslara karşı desteklenmesi ve Türkistan hanlıklarının siyasi birliklerinin sağlanması olmuştur (Hatunoğlu 2016: 49).

İngiltere, Türkistan Hanlıkları’nın birliklerinin sağlanması amacıyla bölge hakkında bilgi sahibi olan çeşitli subaylarını Hanlıklar ile görüşmeleri için görevlendirmiştir. Bu amaçla gönderilen ve Orta Asya konuları hakkında tecrübe sahibi olan Yüzbaşı Arthur Conolly’nin ideali İngiliz koruması altında, Afganistan ile dostluk ilişkileri içinde ve birlik halinde olan, Hindistan’ın kuzeyi için bir kalkan vazifesi gören bir Türkistan’dı. 3 Eylül 1840’da Kabil’den Hive’ye doğru yola çıkan Conolly, Hive’ye vardığında Hive Hanı Allah Kulu Han ile görüşmüştür. Hakiki bir Türk dostu olan Yüzbaşı Connoly, Hive’ye vardığında Türkistan Hanlıkları’nın mevcut durumunu açık kalplilikle ortaya koymaya çalışmıştır. Hive’ye vardktan sonra han ile görüşmesinde ziyaret maksadını anlattıktan sonra şunları söylemiştir:

“Türkistan’daki Özbek devletlerinin kendilerini yabancı işgalinden korumak için bir tek çıkış yolu vardır. O da birbirleriyle iyi geçinmek ve birbirlerini desteklemektir. Bunu yapmak için aranızdaki anlaşmazlıkları ortadan kaldırıp bir daha bozulmamak üzere sağlam işbirliği yapmalısınız. Bu işi kendi kendinize yapmak mecburiyetindediniz. Şayet birbirinizi zayıflatmaya, aranızdaki köprüleri yıkmaya devam ederseniz, kuzeydeki hakiki düşmanları sizleri mahvedecek yolları daha kolay bulacaktır ki, bu sonunda hepinizi üzecektir (Saray 1994: 45).”

Türkistan'ın İngiltere açısından jeopolitik öneminin yanında ticari bir önemi de bulunmaktadır. Bu konuda çeşitli devlet adamları fikirlerini beyan etmişlerdir. Tümgeneral Henry Rawlinson milletlerarası ticaretin, medeniyetlerin yayılmasında, barışın sağlanmasında ve milletlerin sosyal durumlarının iyileşmesinde en önemli araçlardan biri olduğunu belirtmiştir. Bu sebeple Hindistan İmparatorluğu ile Türkistan Hanlıkları arasındaki ticaretin teşvik edilmesine büyük önem atfetmiştir. Ayrıca Rawlinson, Türkistan ve Hindistan arasında ticaretin geliştirmesi için Lhassa'dan Manasoravar Gölüne uzanan yolunun ve Leh'ten Khotan'a uzanan yolun önemine dikkat çekmiştir (Rawlinson 1868:10)

İngiliz hükûmetinin temsilcilerinden Sir Douglas Forsyth, bölgedeki ticaret ile ilgili görüşlerinden bahsederken tüccarların ifadelerine göre Buhara'ya ve oradan Hokand'a gönderilen İngiliz ürünlerinin Rusya'dan getirilen ürünlerle rekabet edebildiğinden bahsetmiştir (Topal 2014: 33).

Diğer Türkistan Hanlıkları'nın yanında Buhara Hanlığı ise İngilizler için daha çok önem arz etmiştir. Çünkü Buhara Emiriği'nin diğer hanlıklardan askeri, kültürel, ekonomik açıdan daha güçlü olmasından dolayı Buhara Emiriği liderliğinde diğer Türkistan Hanlıkları ile bir konfederasyon oluşturmayı amaçlamışlardır. Özellikle Hindistan'ın işgalinden sonra Afganistan'a yönelen İngilizler, Türkistan sınırlarına kadar gelmişlerdir. 1838'de Afganistan'ın işgaline hazırlanan İngilizler, Buhara'ya Albay Charles Stoddart'ı göndermişlerdir. Albay Stoddart, Emir Nasrullah ile görüşerek, Buhara'nın Afganistan'daki İngiliz faaliyetlerinden endişe duymaması gerektiğini, İngiltere'nin Buhara'nın toprak bütünlüğüne tamamen saygılı olduğunu bildirmiştir.

2.TÜRKİSTAN VE BUHARA'DA BÜYÜK OYUN: RUS- İNGİLİZ NÜFUZ MÜCADELESİNİN BAŞLAMASI

2.1. RUS ÇARLIĞININ TATAR VE KAZAK TOPRAKLARINI İŞGALİ

2.1.1. Rus Çarlığı'nın Kazan, Astrahan ve Sibirya Topraklarını İşgali

Ruslar, 1480'de Tatar hâkimiyetinden kurtulduktan sonra Türk topraklarına doğru işgallere başlamışlardır. Çar IV. İvan'ın önderliğinde Ruslar 1552'de Kazan'ı, 1556'da Astrahan Hanlığı'nı ele geçirmişlerdir. Kazan ve Astrahan topraklarının ele geçirilmesiyle Ruslar, İdil (Volga) ve Yayık (Ural) nehirlerine kadarki bölgeleri ele geçirmişler ve Hazar Denizi'ne ulaşmışlardır (Hayit 2004: 42). İdil havalsinin İran, Orta Asya ve Hindistan'a açılmak için bir nevi çıkış kapısı olması burayı ele geçiren Ruslara çok büyük bir ticari ve stratejik bir avantaj sağlamıştır. Nitekim bu durum Rusya'daki tüccarların hükûmetlerine baskılarını arttırmalarına neden olmuş, böylece Rus yöneticileri yayılcılık konusunda daha istekli bir hale gelmişlerdir (Saray 2013c: 373).

Ruslar, Tatar topraklarını ele geçirdikten hemen sonra bu bölgelerde Ruslaştırma faaliyetlerine başlamışlardır. Özellikle bu süreçte Rusların önüne çıkan en büyük engel Türk topraklarının İslâmi kimliği olmuştur. Ruslar, Tatarların ve diğer Türk boylarının Hıristiyanlaştırılması için çok kararlı davranmış ve bu meseleyi bir devlet politikası haline getirmişlerdir. Bu amaçla Ruslar, Tatar topraklarındaki camileri tahrip etmişler ve Müslüman halkı zorla Hıristiyanlaştırmaya çalışmışlardır (Hatunoğlu 2016: 52).

Rusların zorla din değiştirme baskıları kısmen sonuç vermiş ve *Hıristiyan Starokreshenneye* denilen Tatar bir Hıristiyan grubun ortaya çıkması sağlanmıştır. Rusların zorla din değiştirme uygulamaları sadece Tatar topraklarıyla sınırlı kalmamış, ileriki tarihlerde ele geçirilen bütün topraklarda uygulanmıştır. İlminski, Rusların zorla Hıristiyanlaştırma faaliyetlerinin amacını: "*Son hedef gayri- Rusların Ruslaştırılması, dinde ve dilde Ruslar içinde tamamıyla erimesidir.*" şeklinde ifade etmiştir (Hatunoğlu 2016: 52).

Ruslar, Tatar topraklarındaki Hıristiyanlaştırma faaliyetlerinin yanında istila ettikleri topraklara Slav ırkından olan Kazakçiler'i yerleştirmeye başlamışlardır. Kazakçiler, bilhassa Türkistan'ın kuzeyinde ve kuzey batısındaki toprakların takviye edilmesinde çok önemli bir rol üstlenmişlerdir. 1577'de Yayık Nehri'nin sağ tarafına yerleştirilen Kazakçilerin toprakları, Rusların Türkistan'a karşı harekâtlarında bir harekât üssü vazifesi görmeye başlamıştır (Hayit 2004: 42).

Kazan ve Astrahan'ın işgallerinden sonra Ruslar, Başkırdistan topraklarına yönelmişlerdir. 1586 yılında Ufa Kalesi'ni işgal eden Ruslar, işgalin hemen ardından buradaki hâkimiyetlerini güçlendirmeye çalışmışlardır. Kazan topraklarında uyguladıkları göçmen yerleştirme siyasetini burada da uygulamışlardır. Başkırtlar Ruslara karşı XVII. ve XVIII. yüzyıllarda sık sık ayaklansalar da XVIII. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Rus tabiiyetini kabul etmek zorunda kalmışlardır. Böylece Başkırtlar da Tatarlar ile aynı kaderi paylaşmak zorunda kalmışlardır (Hatunoğlu 2016: 54).

Tatar ve Başkırdistan topraklarının işgalinden sonra Ruslar, Kazaklarla sınır komşusu olmuş ve Yayık (Ural) Nehri Ruslarla Küçük Cüz³ Kazakları arasında doğal sınır olmuştur. Kazak topraklarının işgali için bir süre bekleyen Ruslar, I. Petro'nun ülkeyi daha kuvvetli bir hale getirmesinden sonra Kazak topraklarına yönelmişlerdir. Bu süreçte Ruslar sınırlarını doğudaki Türk topraklarına doğru genişletmeye devam etmişlerdir. 1581 yılında Yermak adında bir Kazak atamanının Sibir Hanı Küçüm Hanı yenmesi, Sibiry'a'nın da kaderini belirlemiştir. Küçüm Han'ın bu yenilgisi Rusların Sibiry'a'ya doğru ilerleyişini hızlandırmıştır. Bu süreçte Kazakçiler, Rusya'nın Sibiry'a'yı istilâsında aktif bir şekilde görev almışlardır (Hatunoğlu 2016: 54).

1587'de Sibiry'a'nın batısında Toblosk şehrinin kurulmasıyla Sibiry'a'nın işgali için bir harekât üssü oluşturulmuştur. Küçüm Han Ruslarla her ne kadar mücadele ettiyse de 1598'de kesin olarak yenilmiş ve Ruslar böylece Baykal Gölü'ne kadarki toprakları işgal etmişlerdir. Ruslar 1648'de Buryatlar, Tunguzlar ve Yakutlara baş eğdirerek, 1665 yılında Baykal Gölü civarını işgal etmişlerdir. Ateşli silahlara sahip olan Rusları hiçbir kuvvet durduramamış, Ruslar 30- 40 yıl gibi bir süreçte 4-5 bin kilometrelik bir sahayı

³ Kazaklar bu dönemde Küçük, Orta ve Ulu Cüz olmak üzere birbirinden bağımsız bir idari yapıya sahiptiler. Ulu Cüz, Taşkent çevresinde Alma Ata, Çimkent, Talas ve Yedi- Su bölgesinde yaşayan 11 boydan oluşurken, Orta Cüz ise Irgız ve Turgay nehirlerinden Siriderya'ya, Altay Dağlarında Balkaş Gölüne kadar olan bölgede yaşayan 6 boydan, Küçük Cüz ise Ural (Yayık) Nehri'nin aşağı mecrasından Siriderya'nın aşağı mecrasına kadar olan bölgede 3 boydan oluşuyorlardı. (Hayit 2004: 24- 26.).

ele geçirmişlerdir. Rusların Doğu'ya doğru ilerleyişleri Çinliler'in 1689 yılında Rusları durdurması ile duraklama noktasına gelmiştir (Hatunoğlu 2016: 54).

2.1.2. Rus Çarlığı'nın Kazak Topraklarını Himaye Altına Alması

Ruslar, XVI. yüzyıldan itibaren Türk topraklarında adım adım ilerlemişler ve XVII. yüzyılın sonunda Kazak topraklarına kadar gelmeyi başarmışlardır. I. Petro (1696-1725) döneminde ise Ruslar, Kazak toprakları ve Türkistan topraklarının istilasını için ciddi hazırlıklara başlamışlardır. XVIII. yüzyılda Rusya'nın güneye ve doğuya doğru yayılışı ise iki eksen üzerinde gelişmiştir. Birincisi, Karadeniz'in her iki tarafından (Balkanlar- Kafkaslar) Osmanlı topraklarına doğruyken, ikincisi de, Türkistan'a doğru Kazak steplerinde gerçekleşmiştir. Urallar'dan Tanrı Dağları'na, Sibirya'dan Türkistan çöllerine kadar uzanan Türk toprakları XVIII. yüzyılda Rusya'nın yayılma alanını oluşturmuştur (Çapraz 2011: 52).

XVII. yüzyılın sonlarında Kazak stepleriyle komşu olan Rusya'nın Türkistan için önündeki tek engel Kazak topraklarıydı. I. Petro 1722 yılında İran Seferi dönüşünde Kazak toprakları hakkında şu şekilde: "*Kırgız (= Kazak) ların Ordaları, bütün Asya memleketlerinin anahtarı ve kapısıdır. Bu yüzden, bu ordalar Rus himayesi altına alınmalı ki, bunlar vasıtasıyla diğer Asya memleketleriyle irtibat kurulabilsin ve Rusya için faydalı ve uygun tedbirler alınabilsin.*" bahsederek Rusya için önemine dikkat çekmiştir (Hayit 2004: 49). M. Tevlekeev, I. Petro'nun Kazak topraklarını Rus himayesi altına alınması fikrinden şu şekilde bahsetmiştir:

"... Fars (İran) Seferi'nden dönüşü sırasında... Petro, çok eskilerden beri kulaktan kulağa duyulan ve o zamanlara kadar hemen hemen hiç kimse tarafından bilinmeyen uçsuz- bucaksız Kırgız- Kaysak (= Kazak) Ordaları'nın Rusya uyrukluğuna geçmelerinin bütün Rusya İmparatorluğu için yararlı olacağını düşünmüş ve kendi buyruğu ile o ülkeler (ordalar)'in tam olarak uyrukluğa geçmek istemedikleri takdirde harcamaların milyona kadar yükselmesine bakmaksızın hiç olmazsa kağıt üzerinde de olsa Rus İmparatorluğu'nun himayesine geçmelerinin sağlanmasını emretmiştir (Doğan 2004:157)."

Ruslar, Kazak steplerinin kenarında göründükleri sırada, göçebe Kazaklar Ulu Orda (Büyük Cüz⁴), Orta Orda (Orta Cüz) ve Küçük Orda (Küçük Cüz) olmak üzere üç büyük topluluk halinde yaşamaktaydılar.⁵ Kazaklar arasındaki bu bölünmüşlük Rusların ilerleyişlerini kolaylaştıran önemli bir etken olmuştur.

Kazak topraklarının kaderini belirleyen asıl dış faktör Ruslar'dan ziyade Kalmuklar⁶ olmuşlardır. XVII. yüzyılın ortalarında Balkaş Gölü, Çu ve İli havzasını ele geçiren Kalmuklar, Kazakların üzerine sürekli akınlar yapmaya başlamışlardır. Yaptıkları akınlar neticesinde Kalmuklar, Büyük Cüz ve Orta Cüz'ün büyük bir kısmını istila ederek Türkistan ve Taşkent'e kadar inmişlerdir. Kendilerinden askeri bakımdan üstün olan Kalmuklara direnemeyen Büyük ve Orta Cüz Kazaklarının çoğu Hodjent, Karakalpakya ve Hive'ye; doğu ve güney bölgelerde yerleşik Kazakların bir kısmı da Rusya sınırına doğru göç etmişlerdir (Doğan ve Erdoğan 2017a: 168). İlk başlarda Kalmuk akınları Kazaklar tarafından durdurulabilse de, 1723'den sonra Kalmuklar kullandıkları küçük toplarla Kazaklara karşı üstünlük sağlamaya başlamışlar ve topyekûn saldırıya geçmişlerdir. Kalmukların ateşli silahlarına direnemeyen Kazaklar, 1730 yılına kadar devam eden saldırılar neticesinde neredeyse tükenme noktasına gelmişlerdir (Hatunoğlu 2016: 62).

Kalmuk saldırıları sırasında Kazak Hanları arasındaki çekişmeler Kazakların düşmana karşı birleşmesini engellemiştir. Nitekim iç çekişmeler neticesinde giderek zayıflayan Kazaklar, çaresiz kalarak güçlü komşuları Rusya'dan yardım istemişlerdir. Kazakların içine düştüğü bu çaresiz durum Ruslar için eşi bulunmaz bir fırsat sağlamıştır (Doğan ve Erdoğan 2017a: 169).

⁴ Baymirza Hayit'e göre "Cüz" kelimesinin gerçek anlamı tespit edilememiştir. "Cüz" kelimesinin genişletilmiş anlamda "dal", "kol" veya "kısım" anlamına geldiği görüşü savunulmaktadır. Avrupa literatüründe "Cüz" kelimesi "Horde" (Orda) olarak anlaşılmıştır (Hayit 2004: 23).

⁵ Kazakların üç büyük topluluk halinde bölünmeleri Tevekkel Han zamanında gerçekleştiği tahmin edilmektedir. Kazaklar, en önemli hanlarından olan Kasım Han zamanında 1520'li yıllarda birlik halinde yaşamışlar, ancak Kasım Han'ın ölümünden sonra Kazakların birlikleri bozulmuştur. Kasım Han'dan sonraki hanlar Kazakları tekrar bir araya getirmeye çalışsalar da Hak Nazar Han dışında kimse tarafından ciddi bir girişim yapılmamıştır. Nitekim Tevekkel Han zamanında da (1583- 1599) Kazakların 3 Cüze ayrıldığı tahmin edilmektedir (Hatunoğlu 2016: 61).

⁶ **Kalmuk:** Doğuda kendi dillerindeki Oyrat ve Çungar, batıda Müslüman Türklerin verdiği Kara- Kalmuk/ Kalmık/ Kalmak adlarıyla tanınırlar. "Kalmuk" adının Orta Asya'da Teleüt Türkleri için de kullanılmasından (Ak Kalmuk) etnik bir tabir olmadığı anlaşılmaktadır. İslam kaynaklarınca benimsenen bir halk etimolojisine göre isim dinle ilgilidir ve Batı Moğolları ile Teleüt Türkleri' ne Şamanist kaldıkları için "Kalmuk" adı verilmiştir (Yücel 2001: 267).

Rusya ile yakınlaşmak, karşılıklı münasebetleri arttırmak ve Kazakların içerisinde kendi otoritesini sağlamlaştırmak isteyen Ebu'l- Hayır Han bir takım diplomatik adımlar atmıştır. İlk olarak 1726 yılının başında Koybagor Kobye kov, Ebu'l- Hayır tarafından Çar hükümetiyle görüşmeler yapmak üzere St. Petersburg'a gönderilmiştir (Doğan ve Erdoğan 2017a: 170). Ancak bu dönemde Kalmuklarla olan münasebetlerin gerginleşmesini istemeyen ve Kazakları Rus uyrukluğuna kabul etmenin bir yararı olmayacağını düşünen Rus hükümeti, Ebu'l- Hayır Han'ın Rus himayesine girme isteğini cevapsız bırakmıştır. Bunun üzerine Kobye kov 1726 yılının Mart ayında Petersburg'dan ayrılmıştır (Doğan ve Erdoğan 2017a: 170-171).

Rus himayesine girmek için diplomatik münasebetlerine devam eden Ebu'l- Hayır Han, Küçük Cüz feodal beylerinin desteğini de alarak 1730 yılında Çariçe Anna İvanovna'ya bir mektup göndermiştir. Mektupta: “... Biz, Ebu'l- Hayır Han... İtaatimizdekiler ile Orta ve Küçük Cüz Kazak halklarıyla birlikte sizin hizmetinizdeyiz ve sade halkla birlikte sizin himayenizi talep ediyoruz...” denilerek Rusya'nın himayesi istenmiştir (Doğan ve Erdoğan 2017a: 172). Ebu'l- Hayır Han ve destekçilerinin bu talebi neticesinde Rus hükümeti de istediği fırsatı yakalamış oluyordu. Ebu'l- Hayır Han'ın ricasına cevap olarak Hariciye Nezareti mütercimi A.İ. Tevlekev başta olmak üzere, 1731 yılında Çariçe'nin himaye tezkiresini alan bir heyet Ebu'l- Hayır Han'a gönderilmiştir. 7 ve 10 Ekim 1731 tarihlerinde Ebu'l- Hayır Han ve beyleri arasında, M. Tevlekev'in de katıldığı bir toplantı yapılmıştır. Bu toplantıda Tevlekev, Çariçe Anna İvanovna tarafından Ebu'l- Hayır Han'ın Rusya himayesine kabul edildiğini bir tezkereyle bildirmiştir. Daha sonra Ebu'l- Hayır Han, Kur'an üzerine el basarak Rusya uyrukluğuna geçtiğine dair yemin etmiştir. Rus himayesine giren Ebu'l-Hayır Han, Rus sınırlarının güvenliğini ve Rus ticaret kervanlarını koruma sözü de vermiştir. Bunun karşılığında Ruslar onun soyundan geleceklerin han olarak aseletlerinin onaylanacağına dair söz vermişlerdir (Schuyler 2007: 31; Doğan ve Erdoğan 2017a: 173).

Ebu'l- Hayır Han'ı himaye ederek Kazak topraklarındaki bir amacını daha gerçekleştiren Rusya, ileriki yıllarda da diğer Orta Cüz ve Küçük Cüz Kazak beylerine de çeşitli elçilik heyetleri göndermiştir. Birçok Kazak beyinin Rusya himayesine girmeyi kabul etmesiyle, Rusya Küçük Cüz'ü 1734 yılında tamamen hegemonyası altına almıştır (Hatunoğlu 2016: 63). Rusların desteğini almak isteyen Kazaklar, Ruslara 1734- 1735 senelerinde Orenburg müstahkem mevkiini inşa etme izni vermişler, böylece ileriki yıllarda Türkistan ülkelerine yapılacak askerî harekâtlar için de bir harekât üssünün kurulması da sağlanmıştır (Saray 1994: 30).

Küçük Cüz'ü 1734 yılında himaye altına alan Ruslar, 1740'larda Orta Cüz'ün büyük bir kısmını da himayeleri altına almışlardır. Rusların Orta Cüz'ü tamamen himayeleri altına almaları, Orta Cüz Hanı Abılay'ın 1781'deki ölümünden sonra gerçekleşmiştir. 16 Ağustos 1781'de Çariçe II. Katerina, Abılay'ın büyük oğlu Vali'nin Orta Cüz Hanı olarak tanınmasını onaylamış, böylece Orta Cüz tamamen Rus himayesi altına alınmıştır (Doğan ve Erdoğan 2017a: 167).

XVIII. yüzyılda Rus himayesine giren Orta Cüz'ün 1822'de, Küçük Cüz'ün de 1824'te hanlık rejimlerine son verilmiştir. 1845 ve 1847'de Hokand Hanlığı dışında kalan Kazaklar da Rus hâkimiyetini kabul etmişlerdir. Ancak Ulu Cüz'ün tamamen Rus kontrolü altına girmesi Hokand Hanlığı'nın işgalinden sonra gerçekleşmiştir. 1868 yılında çıkarılan bir kanunla Kazak toprakları 4 vilayete bölünerek Rus mülkü olduğu ilân edilmiştir. Kazak topraklarının himaye altına alınmasıyla Türkistan'ın işgali için son engel de ortadan kaldırılmıştır (Hatunoğlu 2016: 64).

2.2. İNGİLİZLERİN ORTA ASYA VE TÜRKİSTAN HANLIKLARI'NDAKİ NÜFUZ KURMA GİRİŞİMLERİ

2.2.1. İngilizlerin Hindistan'ı Nüfuz Altına Almaları

Hindistan sahip olduğu değerler ile sürekli ilgi çeken bir bölge olmuştur. Kendi ürünlerine ilaveten neredeyse tüm Uzak Doğu ve Güney Asya menşeli ürünlerin toplandığı ana istasyon olması cazibesini daha da arttırmıştır. Bu nedenle tarih boyunca sürekli saldırılara uğramış ve istila edilmiştir. Pek çok kıymetli ürüne sahip olmasına rağmen Hindistan, hep bir baharat ülkesi olarak tanınmıştır. Dolayısıyla eskiden beri dünyaya ihraç ettiği ürünlerin başında çeşitli baharatlar gelmiştir. Nitekim Antik Yunan ve Roma dönemlerinde de bu baharat ticareti çok önemli ve dikkat çekici olmuştur (Akbulut 2016: 20).

Sahip olduğu ürünlerin yanında Hindistan ayrıca tüm doğu ürünlerinin toplandığı ve buradan tüm dünyaya dağıtıldığı bir yerdir. Güney ve Güneydoğu Asya'nın en değerli

ürünleri Hindistan'da bir araya getirilip Batı'ya nakledilmiştir. Dolayısıyla Hindistan, Asya ticareti içerisinde merkezi bir rol oynamıştır. Avrupa kıtası Hindistan'dan ihraç ettiği ürünlere muhtaç durumdaydı. Başta Çin ve Hindistan menşeli ürünler buradan Avrupa'ya taşınıyordu (Akbulut 2016: 21).

İstanbul'un fethi ve Mısır'da Memlük Devleti'nin bulunması, geleneksel ticaret yollarının kesilmesine neden olmuştur. Bunun üzerine Hindistan'a ulaşmak isteyen Avrupalı Devletler yeni yollar aramaya başlamışlardır. Coğrafi Keşifler neticesinde Portekizliler tarafından Ümit Burnu'nun keşfedilmesiyle Hindistan rekabetinde de yeni bir döneme girilmiştir. Ümit Burnu'nun bulunmasının ardından Portekizliler, Hollandalılar, Fransızlar Hindistan'a ulaşmayı başarmışlar ve birbirleriyle rekabet içerisine girmişlerdir (Akbulut 2016: 33).

Hindistan ticaretinde etkili olan Hollandalılar 1602 yılında *Hollanda Doğu Hindistan Şirketi*'ni kurarak Hindistan'daki rakiplerine büyük bir üstünlük sağlamışlardır. Hindistan'da pek çok imalathane açan Hollandalılar, asıl faaliyetlerini Endonezya üzerine yoğunlaştırmışlardır (Akbulut 2016: 54).

Hindistan'daki yüksek gelirli ticaretten pay almak isteyen Londra merkezli bir grup tüccar da bir araya gelerek Doğu ile ticarete tekel sağlayacak imtiyazın verilmesi için Kraliçe I. Elizabeth'ten ricacı olmuşlardır. Bunun üzerine Kraliçe I. Elizabeth, *Doğu Hint Adaları'yla Ticaret Yapan Londra Tüccarlar Kumpanyası*'na Doğu Hint Adaları'na, civardaki öbür adalara ve ülkelere bir seyahate çıkmak üzere 30. 000 sterlin ile Eylül 1600'de on beş yıllık bir ticaret tekeli vermiştir. Böylece meşhur "Doğu Hindistan Şirketi" kurulmuş ve İngilizler Hindistan'daki rekabete katılmışlardır (Akbulut 2016: 54).

XVII. yüzyılda Hindistan ticaretine katılan İngilizlerin en büyük rakipleri Portekizliler, Hollandalılar ve Fransızlar'dı. Bu dönemde Hindistan'da en büyük ticari güç ise Hollandalılar'ın elindeydi. Hollandalılarla başa edemeyeceklerinin farkında olan İngilizler, Hindistan'da kendi hâkimiyet sahalarını oluşturmaya başlamışlar ve bu çerçevede 1612 yılında bilhassa kumaş ticareti yapmak için Surat'ta bir şirket kurma izni almışlardır. Bunu başka izinler takip ederken 1641 yılında Madras'ta ilk kez bir toprak parçası olarak kendi hesaplarına bir kale inşa etmişler ve nihayet 1668'de Bombay'ı Portekizliler'den alarak güçlerini daha da arttırmışlardır (Akbulut 2016: 55). Portekizliler ile rekabetlerinde üstünlük sağlayan İngilizler'in sıradaki rakipleri ise Hollandalılar'dı. Bu dönemde taraflar arasındaki rekabet ara sıra silahlı çatışmalara sebep olsa da Hollandalılar üstünlüklerini korumuşlardır. Ancak Orenje Prensi William

aristokratlar tarafından yapılan bir darbeye İngiltere tahtına çıkarılınca İngiltere ve Hollanda birleşmiş ve çok geçmeden Hollanda bu yarıştan çekilmiştir. Böylece İngilizlerin karşısındaki tek rakip olarak Fransa kalmıştır (Akbulut 2016: 60).

Fransızlar ile rekabet devam ederken, Hindistan'a hâkim olan Babürlerin Hindistan'da gösterdikleri zaafardan istifade eden İngilizler, Hindistan'ın önemli ticaret merkezlerinde ve politik gelişmelerinde giderek nüfuz sahibi olmaya başlamışlardır (Saray 2002: 33). XVIII. yüzyılın ilk yarısında ticaret hacminde büyük bir gelişme kaydeden Doğu Hindistan Şirketi, İngiliz hükûmetiyle ilişkilerini düzenleyerek ticaret yaptığı bölgelerde devlet adına hareket etme ve temsil imtiyazı almıştır. 1717'de şirket, Babürlüler'den kapitülasyon hakları kazanarak ülkede çok güçlü bir konuma yükselmiştir (Özcan 2000: 295).

Zaafalarını bir türlü düzeltemeyen Babürlüler, XVIII. yüzyılın ortalarında ilk olarak Nadir Şah'tan sonra da Ahmet Şah Dürrâni'den yedikleri darbeler neticesinde hızla inkırâza sürüklenince, İngilizler Hindistan'ın kontrolünü ele geçirmeye başlamışlardır (Saray 2002: 33). 1757'de Plassey zaferiyle Bengâl'e hâkim olan şirket, 1765'den itibaren burayı kendi adına yönetmeye başlamıştır. Ancak Bengal'deki bu idare çok külfetli olması sebebiyle şirket zarar etmeye başlamış ve İngiliz hükûmetinden yardım istenmiştir. Bu dönemde İngilizler, 1756- 1763 Yedi Yıl Savaşları sırasında 1763'te Fransızlar'ı Hindistan'da yenerek Hindistan'daki egemenliklerine son vermeyi başarmışlardır. Böylece Hindistan'daki egemenlik tamamen İngilizlerin eline geçmiştir. Bengal tecrübesinden sonra 1774'te Londra'da çıkarılan "Hindistan Kanunu" ile şirketin Hindistan'daki statüsü bir esasa bağlanmış ve Warren Hastings vali olarak atanarak bütün sömürge topraklarıyla birlikte şirket de denetim altına alınmıştır (Özcan 2000: 295).

Amerika Birleşik Devletleri'nin bağımsızlığını elde etmesiyle beraber İngiltere hazinesi ciddi bir kayba uğramıştır. 1775 yılı itibariyle İngiltere dış ticaretinin üçte birlik kısmını oluşturan Hindistan, İngiltere ekonomisi için vazgeçilmez olmuş ve önemini biraz daha arttırmıştır. Böylece İngiltere artık Hindistan'a yönelik tehditleri ve gelişmeleri büyük bir dikkatle takip etmiş, hiçbir riski göz ardı etmeden politikalar üretmiş ve gerektiğinde diplomatik, askeri her türlü müdahalede bulunmuştur (Akbulut 2016: 62).

1784 yılında Londra'da kabul edilen yeni bir kanunla Hindistan'ın yönetimiyle ilgili uygulamada karşılaşılan bazı aksaklıklar giderilmiştir. Böylece şirket tamamen Londra'daki hükûmetin kontrolüne girmiştir. XIX. yüzyıla gelindiğinde İngilizler,

Hindistan'daki nüfuzlarını sağlamlaştırmışlardır. Bu dönemde Hindistan'ın kuzey ve kuzeybatısının korunması, sınır ötesi ticaret ve sınır ötesindeki politik durum İngiltere'nin dış politikasının hâkim unsuru haline gelmiştir (Özcan 2000: 295; Doğan ve Erdoğan 2017b, 845).

XVIII. yüzyıldaki İngiliz Hindistanı Valileri Hindistan'a yönelik Batı'dan veya Orta Asya'dan gelebilecek ciddi bir tehlikenin bulunmadığı kanaatinde olduklarından bir tedbir alma gereği de duymamışlardır. Bu dönemde sadece Tibet'e iki heyet gönderilmiş, bu heyetlerin vazifesi de ticari amaçlı olmuştur. Hatta bu dönemde İngiliz Hindistanı'nın valileri İran ve Afganistan ile de pek ilgilenmemişlerdir (Edwardes 1975: 4)

Ancak XVIII. yüzyılın sonuna gelindiğinde Hindistan'daki İngiliz yöneticilerinin bu ilgisiz tutumları değişmiştir. Napolyon'un 1798'de Mısır'ı işgal etmesi ve Hindistan'a ulaşmak için bir yol aramaya başlaması ve 1800'de İran'da bir Fransız heyetinin Şah ile görüşme yapmak üzere İran'da bulunması Hindistan'daki yöneticileri endişelendirmiştir. Bunun üzerine dönemin Hindistan Genel Valisi Richard Wellesley, İran'a diplomatik bir heyet gönderme kararı almıştır. İngiliz heyetinin başlıca amacı ise Şahı Fransızların etkisine girmemesi konusunda ikna etmek ve Fransız ordusunun İran topraklarına girmesini engellemektir. Ancak İranlılar ile Fransızlar arasında bir anlaşmanın imzalanmaması ve 1801'de Napolyon'un Mısır'ı boşaltması üzerine, İngiliz heyeti de Hindistan'a geri dönmüştür (Edwardes 1975: 4).

Hindistan'a yönelik Fransız tehlikesi şimdilik geçiştirilse de 1801 yılında Çar I. Paul, General Vasili Orlov komutasında Orenburg'dan yola çıkarak Buhara ve Hive üzerinden Hindistan'a doğru yürüyüşe geçilmesini hedefleyen bir sefer düzenlemiştir. Ancak Çar I. Paul'un suikaste uğraması neticesinde bu sefer gerçekleştirilememiştir. 1803 yılında Ruslar, Buhara'ya askeri bir kervan göndermişler, fakat bu kervanın yoldayken Kazakların saldırısına uğraması neticesinde bu sefer de başarısız olmuştur Rusların bu seferi İngilizleri Hindistan'ın güvenliği için oldukça endişelendirmiş ve tedbir alma gereği duymuşlardır (Sabol 2002: 588).

İngiltere'nin Hindistan'daki nüfuzuna yönelik ilk ciddi tehlike ise 1807'de gerçekleşmiştir. 1807 Tilsit Anlaşması⁷ gereğince Rusya, Fransa'nın Avrupa'da İngiltere'ye karşı uygulanacak 'kıta ablukası' sistemini onaylamıştır. Buna göre Rusya, sınırları içerisine İngiliz mallarının girişini yasaklamıştır. Anlaşma gereğince taraflar ortak bir kuvvetle İran ve Kafkasya üzerinden Hindistan'a da bir sefer yapma kararı almışlardır (Gushkovich 2017: 156; Kurat 2014: 320).

Rusya ve Fransa'nın Hindistan'a yönelik gerçekleşmesi muhtemel olan bu sefer planları İngiltere'yi oldukça endişelendirmiştir. Ancak Rus Çarı I. Alexander (1801-1825), İngiltere ile olan ticari ilişkilerini ve zengin sınıfın taleplerini göz ardı edememiştir. Nitekim bu durum Fransa'nın hiç hoşuna gitmemiş ilişkiler gerginleşmiştir. Fransa'nın zamanla Avrupa'da hegemonya kurma arzusu ve Rusya'nın buna karşı çıkması taraflar arasında yeni bir krizin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Taraflar arasında beklenen savaş nihayet 1812'de gerçekleşmiş; ancak Napoleon Rusya'nın karşısında ağır bir yenilgi almıştır (Ledonne 2016: 273; Ödemiş 2002: 42).

Fransa ve Rusya'nın arasının bozulması üzerine Hindistan üzerindeki tehlike de ortadan kalkmış oluyordu. Ancak İngiltere, ileride Hindistan'a yönelik yeniden bir tehditin gerçekleşmesi durumunda tedbir alma gereği hissetmiş ve XIX. yüzyıldaki siyasetini buna göre tanzim etmiştir.

XIX. yüzyılın başından itibaren Hindistan'daki nüfuzlarını iyice güçlendiren İngilizler çevre ülkelerdeki gelişmeleri takip ederlerken, bir yandan da Hindistan'ın kuzey ve kuzey-batı bölgelerinin detaylı haritalarını çıkarmak için çeşitli girişimlerde bulunmuşlardır. Bunun için İngiliz yöneticileri kuzey ve kuzey batı bölgelerinin coğrafi yapısı, bitki örtüsü, iklimi, sosyolojik yapısı ve ticaret yollarının haritaları ve raporları oluşturabilecek çeşitli uzmanlarını görevlendirmişlerdir. Bu amaçla 1810'da Henry Pottinger ve Charles Christie Beluşiistan'dan İran'a bir keşif gezisi düzenlemişlerdir. Bu

⁷ Napoleon'un 1804'te kendini imparator ilan etmesi ve Avrupa'da Fransız hegemonyasını kurması üzerine, Fransa'ya karşı oluşturulmuş devletler bloğuna Rusya'da katılmıştır. 1805'te Rusya, Avusturya'nın müttefiki olarak Napoleon'a karşı savaşa karışmıştır. Kutuzov'un kumandasında bir Rus ordusu Avusturya'ya girdi ve Austerlitz civarında yanında vuku bulan meydan muharebesini müttefikler kaybedince Avusturya savaştan çekilmiş ve Ruslar kendi sınırlarına çekilmek zorunda kalmışlardır. Çar I. Alexander ertesi sene tekrar Fransa'ya savaş açmıştır. Napoleon'un Berlin'i zaptı üzerine, 1806- 1807'de Königsberg dolaylarında kanlı savaşlar cereyan etmiştir. 1807 yazında, Napoleon, Rusları Friedland Meydan Muharabesi'nde ağır bir yenilgiye uğrattıktan sonra Ruslar Nienmen Irmağı'nın doğusuna atıldılar. Bu durum karşısında Çar I. Alexander, Napoleon'un karşısında tutunmanın mümkün olamayacağını anladı ve 1807'de Tilsit'te Nienmen Nehri'nde sallar üzerinde Napoleon ile görüştü. Görüşmeler neticesinde taraflar dost olarak ayrıldılar. 1807 Tilsit görüşmeleri neticesinde taraflar İngiltere'ye karşı birlikte hareket etme kararı almışlardır (Ledonne 2016: 265; Kurat 2014: 320).

keşif gezileri sırasında Herat'taki gelişmeler hakkında kayda değer bir rapor oluşturup, Hindistan'daki yöneticilere sunmuşlardır. (Edwardes 1975: 12)

Napoleon tehlikesi geçtikten sonra, XIX. yüzyılda giderek ağırlığını kaybetmeye başlayan Doğu Hindistan Şirketi'nin ticaret tekeli imtiyazı da 1813 ve 1833'te çıkarılan iki kanunla ortadan kaldırılmıştır. Bu dönemde şirket bir ticaret kurumu olmaktan ziyade idari bir kurum hüviyetine dönüşmüştür. 1850'lere gelindiğinde Delhi ve Pencap bölgesi de şirketin kontrolüne geçmiş ve Hindistan'daki İngiliz hâkimiyetinin nihaî sınırları neredeyse belli olmuştur. 1857'ye gelindiğinde İngilizleri Hindistan'dan çıkarmak için bir isyan başlasa da İngiliz hükûmetinin desteğiyle isyan kanlı bir şekilde bastırılmıştır. Ülkede hâkimiyetin tekrar tesis edilmesinden sonra İngiliz hükûmeti şirketin Hindistan'daki statüsünü iptal ederek 2 Ağustos 1858'de çıkarılan "Hindistan İdare Kanunu" ile ülkeyi doğrudan yönetimi altına almış ve bu işle sorumlu bir bakanlık kurmuştur. Böylelikle Hindistan, doğrudan İngiliz yönetimi altına girmiştir (Doğan ve Erdoğan 2017b: 845).

1858'de Hindistan'ın yönetimini doğrudan Londra hükûmetine bağlanmasıyla, İngiltere'nin bu tarihten itibaren XIX.yüzyıldaki dış politikası Hindistan'daki menfaatlerine göre şekillendirmiştir. Artık İngiliz yöneticileri çevre ülkelerdeki gelişmeleri çok iyi bir şekilde takip etmişler, menfaatlerine aykırı olabilecek her türlü gelişmede askeri, diplomatik her türlü müdahalede bulunmuşlardır.⁸

İngiltere'nin XIX. yüzyılda Türkistan ve Buhara'daki nüfuz girişimleri Hindistan, İran ve Afganistan'daki faaliyetleri ile bir bütünlük oluşturmaktadır. Bu amaçla İngiltere'nin Türkistan ve Buhara'daki faaliyetleri hakkında bilgi vermeden önce Hindistan, İran ve Afganistan'ı nasıl nüfuzları altına aldıkları hakkında bilgi vermek konumuz açısından yararlı olacaktır.

⁸ İngiltere'nin XIX. yüzyıldaki Türkistan politikasının temelini "İleri Politika" (forward policy) adı verilen, Hindistan'ın güvenliğini sınırların ötesinde aramak demek olan ve Hindistan Genel Valisi John Lawrence (1864-1869) ile zikredilen politika oluşturmaktadır. Bu politikaya göre Hindistan'ın güvenliği İran, Afganistan ve Türkistan'daki gelişmelerle yakından ilgilidir. Bu bölgelerdeki bütün gelişmeler yakından izlenmeli ve gereken tedbirler alınmalıdır (Yalçınkaya 2006: 348).

2.2.2. Herât Kuşatması

Ruslar, güneye doğru yayılmalarında bir taraftan Kazak Steplerinden Türkistan yönüne yaklaşmaktalarken diğer bir taraftan da Kafkasya üzerinden Türkistan'a sokulmaya çalışmışlardır.

Rusya, Güney Kafkaslara hâkim olmak için 1803'ten beri İran ile sürdürdüğü harpten nihayet galip olarak çıkmış ve 1813 Güllistan Antlaşmasıyla Aras Nehri'ne kadarki toprakların büyük bir kısmını ele geçirmiştir (Saray 2002: 34). Ruslar'ın Aras Nehri'ne kadar inmeleri İngilizlerin dikkatlerini tekrar buraya çevirmelerine neden olmuştur. İngilizlere göre yaklaşan tehlikeye karşı Hindistan'ı güvende tutmanın yolu, İran'da gelişen Rus nüfuzuna engel olmaktan geçmekteydi. Bu amaçla İngilizler 1814'te İran hükûmeti ile bir dostluk antlaşması imzalamışlardır. Anlaşma neticesinde İngilizler, İranlılar ile Ruslar arasındaki sorunun çözümünde arabulucu olmayı kabul etmişlerdir. Ancak İngilizlerin bu arabuluculuk gayretleri hiçbir netice gösterememiş ve Ruslar ile İranlılar yeniden savaşmaya başlamışlardır. Ruslar karşısında ağır bir yenilgi alan İranlılar 1828'de Türkmençay Muahedesi'ni imzalamışlardır. Bu antlaşmayla Ruslar Hazar Denizi'ne tamamen hâkim olarak, İran'da ticaret serbestisi elde etmişler ve böylece İran'ı nüfuzları altına almışlardır (Saray 2003: 77-78).

1828 Türkmençay Anlaşması ile Rusların İran'ı nüfuzları altına almaları ve oradan Hindistan'ı tehdit edebilecek duruma gelmeleri İngilizlerin tedirginliklerini daha da arttırmıştır. Bu dönemde İngiliz kamuoyunda kuzeyden yaklaşmakta olan Rus tehdidi ciddi tartışmalara neden olmuştur. Bilhassa Sir John McNeill'in "*Rusya'nın Doğu'da Gelişmesi ve Şimdiki Durumu*" adlı makalesi İngiliz kamuoyunda büyük bir yankı yaratmıştır. Sir Mc Neill makalesinde Hindistan'a yönelik Rus tehdidini şu şekilde ifade etmiştir:

"Bugün Rusya'nın güney hudutlarının en ileri noktası olan batı Hazar sahillerinde birliklerinin Moskova'ya dönüşü için yürüyecekleri mesafe, ileri bir harekâtla İndüs vadisindeki Attok'a varacakları mesafeden daha uzaktır. Harb bittiğinde İran'ı işgal etmiş olan Rus Çarlığı muhafız birlikleri kendilerini Don Nehri kıyıları kadar Herât'ın yakınlarında hissetmişlerdir. Halihazırda bu birlikler kendi başkentlerinden Delhi'ye olan mesafenin yarısını kat etmiş durumdadır; onun içindir ki, bu birliklerin İran'daki yerleşme kamplarından Petersburg'a dönüş yolları Hindistan başkentine olan mesafeden daha uzaktır (Saray 1984: 403)."

İngiliz kamuoyunda Ruslara karşı tepkiler sürerken Ruslar ise İran hükûmetini Herât ve Merv istikametinde yayılmaları için teşvik etmekteydiler. Ruslar, İran hükûmetine eğer Herât ve Merv istikametinde yayılırlarsa yardım edecekleri vaadinde bulunmuşlardır. Bunun üzerine Rusların yardım teklifini kabul eden İranlılar derhal hazırlıklara başlamışlardır (Saray 2002: 38).

Hazırlıklarını tamamlayan İranlılar 1833 baharında Herât üzerine harekete geçmişlerdir. İranlıların Herât üzerine hareket etmeleri İngilizleri büyük bir telaşa düşürmüştür. Ancak kuşatma sırasında Abbas Mirza'nın ansızın ölümü üzerine İranlılar geri çekilmek mecburiyetinde kalmışlardır. Bir sene sonra da Fetih Ali Şah vefat ederek yerine Muhammed Şah geçmiştir. İran'daki bu saltanat değişikliğini fırsat bilen İngilizler, İran'daki İngiliz itibarını arttırmak için seçkin subaylardan oluşan bir heyeti Muhammed Şaha göndermişlerdir. Ancak İngiliz heyetinin Şah tarafından kabul edilmemesi üzerine İngilizlerin bu girişimleri başarısız olmuştur (Saray 2002: 38).

İranlılar 1833'teki kuşatmada başarısız olmalarına rağmen Herât'ın işgalinden vazgeçmemişlerdir. Şehzadeliginden beri Herât'ı almak isteyen Muhammed Şah 1837'de Rusların teşvikiyle Herât üzerine yeniden bir sefer açmıştır. Eylül 1837'de başlayan kuşatma sırasında Herât'ta bulunan Eldred Pottinger, 10 Şubat 1838'de İran Şahı Muhammed Şah ile görüşmüş onu kuşatmadan vazgeçirmeye çalışmıştır. Ancak Şah, onu kesin bir dille reddetmiş ve kuşatmadan vazgeçmeyeceğini bildirmiştir. Temmuz 1838'e geldiğinde kuşatmanın uzamasından rahatsız olan İngiliz hükûmeti bu sefer Sir John Mc Neill'i İran'a göndererek Muhammed Şah'ı Herât Seferi'nden vazgeçirmeye çalışsa da bundan da bir sonuç elde edememiştir (Edwardes 1975: 48; Uluerler 2015: 808).

Muhammed Şah'ın Herât kuşatmasından vazgeçmeyeceğini anlayan İngiltere hükûmeti İran'ı tehdit ederek, Basra Körfezi'nden başlamak üzere bütün İran'ı işgal edeceğini dile getirmiş, akabinde savaş gemilerini Basra Körfezi'ne göndermiştir. Basra Körfezi'ne donanmasını gönderen İngiltere, İran'ı zor duruma sokmak ve Şah'ı Herât seferinden döndürmek için İran'daki muhalif aşiretleri de harekete geçirmiştir. İngilizler Muhammed Şah'ı Herât'tan çıkarmak için 19 Temmuz 1838'de Bender Buşehr'e asker çıkarmışlardır. Nitekim İngiltere'nin bu hamlesi etkili olmuş ve İran'a karşı başlayan isyanlar Muhammed Şah'ı zor bir duruma sokmuştur. Durumun ciddiyetini anlayan ve Rusya'dan beklediği desteği alamayan Muhammed Şah, zorunlu olarak Herât kuşatmasını kaldırmıştır. Böylece İngilizler Herât üzerindeki ilk Rus komplosunu boşa çıkarmışlardır (Uluerler 2015: 808).

Muhammed Şah, son zamanlarında İran'daki İngiltere destekli iç isyanlarla uğraşırken, İngilizler Afganistan'ı bir tampon bölge olarak kullanma amacıyla faaliyetlere geçmişlerdir.

2.2.3. Afganistan'ın İşgali

Herât kuşatmasının sürdüğü sırada Rusya'nın Tahran Büyükelçisi Kont Simoniç Afganistan Emiri Dost Muhammed'i Rusya'nın tarafına çekmesi için Yüzbaşı Vitkoviç'i Afganistan'a göndermiştir. Dost Muhammed'in bir Rus ajanıyla görüşmesi İngilizleri oldukça endişelendirmiştir. Yüzbaşı Vitkeviç ile görüşen Afgan Emiri, yakın dostu Alexander Burnes'in tavsiyesini istemiştir. Bunun üzerine Burnes, Emire hiçbir yabancı devletin ajanının etkisinde kalmamasını tavsiye etmiştir. Ancak Emir, Vitkoviç ile görüşükten sonra onun Rus Çarı'nın güvenilir bir elçisi olduğunu Burnes'a kendi adamları vasıtasıyla bildirmiştir (Edwardes 1975: 37).

Afgan Emiri'nin kendi nüfuzlarından çıkacağı endişesine kapılan İngilizler, Ocak 1837'de Petersburg'taki İngiliz elçisi vasıtasıyla Rus hükûmetini uyarılmışlardır. Bunun üzerine Rus Dışişleri Bakanı Kont Nesselrode, Rusya'nın İngiltere'nin Hindistan'daki güvenliğine yönelik herhangi bir saldırı niyetinde olmadığını, Yüzbaşı Vitkeviç'in Afganistan'da Dost Muhammed ile Rusya arasında ticari ilişkilerin kurulması için bulunduğunu bildirmiştir (Edwardes 1975 39).

Nesselrode, Rusya'nın her ne kadar Hindistan'a yönelik bir Rus tehditinin olmadığını bildirirse de, İngilizler artık Afganistan'ı nüfuzları altına alabilmek için harekete geçmişlerdir. Afganistan'da daha rahat hareket edebilmek için Sikhler ve Sadozaylar'ı kendi taraflarına çekmek için harekete geçmişlerdir. Ayrıca Dost Muhammed Han'ın 1838'de iç meselelerin halledilmesi için Rusların desteğine ihtiyaç duyduğunu ilan etmesi üzerine Hindistan Genel Valisi Lord Eden Auckland, birtakım tedbirler alma gereği duymuştur (Yazıcı 2002: 51).

İranlıların 1837'de Herât önlerine kadar gelip Kandahar'ı tehdit etmeleri, Hindistan için büyük bir tehlike oluşturmuştur. Bunun üzerine Lord Auckland Hindistan'a sığınmış olan Sadozaylardan Şah Şücâ'ül-mülk'ü Afganistan tahtına çıkarmanın yollarını aramaya başlamıştır. Böylelikle Afganistan'da oluşturulacak dost bir yönetimin, İngiliz

menfaatlerini Rus ve İranlılara karşı koruyacağını düşünmüştür.⁹ Ancak bunun gerçekleştirilmesi için de önemli bir askeri gücün Afganistan'a gönderilmesi gerekmekteydi (Yazıcı 2002: 52).

Nitekim Afganistan'ın işgaline karar veren Lord Auckland Mayıs 1838'de büyük bir orduyu Afganistan'a sevk etme kararı almıştır. Lord Auckland, ilk olarak Sikh lideri Maharaja Ranjit Sing'e görüşme memuru sıfatıyla Sir William Macnaghten'i göndererek İngilizlerin tekliflerini ona iletmiştir. Ludiana'da İngiliz koruması altında yaşamakta olan Şah Şücâ'ül-mülk'ün Afganistan tahtına geçirilmesi hususunda anlaşan taraflar, 26 Haziran 1838'de Tripartite'de bir anlaşma imzalamışlardır (Yazıcı 2002: 53-54).

Afganistan'ın işgali için hazırlıkların sürdüğü sırada, Herât'ın İran'ın eline geçmesi engellenip Afganistan üzerindeki ilk Rus entrikasını boşa çıkarılmasına rağmen Lord Auckland Afganistan'ın işgalinden vazgeçmemiştir. Lord Auckland bu niyetini 8 Kasım 1838'de bir bildiri ile şu şekilde: "*Afganistan'da düşman birinin (Dost Muhammed) yerine dost bir kimseyi (Şah Şüca) işbaşına getirmek ve kuzey batıdan (İran) gelebilecek saldırılara karşı birlik oluşturabilmek için...*" beyan etmiştir (Yazıcı 2002: 54).

Afganistan'a gönderilecek ordu için Bengal nizami kuvvetlerinden 7. 500, Bombay nizami kuvvetlerinden 5.100 olmak üzere toplam 13.000 kişilik bir kuvvet hazırlanmıştır. Bu orduya Şah Şücâ'ül-mülk'e bağlı Hindistan Müslümanları ve Nepallilerden oluşan toplam 6.000 kişilik bir yardımcı kuvvet de katılmıştır. Böylece Aralık 1838'de Pencâb'da toplanan İngiliz kuvvetlerinin toplamı 19. 000 kişiden oluşuyordu. Ordunun başına ise aynı zamanda Bombay kuvvetlerinin başında bulunan General Sir John Keane getirilmiştir. Hazırlıkların uzun sürmesinden ötürü harekât ancak 1839 yılının başlarında hazır hale getirilebilmiştir. Hazırlanan ordu Sind ve Belucistan üzerinden Afganistan'a doğru harekâta geçmiştir. Belucistan sahrası ve Bolan geçidinde su ve yiyecek sıkıntısı çeken İngiliz ordusu, 20 Nisan 1839'da Kandahar'a girmiştir. Kandahar'da yaklaşık iki ay kalan İngiliz ordusu buradan Kâbil'e doğru hareket etmiştir (Yazıcı 2002: 55-57).

⁹ Lord Auckland'ın Afganistan'da müttefik olarak Ranjit Sikh ve Şah Şuca'yı seçmelerine Alexander Burnes karşı çıkmıştır. Ona göre İngiltere'nin Afganistan'daki menfaaterini en iyi koruyabilecek olan kişi Dost Muhammed'dir. Ayrıca Burnes, Dost Muhammed'in Rusların nüfuzuna girmesini engellemesi içi en onun destenmesi gerektiğini Hindistan'daki üstlerine bildirmiştir (Edwardes 1975: 56).

İngilizlerin giderek Kabil'e yaklaşımları, Gazne'nin İngilizlerce aniden düşürülmesi ve çevresinin ihanet edeceklerini öğrenmesi üzerine Afganistan Emiri Dost Muhammed, ilk önce Hindu- Kuş Dağları'na çekilmiş ve daha sonra Buhara Hanlığı'na sığınmıştır. Dost Muhammed'den boşalan Afgan tahtına ise İngilizler işbirlikçi Şücâ'ül- mülk'ü çıkartmışlardır. Ancak Şücâ'ül- mülk'ün devlet işlerindeki aciziyeti ve İngilizlerin işlerine sık sık karışmaya başlaması üzerine İngilizler Afganistan'ın yönetimini doğrudan ele almak için çalışmalara başlamışlardır. 1840'a gelindiğinde İngilizler Afganistan'ı doğrudan yönetmeye başlamışlardır (Saray 2002: 46-47).

Buhara'ya sığınmış olan Dost Muhammed, Özbeklerin desteğiyle 1840 Eylül'ünde tekrar Afganistan'a dönmüştür. Hindi-Kuş'tan Kūhistan'a inen Dost Muhammed, Nijaro yakınlarında Hindular'dan oluşan bir İngiliz süvari bölüğünü yenilgiye uğratmıştır. Avantajlı durumda olmasına rağmen İngilizlerle başa çıkılamayacağını anlayan Dost Muhammed, Kabil'e giderek Afganistan'daki İngiliz yöneticisi Macnaghten'e teslim olmuştur. Kabil'de teslim olan Dost Muhammed, Hindistan'a gönderilerek gözetim altında tutulmuştur (Saray 2002. 47).

İngilizlerin Afganistan'da kalma sürelerinin uzaması ve yerli halka yönelik katı tutumları kısa sürede Afgan halkında tepkilere neden olmuştur. İngiliz yöneticilerinin ve askerlerinin halka baskı kurmaları, yaşayışlarına saygı duymamaları üzere halkta İngilizlere karşı olumsuz tepkiler artmaya başlamıştır. Nitekim 1841 yılına gelindiğinde İngiliz yönetimine karşı ilk isyan patlak vermiştir. İsyân sırasında Alexander Burnes, Yüzbaşı Arthur Conolly'nin kardeşi Charles Conolly, Binbaşı William Broadfoot ve 30 kişilik hizmetçi maiyeti öldürülmüştür (Hopkirk 2016: 241).

Hindistan'daki İngiliz yöneticileri Burnes'ten pek hazzetmemelerinden dolayı kasıtlı olarak yavaş hareket etmişler ve bu da isyanın daha da büyüyerek milli bir ayaklanma halini almasına neden olmuştur. Köylerden Kâbil'e doğru insanlar akın etmeye başlamışlardır. Ancak gruplar birlik halinde hareket edememişlerdir. Hindistan'daki bu tip ayaklanmalarda tecrübeli olan Macnaghten, Afganistan'daki ayaklanmada da isyanın elebaşlarını yanına çekmek istemiştir. Onun bu niyetini anlayan Muhammed Ekber ona haber göndererek, şayet kendisini vezir yaparsa elebaşlarını temizleyebileceğini söylemiştir. Buna inanan Macnaghten, Kabil Nehri kıyısına gelerek Muhammed Ekber ile buluşmuştur. Muhammed Ekber, Macnaghten'i yakalattırıp rehin olarak tutmak istemiş; fakat Macnaghten'in kendisine saldırması üzerine onu öldürmüştür. Bu olay İngilizler üzerinde büyük bir şok etkisi yaratmıştır. Bu olaydan sonra Herât'ı İranlılara karşı başarı ile savunan Pottinger, İngiliz birliklerinin başına

geçmiştir. Muhammed Ekber ile bir antlaşma imzalayan Pottinger, Afganistan'ı terk etmek üzere Kabil'den ayrılmıştır. Fakat İngiliz birlikleri Kabil'den beş on kilometre uzaklaşmadan o civardaki Afgan kabilelerinin saldırılarına uğramıştır. Garnizondan çok az sayıda asker hayatta kalmıştır (Saray 2002: 50).

Kabil civarlarında neredeyse bütün bir garnizonun yok edilmesi İngiliz kamuoyunda büyük bir şok etkisi yaratmıştır. Hükûmet istifa etmiş, Hindistan Genel Valisi Lord Auckland görevinden azledilerek yerine Lord Ellenborough tayin edilmiştir (Saray 2002: 50).

Yeni Hindistan Valisi görevine başlar başlamaz intikam için askeri hazırlıkların yapılması emrini vermiştir. 15 Eylül 1842'de İngiliz birlikleri Kabil'i yeniden işgal ederek, Kabil'i yakıp yıkmışlar ve bütün ahaliyi katlederek harekâtlarını tamamlamışlardır. Kabil'deki işgallerini tamamlayan İngiliz birlikleri, 1842 Aralık ayının sonundan itibaren Hindistan'daki üslerine geri dönmeye başlamışlardır. Afganistan tahtından ayrılmak zorunda kalan Dost Muhammed geri ülkesine dönmüştür (Saray 2002: 51). Ancak İngilizlerin Afganistan'da yaptıkları bu kıyım, Türkistan'daki itibarlarının yerle bir olmasına neden olmuştur. Nitekim İngilizlerin Kabil vahşeti, bu sırada Buhara'da tutuklu bulunan Arthur Conolly ve Charles Stoddart'ın idamlarına sebep olmuştur. İngilizlerin Afganistan'daki bu kıyımı, Türkistan'daki nüfuzlarını kaybetmelerine neden olmuş, bu da ileriki yıllarda Türkistan'ın Rusların eline geçmesinde önemli bir etken olmuştur.

Dost Muhammed'i tahttan indirerek yaptıkları hatayı fark eden İngilizler, Dost Muhammed'in iki yıl sonra ülkesine dönmesine izin vermişlerdir. Yeniden ülkesinin başına geçen Dost Muhammed hemen ülkesini imara başlamıştır. Ülkesinin uğradığı yıkımdan kurtarmaya çalışan Dost Muhammed, İngilizler ile de temaslarını sürdürmüştür. Herât'ın İran kontrolüne geçmemesi için İngilizler, Dost Muhammed'i teşvik etmişlerdir. İngiliz teşvikiyle harekete geçen Dost Muhammed 1855'te Herât hâkimi Sayd Muhammed Hanı katletmesi üzerine, Herât meselesi İran ve İngiltere arasında yeni bir gerilime sebep olmuştur. Bu durum karşısında İran Şah'ı Nasıreddin Herât'ı işgal etmiştir. Herât'ın İran tarafından işgali, İngiltere'yle savaş sebebi olmuştur. İngiltere karşısında ağır bir yenilgi alan İran Şahı Nasıreddin, 1857 Paris Antlaşması ile Herât'ı boşaltarak, Afganistan'ın bağımsızlığını kabul etmiştir. Böylece İngiltere bir kez daha Herât üzerindeki İran komplosunu boşa çıkarmayı başarmış ve Afganistan'daki nüfuzunu sağlamlaştırarak, Hindistan'ı güvende tutmayı başarmıştır (Karadeniz 2008: 129).

1863'te Türkmenlerin yardımıyla Herât'ı yeniden Afganistan topraklarına katmayı başaran, Dost Muhammed, ölümüne kadar İngilizlerin Afganistan'daki en büyük müttefikleri olmuştur (Saray 2002: 52). Dost Muhammed'in 1863'te ölümünden sonra Afganistan'da 1868'e kadar sürecek bir iç karışıklık yaşanmıştır. Kardeşlerine galip gelen Emir Şîr Ali, İngilizler'in Afganistan üzerindeki nüfuzunu kırmak için Rusya'dan yardım talebinde bulunmuş, Kabil'e giden İngiliz heyetine yol vermeyerek Rus heyetini kabul etmiştir. 1879'da İngiltere ile Afganistan arasında meydana gelen savaşta, Afganlılar yenilmiştir. Afganlıların yenilmesi sonucu Hayber ve Kandehar İngilizler'in kontrolüne geçmiştir. Bu gelişmelerden sonra İngilizler, bütün Afganistan'a hâkim olmuşlardır (Karadeniz 2008: 132).

2.2.4. İngilizlerin Buhara Emirliği'nde Nüfuz Kurma Girişimleri:

İngilizler, Ruslara karşı Herât ve Afganistan'ı nüfuzları altında tutmaya çalıştıkları sırada, kuzeyden giderek yaklaşan Rus tehdidine karşı Türkistan Hanlıkları'nı da nüfuzları altında tutmak için girişimlerde bulunmuşlardır. İngilizler kuzeyden giderek yaklaşan Rus tehdidi karşısında Hindistan'ın güvenliğini sağlamak amacıyla Türkistan Hanlıkları arasındaki ihtilafları çözüp, aralarında birliği sağlayarak Hindistan'ın kuzeyinde bir tampon bölge oluşturmak istemişlerdir.

Bu amaçla İngilizler, Orta Asya'daki politik gelişmelere vakıf, doğu dillerini iyi bilen Charles Stoddart'ı 1838'de, 1839 ve 1840 senelerinde de D' Arch Todd, Arthur Connolly, James Abbot ve Richmond Shakespear gibi subaylarını Türkistan Hanlıklarına göndermişlerdir. İngiliz subaylarının Türkistan'daki başlıca görevleri ise nüfuzları altına aldıkları Afganistan'ın ve Türkistan Hanlıkları'nın bağımsızlığını ve birliklerini sağlayarak bu devletlerle, Rusya ile Hindistan kolonisi arasında bir tampon bölge oluşturmak ve böylece Rusların güneye doğru yayılmalarına engel olmaktı (Saray 2002: 52).

XIX. yüzyılda İngilizler'in Hindistan'daki nüfuzlarını korumaları için Buhara Hanlığı çok stratejik bir önem kazanmıştır. Buhara Hanlığı'nın gerek coğrafi konumu gerekse Hive ve Hokand Hanlığı'ndan daha güçlü bir devlet olması, Rus tehdidine karşı Türkistan Hanlıkları'nın birliğini sağlamak isteyen İngilizler için büyük önem bir önem arz etmekteydi. Bu amaçla Hindistan'daki İngiliz yöneticileri, Buhara Hanlığı ile diplomatik

temaslara başlamadan önce Buhara Hanlığı hakkında bilgiler edinmek için çeşitli subaylarını ve ajanlarını buraya göndermişlerdir.

Keşif amaçlı gönderilen ilk ajanlardan birisi William Moorcroft'tur. Moorcroft, Hindistan ile Buhara Hanlığı arasında ticari ilişkilerin kurulabilme olasılığını araştırmak üzere bu hanlığa gitmeyi Hindistan'daki üstlerine teklif etmiştir. 1825'te Buhara'ya gelen Moorcroft, Rus elçisinin Buhara'yı ziyareti ile ilgili kayda değer bir dosya oluşturmuştur. Bölgeye gönderilen diğer bir subay ise Alexander Burnes'tir. 27 Haziran 1832'de Alexander Burnes, Buhara'ya gelerek, kuşbeyi ve vezirlerle görüşmüştür (Hopkirk 2016: 143). Diplomatik bir amacı olmayan bu ziyaretinde Burnes, Buhara'daki köle pazarları, mimari yapılar, nüfus yapısı hakkında gözlemlerde bulunmuştur. Gözlemlerini günlüğüne kaydeden Burnes, 1834'te İngiltere'ye döndüğünde bunları Kraliyet Coğrafya Topluluğu'na sunmuştur (Hopkirk 2016: 150).¹⁰

1838'e gelindiğinde giderek yaklaşan Rus tehdidine karşı önlem almaya karar veren İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Palmerston Tahran'daki İngiltere Büyükelçisi Sir Joh Mc Neill'e 18 Mayıs 1838 tarihli bir yazı göndermiştir. Söz konusu yazıda Buhara'ya güvenilir bir kişinin gönderilerek emirliğin durumunun araştırılması ve Rusya'nın planları hakkında Buhara Emiri'nin uyarılması istenmiştir (Çelik 2009: 201). Bunun üzerine Mc Neill, Buhara'ya gönderilmek üzere Albay Charles Stoddart'ı görevlendirmiştir. Albay Stoddart'ın Buhara'daki görevleri, Rusya'nın Buhara Emirliği'ni işgal tasarısından Emir Nasrullah (1827-1860)'ı haberdar etmek, Rus işgaline en önemli gerekçe olan Emirlik'teki Rus esirlerin salıverilmesini sağlamaktır. Bunların yanında Stoddart'a Buhara ile diğer Türkistan Hanlıkları arasında iyi ilişkilerin kurulması için Emir'i yönlendirmesi, Türkistan Hanlıkları arasındaki ihtilafların çözülmesinde

¹⁰ Buhara Hanlığı'na gelen ilk İngiliz seyyah XVI.yüzyılda gelmiş olan A. Jenkinson'dır. Jenkinson'un XVI. yüzyılda Buhara'da bulunmasının sebebi ise İngilizlerin bölgedeki ticaret ağına katılmak istemeleridir. XVI.yüzyıl ile birlikte deniz ticaretinde giderek gelişim gösteren İngilizler, Çin'e giden yeni ticaret yollarını bulmak için girişimlere başladıktan bir süre sonra öncelikle Rusya ile olan ticareti geliştirmek için bir şirket kurmuşlardır. Amaçları Çin ve Rusya ticaret yolunu birbirine bağlayan ve Orta Çağ'da büyük bir önemi olan Orta Asya ticaret yolundan faydalanmak olan İngilizler, bu şirket vasıtasıyla Orta Asya'yı yakından tanımak için keşif faaliyetlerine başlamışlardır. 1558'de İngilizler adına şirketin temsilcisi olan A. Jenkinson, Moskova'da Çar IV. İvan (1547-1584) ile görüşmüş ve aynı yıl Orta Asya'ya hareket etmiştir. Yaklaşık bir yıl Hive ve Buhara'da seyahat eden Jenkinson, oluşturduğu seyahatnamesinde Buhara'da Şeybaniler'in son dönemleri hakkında değerli bilgiler vermektedir. 1559'da Moskova'ya geri dönen Jenkinson'dan sonra XIX. yüzyıla kadar hiçbir İngiliz bölgeye ayak basmamıştır (Ükten 2017: 141). XIX. yüzyıla kadar İngilizlerin Buhara'ya ayak basmamaları, onları Rusya karşısında daha pasif kalmalarına neden olmuştur. Çünkü Rusya, XVI. asırdan itibaren Buhara ile kurduğu ilişkileri arttırarak devam ettirmiştir. Hiç şüphesiz bu durum Buhara Hanlığı üzerinde İngiliz-Rus rekabetinde Rusya'nın galip çıkmasını sağlayan önemli bir etken olmuştur.

arabuluculuk yapması ve askeri meselelerde bilgi veya eğitim vermesi istenirse bunu kabul etmesi de emredilmiştir. Bunlara ilaveten Emire kendisine yönelik herhangi bir İngiliz tehdidin mevcut olmadığını, İngiltere'nin Emir'e ve halkına yönelik iyi niyet beslediğini ve Rus saldırılarına karşı İngiltere'nin Buhara'nın yanında olduğunu bildirmesi, ancak ona yardımcı olacağı konusunda Buhara Emiri'ne herhangi bir taahhütte bulunmaması da emredilmiştir (Çelik ve Yazıcı 2013: 142).

12 Temmuz 1838 günü Tahran'dan yola çıkan Albay Stoddart, aynı yılın Ramazan Bayramı'ndan iki gün önce Buhara'ya ulaşmıştır. Stoddart şehrin girişinde *mihmandar* tarafından büyük bir saygı ile karşılanmış ve ikamet için tahsis edilen eve yerleşmiştir (Uçak 2016: 19). Ramazan Bayramı'nın ikinci günü *mihmandar*, Albay Stoddart'a emirin onu görmek istediğini ve şehir meydanına gidip orada emirin çağrısını beklemesi gerektiğini bildirmiştir. Stoddart'ın diplomasi kurallarını bilmemesi burada hemen kendini göstermiştir. Albay Stoddart meydana geldiği sırada Emir Nasrullah da Muhammed Bahâeddin Nakşibendî'nin türbesini ziyaretten dönüyordu. Stoddart ile Emir, Buhara'nın ana caddesinde karşılaştığında İngiliz subayı emirin önünde atından inmeden onu selamlamıştır. Emirliğe gelen misafirleri ve temsilcileri karşılamaktan sorumlu *şigavul* ve *sergedeler* kendisini attan inme konusunda uyarırsalar da o buna yanaşmamıştır. Her ne kadar Emir, Stoddart'a belli etmese de kendisine çok kızmıştır. Daha sonra *reis*, emrindeki adamlardan birini ona göndererek elçi mi, yoksa tacir mi olduğunu öğrenmek istemiş; ancak Stoddart bu görevliye saygısız davranışlarda bulunmuştur. Stoddart'ın tüm bu davranışlarına rağmen kendisine iyi davranılmaya devam edilmiştir. Emir Nasrullah'ın bu şekilde davranmasında Ruslara karşı İngiltere ile ittifak yapma eğiliminde olması ve İngilizlerin bu sırada Afganistan'daki konumlarının belirsizliği etkili olmuştur. Ancak, İngilizlerin Afganistan'daki durumlarının kötüleşmesi üzerine Nasrullah Han, Stoddart'a karşı tutumunu değiştirmiş ve onu hapse attirmiştir (Çelik ve Yazıcı 2013: 144).¹¹

¹¹ Nasrullah Han, iktidarının ilk yıllarında dış politikasını İngiltere ve Rusya arasında bir denge siyaseti izleyerek şekillendirmiştir. Nasrullah Han, ilk hakimiyet yıllarında zamanın şartlarına göre mümkün mertebe dengeli bir dış siyaset izlemiştir. Ayrıca Nasrullah Han'ın dengeli bir siyaset izlemesinde Vezir Kuşbeyi'nin de etkisi olmuştur. Vezir Kuşbeyi'nin İngilizlere yakın bir politika izlemesi, Buhara ile İngilizlerin arasında iyi ilişkilerin kurulmasını sağlamıştır. Ancak Emir Nasrullah'ın merkezi otoriteyi sağlamak için Vezir Kuşbeyi'ni öldürmesi ve Rusya ile kârlı ticaret olan ticari ilişkiler nedeniyle İngilizler ile olan ilişkiler bozulmaya başlamıştır. Kayıtlara göre Ruslar Buhara'ya 1827 yılında 1.800.000. ruble, 1837'de 2.513.000 ruble, 1840'da 3.283.000 ruble değerinde mal getirmişlerdir. Bu etkenleri göz önünde tutan Emir Nasrullah, daha çok menfaat gördüğü Rusya'ya yaklaşmış ve denge siyasetinden vazgeçerek Rus yanlısı bir siyaset izlemiştir (Ödemiş 2002: 86-87).

Nasrullah Han'ın emri üzerine Stoddart, Buhara'ya varışının dördüncü gününde tutuklanarak bir kuyuya atılmıştır. Tutuklanmasının sebebi ise hükûmetinden dostane hisler besleyen bir mektubu getirmemesi ve bu yüzden Buhara'ya sadece hain amaçlar için gelen bir ajan olduğu şeklinde bildirilmiştir. Emir, Stoddart'a hükûmetinden böyle bir mektup gelene kadar onu bırakmayacağını bildirmiştir (Uçak 2016: 25).

Yaklaşık iki yıl hapiste kaldığı süreçte Stoddart'a Müslüman olma teklifi sunulmuştur. Teklife göre Stoddart ya Müslüman olacak ya da idam edilecekti. Hatta gözünün önünde mezarı dahi kazılmıştır. Bunun üzerine ölümden kurtulmak için başka çaresinin kalmadığını gören Stoddart, din değiştirerek Müslüman olmuştur. Müslüman olmasından sonra emirin hizmetine giren Stoddart, bir topçu müfrezesi yetiştirmekle görevlendirilmiştir. Ancak bir süre sonra dinini zorla değiştirdiği için bunun bir anlamı olmadığını ve Hıristiyan olmaya devam ettiğini söylemesi ve onun kurtarılması için İngiltere tarafından herhangi bir girişimde bulunulmamasından cesaret alan Emir onu tekrar hapse attirmiştir (Çelik 2009: 202).

Buhara'da bu gelişmeler yaşanırken İngiltere'ye de subaylarının akıbeti hakkında çeşitli bilgiler ulaşmasına rağmen, sağlıklı bir bilgi elde edilememiştir. Bunun en temel sebebi ise o zamanki Türkistan Hanlıkları'nın içine kapanık durumlarıdır. Her üç hanlık da topraklarına bir yabancı girdiğinde gayet hassas davranmışlar ve onu sürekli göz hapsinde tutmuşlardır. Yabancıların kağıt ve kalem bulundurmalarına kesinlikle izin verilmemiş, aksi ispatlanana kadar kendilerine casus muamelesi yapılmıştır (Çelik ve Yazıcı 2013: 142).

Subaylarının akıbeti konusunda ciddi endişelere kapılan İngilizler, subaylarını kurtarmak için Osmanlı Devleti nezdinde bazı girişimlerde bulunmuşlarsa da bundan bir sonuç elde edememişlerdir. Nitekim İngiliz subayının kurtarılması için bir askerî harekât dahi düşünülmüş, ancak Afganistan'daki hükûmetle gerilimin had safhada olması, Çin'deki Birinci Afyon Savaşları'nın devam etmesi nedeniyle bundan vazgeçilmiştir (Çelik 2009: 203).

1841'de Stoddart'ın kurtarılması için yeni bir ümit doğmuştur. 1841 yılında Hive'deki vazifesini başarıyla tamamlayan Yüzbaşı Arthur Conolly Hokand'a doğru yolda olduğu sırada kendisine Albay Stoddart'ın Emir Nasrullah tarafından hapsedildiği haberi ulaşmıştır. Yüzbaşı Conolly haberin ulaşmasının ardından Buhara'ya müteveccihen yola çıkmıştır. Yolda bir şekilde Stoddart ile bağlantı kurmayı başaran Conolly, Buhara'ya gelecek olursa Emir'in kendisini kabul edeceği haberini almıştır. Peter

Hopkirk'e göre, Emir Nasrullah, Conolly'nin hanlıklardaki faaliyetlerinden başından beri haberdardı. Ancak bu subay hakkında bazı bilgiler Emir'e yanlış intikal etmiştir. Aldığı istihbarata göre, Conolly, onu tahttan indirmek için Hive ve Hokand Hanları ile anlaşmıştır. Bu yüzden Nasrullah onun Buhara'ya gelişini desteklemiş ve görüşme isteğini kabul etmiştir (Çelik ve Yazıcı 2013: 146-147).

Uzun bir yolculuktan sonra Arthur Conolly 9 Kasım 1841'de Buhara'ya ulaşmıştır. 2 Aralık 1841'de Conolly'i Stoddart ile birlikte saraya çağıran Emir, Conolly'e hitaben hükûmetinden hiçbir mektup getirmediği ve bu yüzden onun bir ajan olduğundan şüphelendiğini belirtmiştir. Bu sırada İngiltere'nin Kabil faciası ve bıraktığı kötü intiba subayların akıbetlerinde önemli bir etken olmuş, Nasrullah İngiltere'nin artık kendisi için bir tehlike oluşturmayacağı hükmüne vararak iki subayı tutuklatmıştır (Çelik ve Yazıcı 2013: 147).

Subaylarının Buhara Emiri tarafından hapsedilmesi İngilizleri hem üzmüş hem de kızdırmıştır. Önce Hive Hanı vasıtasıyla subaylarını kurtarmak isteyen İngilizler, bunu başaramayınca bu sefer Osmanlı hükûmetine başvurmuşlardır. Osmanlı hükûmeti Buhara Emrine iki mektup yazarak hem İngiltere'nin o subayları ne maksatla gönderdiğini açıklamış, hem de dost bir ülkenin temsilcilerini hapsedmenin milletler arası hukuka uymadığını anlatmış ve subayların serbest bırakılmasını rica etmiştir. Bu mektuplara rağmen Nasrullah Han, İngiliz subaylarını bırakmayı reddetmiş ve İngiliz hükûmetinden istediği mektup gelmeyince de Yüzbaşı Connolly ile Albay Stoddart'ı 17 Haziran 1842'de idam ettirmiştir (Çelik 2009: 206).

İngiliz subaylarının idamı, İngiltere'de Türkistan Müslümanları aleyhinde büyük propagandaya sebep olmuştur. İngiliz subaylarının idam edilmesi üzerine İngiltere artık Rusya'nın Türkistan'daki ilerlemesine ve buradaki Müslüman nüfusa zulmetmesine karşı çıkmayarak "ustaca pasif kalma" yolunu tercih etmeye başlamıştır (Yalçınkaya 2006: 397).

Buhara cihetindeki bütün olumsuz gelişmelere rağmen İngilizler, öldürülen subaylarının durumunu soruşturmak için bir heyet daha göndermişlerdir. Heyetin başında bulunan İsaif Valf ilk olarak İstanbul'a gelerek, Osmanlı sultanı tarafından hanlıklara hitaben, heyetin Osmanlı himayesinde olduğuna dair birer mektup almıştır. Heyet 1844- 1845 yıllarında Buhâra'da faaliyet göstermesine karşın ciddi bir sonuç elde edememiştir (Hatunoğlu 2016: 48).

2.2.4.1. İngilizlerin Hive ve Hokand Hanlıkları'nda Nüfuz Kurma Girişimleri

İngiltere Buhara cihetindeki nüfuz girişimlerini sürdürürlerken bir yandan da diğer Türkistan Hanlıkları'yla da ilişkilerini geliştirmek için fırsat kollamaktaydılar. Nitekim İngilizlerin aradığı fırsat, 1839'da ellerine geçmiştir. 1839'da Rusya'nın Hive Hanlığı'na yönelik seferleri İngilizlerin aradıkları fırsatı onlara sağlamıştır. Rusya'nın 1839'daki seferinin nedenlerine kısaca değinmek konumuz açısından yararlı olacaktır.

XVIII. yüzyılda Kazak topraklarının Ruslarca işgal edilmesi neticesinde mağdur olan Kazaklara Hive ve Hokand gibi hanlıklar din kardeşi olarak, sempati duymuşlar ve müsamaha göstermişlerdir. Ayrıca Ruslar'ın, Kazaklarla yaptıkları anlaşmalara sadık kalmayarak topraklarını işgal etmeye başlamaları üzerine Kazaklar haklarını müdafaa etmeye çalışmışlardır. Kazakların haklarını müdafaa etmek istemeleri taraflar arasında çatışmalara neden olmuştur. Mağdur duruma düşen Kazaklar, Hive ve Hokand Hanlıkları'na sığınmak zorunda kalmışlardır. Hive ve Hokand'ın Kazakları himaye etmelerini Ruslar düşmanca bir hareket olarak kabul etmişler, bunu bahane ederek bu hanlıklara müdahale etmeye başlamışlardır (Saray 1994: 40).

XVIII. yüzyılda Ebu'l Hayır Han'ın Rus himayesi altına girmesiyle birlikte Kazak topraklarını iyice nüfuzları altına alan Ruslar, istedikleri verimli ve stratejik arazilere el koyarak buralarda yerleşme merkezleri ve kalelerin inşasına başlamışlardır. Rusların bu gasp ve tecavüzleri nihayetinde yerli halkın isyan etmesine sebep olmuştur. İsyanlar kısa sürede mahiyet değiştirerek milli mukavemet haline dönüşmüştür. Bu isyanın liderliğini de Sultan Kenasarı Han yapmıştır. Ruslara karşı amansız bir mücadeleye giren Kenasarı ve destekçileri, uğradıkları büyük kayıplara rağmen bazı Rus askerlerini esir etmişlerdir. Bu esirleri ise Hive Hanlığı'nda muhafaza etmişlerdir (Saray 1994: 41-42).

Ruslar hem Kenasarı önderliğindeki Kazak isyanını bastırmak hem de Rus esirlerini muhafaza eden Hive Hanı Allah- Kulu Han'ı cezalandırmak için harekete geçmişlerdir. Ruslar ilk olarak diplomatik alanda rahat edebilmek için Astrahan'a giden Hive tüccarlarını ardından da Mangışlak havalisinde yaşayan bir kısım Hive tebaasını tutuklamışlardır. Sonra da Hive Hanı'na ultimatoma vererek Rus esirlerin kayıtsız şartsız teslim edilmesini ve Rus tüccarlara Hive topraklarında serbest ticaret yapma izni verilmesini istemişlerdir. Zaten Rus esirlerini bırakmak isteyen Hive Hanı, Ruslara bir elçilik heyeti göndermiştir. İsteklerinin kayıtsız şartsız yerine getirilmesini isteyen Ruslar, Hive heyetini tevkif etmişlerdir. Buna çok kızan Hive Hanı karşılık olarak iki Rus

esirini idam ettirmiştir. Bunun üzerine Ruslar, hazır beklettikleri 13.000 kişilik bir kuvveti 14 Kasım 1839'da Hive üzerine sevk etmişlerdir. Fakat Rus birlikleri 5 Aralık 1839'da Mangışlak'ın Üst- Yurt bölgesindeki Beş- Tumak vahasındaki ilk muharebeyi kaybetmişlerdir. Ancak bastıran şiddetli kış nedeniyle Perovski komutasındaki Rus birlikleri baharda yeniden bir sefere hazırlanmak için geri dönmüşlerdir (Saray 1994: 43).

Rusların baharda yeniden hareket edeceklerini bilen Allah Kulu Han, İngilizlere elçiler göndererek gelecek Rus saldırısına mâni olmalarını istemiştir. Hive'nin Rusların eline geçmesini istemeyen İngilizler de bu fırsatı hemen değerlendirmişlerdir. Hive'ye karşı Rus saldırısını önlemek, Hive'deki Rus esirlerin serbest bırakılmasını sağlamak ve taraflar arasında uzlaşmayı sağlamak için Yüzbaşı James Abbot Hive'ye gönderilmiştir (Saray 1994: 44). Yüzbaşı Abbot, 1839 Noel Arifesi'nde Hive'ye doğru yola çıkmıştır. Ocak 1840 sonlarında Hive'ye vararak Han ile görüşmelere başlamıştır. Ancak Allah-Kulu Han, Abbot'un bütün esirleri alarak Ruslar ile görüşmesine karşı çıkmıştır. Mart 1840'a kadar süren görüşmeler sonucunda, Abbot esirlerin bir kısmını alarak Alexandrovsk'a doğru yola çıkmıştır. Ancak Abbot yolculuk sırasında rehberinin ihanet etmesiyle soyguncuların saldırısına uğramış ve yanındakilerle birlikte esir alınmıştır. Ancak Abbot'un Hive Hanı'ndan Rus Çarı'na yazılmış mektubunu soygunculara göstermesi üzerine, derhal serbest bırakılmıştır. Yaralı bir şekilde yoluna devam eden Abbot Orenburg'a vararak burada tedavi olmuştur. Tedavisini tamamlayan Yüzbaşı Abbot, Orenburg'dan yola çıkarak St. Petersburg'a ulaşmış ve Han'ın mektubunu Çara iletmiştir (Hopkirk 2016: 221).

Yüzbaşı Abbot Hive'de geçirdiği süre boyunca Herât'taki üstlerine herhangi haber ulaştıramaması üzerine, Abbot'un akıbetini soruşturmak, hem de Rus esirlerinin serbest bırakılmasını sağlamak için Binbaşı Todd, bir subayın daha gönderilmesine karar vermiştir. Binbaşı Todd bu görev için Teğmen Richmond Shakespear'i seçmiştir (Hopkirk, 2016, s.219). Teğmen Shakespear, yerel kıyafetler giyerek Mayıs 1840'da Hive'ye doğru yola çıkmıştır. Hive yakınlarına vardığı sırada arkadaşı Abbot'un saldırıya uğradığı haberini alan Shakespear görevine devam ederek, 12 Temmuz 1840'da Hive'ye varmıştır. Yaklaşık 2 ay süren müzakereler sonucunda Shakespear, toplam sayıları 416 olan Rus esirlerin serbest bırakılmalarını sağlayarak, 15 Ağustos'ta Orenburg'a doğru yola çıkmıştır (Hopkirk 2016: 224). Orenburg'da General Perovski ile görüşen Shakespear, buradan St. Petersburg'a doğru yola çıkmıştır. 3 Kasım 1840'da Çar I. Nikolay tarafından karşılanan Shakespear, Rus esirlerinin serbest

bırakılmasını sağladığı için I. Nikolay'ın iltifatlarını kazanmıştır (Hopkirk 2016: 226). Esirlerin serbest bırakılmasını sağlayan Teğmen Shakespear böylece Hive'ye yönelik Perovski kumandasında hazırlanan Rus askeri seferini de engellemiştir. İkinci bir Rus saldırısının engellenmesine çok sevinen Hive Han'ı Allah- Kulu Han ise İngilizlere bir elçi göndererek, Rusya ile Hive arasındaki ihtilafları halletmede yardımcı oldukları için teşekkür etmiştir (Saray 1994: 45).

Rusya ile Hive Hanlığı arasındaki sorunun çözülmesi İngilizlerin Türkistan Hanlıkları nezdinde prestijlerini arttırmalarını sağlamıştır. Nitekim İngilizler elde ettikleri bu fırsatı hemen değerlendirmek istemişler ve 1840 yılının sonbaharında Yüzbaşı Charles Conolly'yi Hive ve Hokand'a göndermişlerdir (Saray 1994: 45).

3 Eylül 1840'da Kabil'den yola çıkan Conolly, Hive'ye vardığında, Allah Kulu Han'a Türkistan Hanlıkları'nın gerçek durumlarını açık yüreklilikle açıklamış, ortak düşmanları olan Rusya'ya karşı durabilmeleri için aralarındaki sorunları çözüp birlik olmaları gerektiğini belirtmiştir. Allah Kulu Han ise Conolly'nin tavsiyesine uyacağını ve elinden gelen herşeyi yapacağını belirtmiştir.

Sonuç olarak tüm bu gelişmeler dikkate alındığında, İngiltere Buhara Emirliği'nde oluşturamadığı İngiliz itibarını Hive ve Hokand Hanlığında oluşturmuştur. İngiltere'nin Buhara Emirliği'nde istediği nüfuzu kuramamasında ise çeşitli hususlar gösterilebilir:

İlki, Rusların Buhara Emirliği ile İngilizlerden daha eski ilişkilerinin bulunması ve Emirliği onlardan daha iyi tanıdıklarıdır. Aşağıda değineleceği üzere Çarlık Rusyası, XVI. yüzyıldan itibaren Buhara ile ilişkiler kurmuştur. Çarlık Rusyası Tatar hakimiyetinden kurtulur kurtulmaz çevre devletlere çeşitli elçilik heyetleri göndermiştir. Buhara Emirliği'ne de XVI-XIX. yüzyıllar arasında pek Rus elçilik heyeti gönderilmiştir. Hiç şüphesiz gönderilen bu elçilerin oluşturdukları raporlar ile Çarlık Rusya, Buhara hakkında pek çok bilgi edinmiş ve politikasını buna göre belirlemiştir.

Sayılabilecek ikinci bir sebep ise, yukarıda belirtildiği gibi İngilizlerin Afganistan'da oluşturdukları kötü imajdır. 1842 yılında İngilizlerin Afganistan'daki yaptıkları kıyım, Emir Nasrullah (1826-1860) Hanı oldukça endişelendirmiştir. Bunun üzerine Albay Stoddart ve Yüzbaşı Conolly'yi idam ettirmiştir.

Gösterilebilecek diğer bir husus, İngiltere'nin Türkistan'da izlediği pasif politikadır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere daha çok Afganistan ve İran'ı nüfuzu altında tutmaya çalışmıştır. Ayrıca Buhara Hanı Emir Nasrullah'ın yukarıda zikrettiğimiz gibi iki İngiliz

subayını idam ettirmesi, İngiltere nezdinde Türkistan Hanlıkları'nın prestijini düşürmüştür. Bu olaydan sonra İngiltere artık Türkistan meselelerinde daha pasif davranmıştır.

Diğer bir ise Nasrullah Han'ın kişiliğidir. Şüpheli bir kişiliği olan Nasrullah Han, Stoddart'ın Emirlik topraklarına girdiği ilk andan itibaren kendisini öldürmeye geldiğini düşünmüştür. Nitekim Emir, Stoddart ile her görüşmesinde Kraliçe'den bir mektup getirmediği için onun bir casus olduğundan şüphelendiğini belirtmiştir. Nasrullah Han'ın kişiliği ile ilgili gösterilebilecek bir husus ise Han'ın hırslı kişilikte olmasıdır. Özellikle kişisel zenginliğine çok önem veren Han Ruslar ile olan ticari ilişkilerinden ötürü Rus yanlısı bir siyaset izlemiştir. Hiç şüphesiz bu durum Buhara'yı kendi tarafına çekmeye çalışan Rusya için de olumlu bir gelişme olmuştur.

2.3. RUS ÇARLIĞI'NIN BUHARA EMİRLİĞİ'NE GÖNDERDİĞİ DİPLOMATİK HEYETLER VE NÜFUZ GİRİŞİMLERİ

XVI. yüzyıldan itibaren giderek güçlenmeye başlayan Çarlık Rusyası Buhara Hanlığı hakkında bilgi edinmek ve onu daha yakından tanımak için Hanlığa çeşitli diplomatik heyetler göndermiştir. Gönderilen heyetler her ne kadar siyasi amaçlı olsa da aslında Emirliğin askeri, iktisadi, dahili ve harici durumu hakkında bilgi toplamak amaçlıdır. XVI. asırdan XVIII. asıra kadar gönderilen heyetlerin amacı daha çok Emirlik hakkında bilgiler edinmektir. Ancak XIX. yüzyıla gelindiğinde gönderilen heyetler İngilizlerin Buhara üzerinde nüfuz kurmalarını engelleyip, Emirliği kendi taraflarına çekmeye çalışmışlardır. XIX. yüzyılda gönderilen Rus diplomatik heyetlerinden bahsetmeden önce Rusya tarafından Buhara'ya XVI-XVIII. yüzyıllarda gönderilen diplomatik heyetlerden bahsetmek gerekmektedir. Nitekim Rusya, XVI. asırdan itibaren Buhara ile kurduğu ilişkiler ile İngiltere'nin aksine Buhara'yı daha yakından tanımış ve üzerinde daha rahat nüfuz kurmuştur.

Rusya'nın Kazan ve Astrahan'ı ele geçirmesiyle birlikte Türkistan Hanlıkları ile de diplomatik ilişkiler kurma imkânı bulmuştur. 1585'de Buhara Elçisi Muhammed Ali Moskova'ya giderek Buhara Hanı'nın dostluk mesajlarını Çar Pyoder İvanoviç'e takdim etmiştir. Böylece Buhara ile Rusya arasındaki ilk diplomatik ilişkiler de kurulmuştur (Hayit 2004: 43).

Astrahanlılar'dan İmam Kuli Han (1611-1641), ülkenin ekonomik yönden kalkınması ve bozkırın güney ve batısındaki olaylar hakkında bilgi sahibi olabilmek amacıyla Rusya ile ikili ilişkilerin geliştirilmesi düşüncesindeydi. Bu düşünce ile hareket eden İmam Kuli Han, 1613'te Nevruz adındaki bir elçisini Rusya ile ilişkileri yeniden başlatmak için Rus Çarı Mihail Fedoroviç'e (1613- 1645) göndermiştir. Fakat elçilik heyeti Moskova'ya ulaşmadan önce Volga Nehri yakınlarındaki Samara'da 14 aylık bir süre boyunca alı konulmuştur. Rusya'nın buradaki amacı ise o sıralar savaş halinde olan İran'dan dönmekte olan ve hanlıkların topraklarından geçmek zorunda olan elçilik heyetinin can güvenliğini sağlamaktır. Buna ilaveten Türkistan, o sıralarda Rusya'nın tam olarak ilgi alanında değildir (Ükten 2017: 144).

Yaklaşık altı yıl sonra İmam Kuli Han bu sefer Adembeg adındaki bir elçisini tekrar Moskova'ya göndermiştir. Rus hükûmetinin Rus esirler hakkındaki hassasiyetinin farkında olan İmam Kuli Han, kalıcı ilişkilerin kurulmasına karşılık Rus kölelerin geri gönderileceğine dair bir teklif sunmuştur. Buhara Hanı'nın bu cezbedici teklifi Rus hükûmeti nezdinde oldukça olumlu karşılanmış, iyi muamele ettikleri Buhara elçisi ile beraber İvan Hohlov'u Buhara'ya göndermişlerdir.

Moskova'dan yola çıkan Hohlov, Hive üzerinden pek çok tehlikeyi atlatarak Buhara'ya varmıştır. Hohlov'un Buhara'ya vardığı sırada İmam Kuli Han'ın Semerkand'da bulunmasından dolayı Han ile iki defa olmak üzere burada mülakat etmiştir. Hohlov ile görüşmesinde Han, kendi sarayındaki esirlerin ücretlerinin ödenmesi karşılığında serbest bırakılabileceklerini; ancak diğer esirlerin hanlığın içinde bulunduğu durum nedeniyle vakit ayıramayacağını, fakat er ya da geç Çar'ın isteğinin mutlaka yerine getirileceğini bildirmiştir. Bunun üzerine Buhara'ya dönen Hohlov, on bir Rus esirini serbest bıraktırmıştır. Hohlov, Buhara'da bulunduğu sırada Hanlık hakkında hazırladığı raporunda Buhara Hanlığı'nın devlet mekanizmasından, siyasi vaziyetine ve ordunun içinde bulunduğu duruma dair bilgilere yer vermiştir (Ükten 2017: 145).

İvan Hohlov'dan yaklaşık 20 yıl sonra Buhara'ya gönderilen diğer bir elçi ise A. Gribov'dur. Gribov'un görevi de Hohlov'unkine paralel olarak Rus köleleri kurtarmak, hanlıkların Osmanlı ve Gürcistan ile olan ilişkileri hakkında bilgi edinmek ve ticari fırsatları yakalamaktır (Ükten 2017: 146).

Hive üzerinden Buhara'ya gelen Gribov, Nadir Muhammed Han (1641- 1651) tarafından soğuk bir şekilde karşılanmıştır. Nadir Han ile görüşmesinde Gribov'un Rus esirlerini bırakılmasına dair teklifi reddedilmiştir. Gribov'un bir casus olduğundan

şüphelenilmiş, Han ile görüşmesi engellenmiştir. Ancak Hanı takip eden Gribov, onunla Karşi'de görüşebilmiş, ikinci defa da kölelerin serbest bırakılması konusunda Hanı ikna edememiştir. Bunun üzerine Gribov, 1643'de Moskova'ya geri dönmüştür. 1646'da Gribov, Çar A. Mihayloviç (1645-1676) tarafından tekrar Buhara'ya gönderilmiş; ancak elçilik heyeti Buhara'da baş gösteren iç isyanlar nedeniyle İran'da kalmıştır (Ükten 2017: 146).

Gribov'dan sonra A. Mihayloviç bu sefer, Buhara ile olan ilişkileri yenilemek için Boris Pozuhin ve Semyon Pozuhin adlı iki üvey kardeşi görevlendirmiştir. Pozuhinlerin görevi de önceki heyetler ile paralel olarak, Rus esirlerin serbest bırakılması ile ilgiliydi. Bunun yanında Moskova-Astrahan hattından Hindistan'a yapılacak ticari faaliyetlerde Türkistan toprakları boyunca muhtelif ticaret yollarının keşfi, bu yolların güvenli olup olmadığı, yolların mesafelerinin ölçülmesi, Moskova-Astrahan hattı boyunca Çarlığa daha fazla ipeğin satılması için Buharalı tüccarların ikna edilmesi de Pazuhinlerin görevleri arasındadır (Ükten 2017: 147).

Bu görevleri yerine getirmek ile yükümlü olan Pazuhin kardeşler, Hive üzerinden gelerek Haziran 1670'de Buhara'ya varmışlardır. Buhara'ya gelen Pazuhinler, Abdülaziz Han'ın (1651- 1681) merkeze isyan eden Belh'e yönelmiş durumda olmasından dolayı yaklaşık altı ay şehre yakın bir noktada konaklamışlardır. Nihayet Aralık 1670'de Abdülaziz Han ile görüşen Pazuhinlerin esirler hakkında talepleri ilk başta kabul edilmemiştir. İlk birkaç günden sonra Pazuhinler'in girişimleri bir netice vermiş ilk etapta 9 esir serbest bırakılmıştır. Ayrıca Rus heyetine daha fazla esirin serbest bırakılması için ise düzenli aralıklarla elçilik heyeti gönderilmesi Buhara hükûmetince bildirilmiştir. Han'dan gönderilecek mektubu alana kadar Buhara'da kalan Pozuhin kardeşler, Kasım 1671'de Abdülaziz Han'ın huzuran çağırılmışlardır. Elçiler için verilen yemekten sonra Han, Buhara ve Rusya arasındaki ticaretin geliştirilmesi gerektiğini ifade etmiş, ileride dah fazla elçilik heyetinin gönderilmesine karşılık daha fazla esirin serbest bırakılacağını bildirmiştir. Elçilik heyetinin Çar'ın mektubuna karşılık mektup alma talepleri de netice vermiş, Han'ın mektubunu alan heyet 17 Kasım 1671'de Buhara'dan ayrılmıştır (Ükten 2017: 148).

Pazuhin kardeşler Buhara'da buldukları sırada Hanlığın iç, dış, askeri durumu hakkında gözlemlerde bulunmuşlardır. Pazuhinler bu gözlemlerin yanında Hindistan'a giden ticaret yolları hakkında da gözlemlerde bulunmuşlardır. Ayrıca Belh ile gözlemler yapılmış Boris Pozuhin, M.Medvedev'i gizli şekilde buraya göndermiştir. Çarlığın bölge ile alakalı öğrenmek istediği üç ana mevzu, Sübhan Kulu Han ile dostluk kurulup

kurulamayacağı, Hindistan ticaret yolunun tespiti ve Rus esirlerin durumu idi. Boris Pozuhin kendisine gelen, raporda Belh sultanı Sübhan Kulu'nun Çar ile dostluk kurmak istediği, Belh sarayında 100 civarında Rus esirin bulunduğu, Belh'ten Hindistan'a giden ticaret yollarının güvenli olup vergi alınmadığı belirtilmiştir (Ükten 2017: 150).

XVI. ve XVII. yüzyıllarda gönderilen heyetler ile Rus Çarlığı, Buhara'yı daha yakından tanıma imkânı elde etmiştir. XVII. yüzyıl boyunca Rus Çarlığı Buhara'ya toplam 9 diplomatik heyet göndermiştir. Bu elçilik heyetlerinin hazırladıkları raporlar ile Buhara'nın askeri, siyasi, ekonomik durumu hakkında daha iyi bilgilere sahip olan Rusya, planlarını da bu bilgilere göre hazırlamıştır.

XVII. asrın son çeyreğinde I. Petro'nun (1689-1725) Rus tahtına çıkmasıyla Türkistan Hanlıkları ile olan ilişkilerde yeni bir döneme girilmiştir. I. Petro döneminde de Türkistan Hanlıkları'nın nasıl bir durumda oldukları merak uyandırmıştır. Bu dönemde gönderilen heyetler artık daha sistematik bir şekilde çalışmışlardır. Rusya'yı büyük bir devlet yapma hayali olan I. Petro, 1714'te Aleksandre Bekoviç Çerkaski'yi Amu-Derya'nın eski yatağını keşfetmesi ve nehir yoluyla Hazar-Hindistan ticaret yolunu tekrar kurması amacıyla bölgeye göndermiştir. Ancak Çerkaski'nin bu görevi Hive Halığı'nın çarlığın asıl maksadını öğrenmesi ve Çerkaski'nin 1717'de bertaraf edilmesiyle sonuçlanmıştır.

I. Petro bu girişiminde her ne kadar başarısız olsa da Hazar ötesini keşfetme fikrinden hiçbir zaman vazgeçmemiş, İtalyan asıllı Florio Benevini'nin başında olduğu bir elçilik heyetini Hive ve Buhara'da olup bitenleri öğrenmesi için görevlendirmiştir. Önceki görevlerde olduğu gibi hanlık coğrafyasının genel yapısı, önemli kaleleleri, ülkenin rakip devletlerle olan ilişkileri, ticari faaliyetleri ve bölgenin madenleri hakkında bilgi toplamakla görevli Benevini ve beraberindeki heyet 1721 yılında Buhara'ya gelmiştir (Ükten 2017: 150).

Ebu'l-Feyz Han (1711-1747) ile görüşen heyet, Çar I. Petro tarafından tebliğ edilen yedi ana maddeden oluşan talimatnamedeki istenilenleri ayrıntısı ile rapor etmiştir. Bölge coğrafyasını detaylı bir şekilde inceleyen Benevini raporunda, hanlığın kaç yerleşim biriminin olduğu, şehirler arasındaki mesafenin ne kadar olduğu, saraydaki kabul törenleri, Buhara ordusunun içinde bulunduğu durum hakkında ayrıntılı bilgilere yer vermiştir (Ükten 2017: 151)

XVIII. yüzyılda Rusların Batı Türkistan bölgesini kapsayan son elçilik faaliyeti 1794'te gerçekleştirilmiştir. Çariçe II. Katerina (1762-1796), yeni elçilik görevi için maden görevlisi T. Burnaşev ve Rus ordusunda görevli A.S. Beznosikov'u görevlendirmiştir.

1794'te Omsk'tan yola çıkan heyet, Orenburg- Kızıl Kum çölü hattı boyunca bir rota izlemiş ve 1795 yılında Buhara'ya ulaşmıştır. Mangıtlar'dan Şah Murad Han (1785-1800) ile doğrudan görüşmeyen heyet, casusluk şüphesiyle sıkı bir gözlem altında tutulmuştur. Heyet Buhara'da oldukları sırada Taşkent'e gitmek için izin istemişler ancak kendilerine izin verilmemiştir. Burnaşev ve heyeti Buhara'da buldukları süre boyunca Emirliğin coğrafi yapısında yönetim mekanizmasına, toplumsal yapısından iktisadi durumuna kadar pek çok konuda gözlemlerde bulunmuşlardır (Ükten 2017:159)

XVI-XVIII. yüzyıl boyunca gönderilen Rus elçilik heyetleriyle Buhara Hanlığı hakkında pek çok bilgi elde eden Rus Çarlığı, XIX. yüzyılda da bu faaliyetlerine devam etmiştir. XIX. yüzyıla gelindiğinde Kazak steplerindeki hakimiyetinin iyice sağlamlaştırmış Rusya'nın önünde kalan tek engel Türkistan Hanlıkları'ydı. Ancak XIX. yüzyılın ilk yarısında Hanlıklardaki yeterli Rus nüfuzu sağlanamamıştı. Türkistan'ı kesin bir şekilde işgal etmeye kararlı olan Rusya Hanlıkları daha yakından tanımak için XIX. yüzyılda çeşitli heyetler görevlendirmiştir.

Türkistan Hanlıkları'nın iktisadi, ekonomik, siyasi durumları hakkında raporlar hazırlanması ve yeterli nüfuzun oluşturulması amacıyla heyetler gönderilmesine karar verilmiştir (Hayit 2004: 67). Bu amaçla XIX. yüzyılda Rusya'dan Buhara'ya ilk gelen Rus heyeti 1820 yılında ulaşmıştır. A. Negri başkanlığındaki, heyette Baron Meyendorf ta bulunmuş, Meyendorf yolculuğu sırasında Buhara Hanlığı hakkında coğrafi, iktisadi, siyasi konularda gözlemlerde bulunmuş, bu bilgilere *A Journey From Orenburg to Bukhara in the Year 1826* adlı seyahatnamesinde yer vermiştir (Çelik 2009: 209).

1830'lu yıllarda Buhara'ya incelemeler yapmak üzere P.I. Demezov ile I. V. Vitkeviç gelmişlerdir. 1834'te Demezov, "Cafer" sahte adıyla bir molla kıyafetinde, 1835'te de Vitkeviç bir Kazak kıyafetinde Buhara'ya ulaşarak, onlardan önce Buhara'ya gelmiş olan Alexander Burnes hakkında bilgi toplamışlardır. Böylece Rusya, Buhara'da oluşabilecek bir İngiliz nüfuzunu öğrenmek ve ona göre önlem almayı amaçlamıştır (Çelik 2009: 209).

1836 ve 1838'de Emir Nasrullah, Rusya'ya elçilik heyetleri göndererek İngilizlerin Afganistan'daki faaliyetlerinden duyduğu endişeyi dile getirmiş ve Rusya ile dostluk ilişkilerini geliştirmek istediğini belirtmiştir. Ayrıca, Emir Nasrullah, ülkesindeki değerli madenlerin araştırılması için Rusya'dan bir maden mühendisi heyetinin gönderilmesini istemiştir (Çelik 2009: 209).

Emirin bu talebi Rusya nezdinde hemen karşılık bulmuş ve Yüzbaşı Kovalefski'nin içinde bulunduğu bir heyet Buhara'ya gönderilmiştir. 1839 yılında Buhara'ya gelen heyet, Buhara'nın kıymetli madenleri, Asya ile olan ticareti, Rus mallarının İngiliz mallarıyla ne derece rekabet edebildiğine dair değerli bilgiler edinmiştir (Çelik 2009: 210).

1840 yılında Stoddart'ın Buhara'da olduğu sırada İngilizlere karşı Rusların desteğini almak amacıyla Emir Nasrullah'ın talebi üzerine Binbaşı Butenef başkanlığında bir heyet daha gönderilmiştir. 17 Ağustos 1841'de Buhara'ya gelen heyette maden mühendisi Bogolofski, doğa bilimci Lehmann, arkeolog Khanikoff da görev almıştır. Rus heyetinin görevi ise Buhara Hanlığı hakkında bilgi toplamak, hanlıkta Rus nüfuzunu kuvvetlendirmek, Rusya ile ticareti geliştirmek ve şu şartları içeren anlaşmayı imzalamaktır:

- “1) Buhara Hanlığı'nın Rusya'ya düşmanlık göstermemesi,*
- 2) Emirlikte Rusların köle olarak satılmamaları ve Rusların Buhara topraklarındaki can güvenliklerinin sağlanması,*
- 3) Buhara'da ölen Rusların mallarının iade edilmesi,*
- 4) Emirlikte Ruslara keyfi ve hukuksuz muamele edilmemesi,*
- 5) Bütün Rus malları üzerinde %5'i geçmeyecek tek bir gümrük vergisinin uygulanması,*
- 6) Rus tacirlerine hanlık tebaasının Rusya'da gördüğü himayenin Buhara'da gösterilmesi (Çelik 2009: 210).”*

Ancak anlaşma için görüşmeler sürerken İngilizlerin Afganistan'da mağlup olmaları ve Nasrullah'ın da Hokand seferinde başarı elde etmesi onu Rusya'dan uzaklaştırmış ve onda ilişkilerin geliştirilmesinin gereksiz olduğu fikrini uyandırmıştır. Bu yüzden Binbaşı Butenef ve heyeti görevlerini başarıyla tamamlayamamış ve ülkelerine dönmek zorunda kalmışlardır (Çelik 2009: 210).

Rus Çarlığı, XVI. yüzyılın beri gönderdiği çeşitli heyetler sayesinde Buhara Emirliği'ni çok yakından tanıma imkânı bulmuştur. Diplomatik heyetlerinin oluşturdukları raporlar sayesinde Rusya, ileriki yıllarda gerçekleştireceği işgaller için de gerekli bilgileri sağlamıştır. Elçilik raporlarında Buhara'nın siyasi, askeri, ekonomik, sosyal durumunu çok iyi analiz eden Rusya, gelecek planlarını da bu bilgilere göre yapmıştır. Nitekim bu

bilgiler ile Emirliği iyice tanıyan Rusya, çok kısa bir sürede Buhara'yı nüfuzu altına almayı başarmıştır.

Buhara'ya yönelik çeşitli nüfuz kurma girişimlerinin yanında Rus hükûmeti Türkistan Hanlıkları'na karşı yapılacak yeni seferler için Türkistan'ın kuzeyindeki hareket noktasını sağlamlaştırmaya başlamıştır. Ruslar ilk olarak Türkistan'ın kuzey hattını sağlamlaştırmak amacıyla 1845 yılında Irgız ve Turgay Nehirleri boyunca kaleler inşa etmeye başlamışlardır. 1847 yılında Kopal istihkâmı ve Sergiopal'da Kazaçik istasyonu meydana getirilmiştir. 1848'de Kara- Butak ve Kos-Aral limanları kurulmuştur. Böylece Çu ve Sir-Derya nehirleri arasında bozkıra hâkim olmak için ve Hokand Hanlığı'na karşı bir savaş halinde bulunabilecek, çifte görevi olan bir müstahkem hat meydana getirilmiştir. 1852'ye gelindiğinde Rusya, Hokand Hanlığı ile doğrudan doğruya komşu haline gelmiştir (Hayit 2004: 63).

Ruslar, Sir-Derya'nın aşağı mecrasında, Çu ve İli nehirlerinin yukarı kısımlarına kadar mevkillerini ikmal ettikten sonra, müstahkem bir şehir olan Akmescid'i işgal etmek için hazırlıklara başlamışlardır. Bu hazırlıkların yapılmasının temel amacı ise Hokand Hanlığı'nın hâkimiyet altına alınmasını hızlandıracak Sir-Derya Nehri boyunca uzanan harekât karargâhları kurmaktır (Hayit 2004: 64).

1851'de Perovskiy'nin Orenburg Genel Valiliği'ne tayiniyle Rusların ilhak planları zaten hızlandırılmıştı. Perovskiy, 1839- 1840 yıllarında Hive Hanlığı'na karşı yapılan savaşta başarısız olmuştu. Mağlubiyetini telafi etmek isteyen Perovskiy bir zafer kazanmak istiyordu. Perovskiy, Rus üst makamlarını Hive Hanlığı'nın işgaline dair planı şimdilik tehir edip, buna mukabil Hokand Hanlığı'na karşı bir savaşın yapılması konusunda ikna etmeyi başarmıştır. Ayrıca Kafkasya Genel Valisi Prens Baryatinskiy de Türkistan işgalinin hızlandırılması için yoğun çaba sarf etmekteydi. Bunun üzerine Rus hükûmeti harekât planını hazırlamıştır. Plana göre önce bir yoklamalı, küçük bir muharebe yapmalı; muvaffakiyet halinde bölgeleri işgal etmeli, ancak bundan sonra, daha geniş çaplı seferlere geçilmeliydi (Hayit 2004: 65).

Rus askeri yönetimi 16 Nisan 1852'de Akmescid'e bir kartograf (haritacı) ekibi göndermiştir. Nitekim kartograf heyetinin Akmescid Kalesi kumandanı tarafından tutuklanmaları Rusların istediği savaş nedenini de sağlamıştır. Bunun üzerine 18 Nisan'da Albay Blaramberg komutasındaki Rus birliği Akmescid Kalesi önlerine gelmiştir. Ancak Rus birliği Hokand kuvvetleri tarafından geri püskürtülmüştür. Geri çekilen Rus kuvvetleri bir yıl süreyle tekrar hazırlıklara başlamışlardır (Hayit 2004: 65).

3 Temmuz 1853'te General Perovski kumandasındaki Rus birlikleri tekrar Akmesid Kalesi'ni kuşatmışlardır. 24 gün süren kuşatma sonunda 27 Temmuz 1853'te Akmesid Rusların eline geçmiştir. Akmesid'in işgali Türkistan'daki Rus yayılma siyasetine de yeni bir dönem getirmiştir. Akmesid'in işgalinin ardından Ruslar, Türkistan'ın içlerine hem askeri hem de diplomatik yollarla nüfuz etmeye başlamışlardır (Doğan ve Erdoğan 2017a: 290). Ancak Avrupa'da başlayan Kırım Harbi (1853- 1856) ve Kafkasya'daki İmam Şamil'in liderliğindeki bağımsızlık hareketi (1834- 1859), Rusların Türkistan'daki ilerlemelerine şimdilik mâni olmuştur (Hayit 2004: 66).

3.TÜRKİSTAN'DA RUS İŞGALLERİNİN BAŞLAMASI VE RUS-İNGİLİZ NÜFUZ MÜCADELESİNİN İKİNCİ SAFHASI

3.1. TÜRKİSTAN'IN İŞGALİ İÇİN HAZIRLIK FAALİYETLERİ

Rusya XIX. yüzyılda takip etmiş olduğu Avrupa siyasetinde İngiltere'yi tehlikeli bir rakip olarak görmüştür. Kırım Savaşı neticesinde Avrupa'daki ilerlemesi durma noktasına gelen Rusya, kayıplarını karşılamak, saltanatını genişletmek, askeri, iktisadi ve siyasi açıdan İngiltere'ye karşı üstünlük sağlamak için mücadeleyi Orta Asya'ya kaydırmaya çalışmıştır. Ruslar, Kırım Savaşı'ndan sonra Avrupa'da İngiltere'nin karşısında zayıflayınca, Hindistan'a ulaşmak ve İngiltere'yi arkasından tehdit etmek için Türkistan'ın ele geçirilmesine karar vermişler ve bunun için hazırlık çalışmalarına başlamışlardır.

Bu hazırlık döneminde Rus üst makamlarında Türkistan'ın işgali ile ilgili planlar öne sürülmeye başlanmıştır. Rus yayılcılığı taraftarları II. Alexander'i Türkistan yönünde yayılma konusunda ikna etmeye çalışmışlardır. Bunlardan birisi de Kafkasya Genel Valisi Prens Baryatinskiy'dir. Baryatinskiy, 16 Şubat 1855'de hükûmetinden faal bir "Doğu" siyasetine girişmesini talep etmiştir. Baryatinskiy'in kanaatince, eğer Hazar Denizi'nde İngiliz bayrağı görülürse, bu durum sadece Rusya'nın Asya'daki nüfuzuna öldürücü bir darbe indirmekle kalmayıp, Rusya'nın siyasi bağımsızlığına dahi bir darbe indirmiş olacaktır (Hayit 2004: 67). Ona göre, Rusya eninde sonunda İngiltere ile hesaplaşmak durumunda kalacaktır. Bunun üzerine Rus hükûmetinde, İngilizlere karşı başarıyla mücadele edebilecekleri tek cephenin Asya olduğu kanaati oluşmaya başlamıştır (Saray 2013b: 120).

Baryatinski'nin tavsiyesi üzerine Çar II. Alexander, Harbiye Bakanlığı'na "*Rusya ile İngiltere arasında Orta Asya'da bir çatışmanın imkanları üzerine*" bir muhtıra hazırlanması emrini vermiştir. Söz konusu muhtırada, Hindistan'ın işgalinden vazgeçilmesi; fakat Türkistan'ın işgalinin hızlandırılması lüzumlu görülmekteydi. (Hayit 2004: 67).

Kırım Savaşı'ndan önce gönderdiği heyetler ile Buhara üzerinde yeterli nüfuzu oluşturamayan Rusya, işgaller için hazırlıkların sürdüğü sırada hanlıkların son durumu hakkında bilgi toplaması ve Rus nüfuzunun sağlanması için Albay Nikolay Pavloviç İgnatiev'i Hive ve Buhara hanlıklarına göndermeye karar vermiştir. Hazırlıklarını tamamlayan İgnatiev, 15 Mayıs 1858'de yola çıkmıştır. Heyette 16'sı coğrafyacı, jeolog, etnograf, zoolog, şarkiyatçı ve tarihçi olmak üzere toplam 82 kişi bulunmaktaydı. Heyet, Rus Harbiye ve Hariciye Vekâletlerinin şu önemli sekiz direktifini yerine getirmekle mükellefti:

- “a) Türkistan Hanlıkları ile Kırgız stepleri hakkında topografik bilgi toplamak.*
- b) Toplanan coğrafi ve istatistiki bilgileri günü gününe kaydetmek.*
- c) Amu- Derya Nehri'nin eski yatağı üzerinde incelemeler yapmak ve bu eski yatağın yeniden açılarak nehrin Hazar'a dökülüşünün mümkün olup olmadığını araştırmak.*
- d) Türkmenlerin askeri kuvvetleri, komşularıyla münasebetleri ve bilhassa Hive Hanlığı ile ihtilafları hakkında bilgi toplamak.*
- e) Türkistan hanlıkları arasındaki yolları ve stratejik ehemmiyeti büyük noktaların tespiti ve bunların bir işgal anında nasıl kullanılabileceklerini araştırmak.*
- f) Hanlıkların birbirleri olan münasebetleri ve askeri güçleri hakkında bilgi toplamak.*
- g) Amu- Derya Nehri'ni iyice tetkik edip üzerinde bulundurulacak bir ince donanmanın ne dereceye kadar faydalı olacağını araştırmak.*
- h) Bu ülkelerde Rus tüccarlarının yapabilecekleri işler ile Hanlıkların ticari kapasiteleri hakkında bilgi toplamak (Saray 2013b: 121-122).”*

İgnatiev'e bu direktiflerinin yanında İngilizlerin bölgedeki ekonomik, siyasi nüfuzlarının ne durumda olduğunu araştırma görevi, Türkistan hanlıklarını birbirleri aleyhinde kışkırtma görevi ve Yamud Türkmenleri lideri Ata Murad Bey'e verilmek üzere onun Hive'ye karşı ayaklanmasının destekleneceğine dair teminat mektubu da verilmiştir. Ruslar bu sayede askeri hazırlıkların ve istihbarat bilgilerinin yanında Türkistan halklarını birbirlerine kışkırtarak işgallerini kolaylaştırmak istiyorlardı. Bu faaliyetlerin yanında Ruslar, Aral Gölü'nün kuzeyinde kurdukları üç- dört gemiden oluşan Kaptan Butakov'un komuta ettiği küçük donanmayı Hive sahillerine göndererek Hive Hanı Seyyid Muhammed'e gözdağı vermek istemişlerdir (Saray 2013b: 122).

Hive Hanı Seyyid Muhammed, İgnatiev'in Yamud Türkmenleri lideri Ata Murad Bey'e verilmiş olan Hive Hanlığı'na karşı isyanları halinde destek göreceklarine dair teminat mektubundan haberdar olmuştu. Bu sebepten, İgnatiev'in misyonunun gelişinden şüphe ediyordu. Han, 18 Temmuz 1859'da İgnatiev'i kabul etmiş; fakat müzakereler sırasında Rusya'ya hiçbir taviz vermemiştir. Ruslar Hive misyonunda Kongrad şehrinin haritalarını çıkarmayı başarmışlardır (Hayit 2004: 69). Rusların kötü niyetlerle ülkelerine geldiği kanaatinin hâkim olması Hivelileri, Rus elçilik heyetine son derece soğuk davranmaya sevk etmiştir. İgnatiev hatıralarında bu durumu şöyle tasvir etmiştir:

“Hive'deki durumumuz moral bozucu, utandırıcı ve tehlikeli olmaya başlamıştı. Hive'nin, Petersburg'la ve hatta Orenbug valisi ile olan ilişkileri tamamıyla kesilmiş gibiydi. Anlaşma ve görüşme imkansız hale gelmişti. Fakat eli boş dönmek de istemiyorduk... Hive halkı bizlerden şüphe edip yaşamaz oldular. Zaten halk Rusları pek sevmiyordu. Kuzeylerinde yaşayan bu komşularından hem korkuyor, hem de fırsat buldukça hoşnutsuzluklarını açıkça göstermekten çekinmiyorlardı (Saray 2013b: 123).”

İgnatiev, 2 Ağustos 1858'de Seyyid Muhammed ile yeni bir görüşme yaparak kendisiyle bir ticari antlaşma imzalamak istemişse de Seyyid Muhammed bunu kabul etmemiştir. İgnatiev'in gönderdiği mektuplardan durumu öğrenen Rus hükûmeti, Orenburg valisine hemen bir talimat göndererek orada bulunan bütün Hiveli tüccarların tutuklanmasını emretmiştir. Nihayetinde Rusların düşmanlığını tamamen üzerine çekmek istemeyen Hive Hanı Seyyid Muhammed, 15 Ağustos'ta İgnatiev'i kabul ederek, kendisine Rusların Hive'de bir ticaret acentası açabileceklerini ve bu acentanın Rus kervanları gittikten sonra ülkeyi terk edeceğini bildirmiştir. 23 ve 25 Ağustos günlerinde karşılıklı verilen hediyelerle görüşmeler sona ermiştir (Saray 2013b: 124).

31 Ağustos 1858'de Hive'den ayrılan İgnatiev, 22 Eylül 1858'de Buhara'ya varmıştır. Fakat Emir Nasrullah Hokand'a karşı seferde olduğundan, heyeti vezir Mirza Aziz Bey karşılamıştır. Nihayetinde 3 hafta sonra 11 Ekim'de Buhara'ya dönen Nasrullah Han, aynı gün heyeti kabul etmiştir. Görüşmeler sırasında Nasrullah Han heyete büyük itibar göstermiştir. Nasrullah'ın iş birliğine yatkın olduğunu gören İgnatiev, niyetinin Rusya ile Buhara arasındaki dostluğu geliştirmek olduğunu, İngilizlerin yaptığı gibi Emir'in ülkesine gizli ajanlar göndermediklerini belirterek Rus hükûmetinin ricalarını şu şekilde sıralamıştır:

“a) Buhara'ya giren Rus mallarından alınan verginin asgariye indirilmesi,

b) Rus tüccarları için Buhara'da özel pazar yeri ayrılması,

c) *Buhara'da devamlı bir Rus temsilcisinin bulunması,*

d) *Amu- Derya üzerinde ticaretle ilgili seyr-ü sefer yapma izninin verilmesi (Evans 1984: 112-113)."*

Emir Nasrullah Rusların yukarıdaki isteklerinden devamlı ticaret temsilciliği hariç, bütün isteklerini kabul etmiştir. Buna karşılık olarak İgnatiev, Rusya'nın, Buhara'yı Hokand'a karşı mücadelesinde destekleyeceğini bildirmiştir. Böylece Ruslar, Hive'de sağlayamadıkları nüfuzu Buhara'da sağlamışlar ve bu ülkeye yaklaşarak onu diğer Türkistan Hanlıklarına karşı kışkırtma yolunu da bulmuşlardır. İgnatiev ile olan görüşmesinden oldukça memnun olan Nasrullah Han, İgnatiev'in dönüş yolunda can güvenliğini sağlaması için resmi bir görevliyi dahi vazifelendirmiştir. Elde ettiklerinden gayet memnun olan İgnatiev, 30 Ekim 1858'de Nasrullah Han ile vedalaşarak Orenburg'a dönmüştür (Evans 1984: 118-119; Saray 2013b: 125).

Rus heyeti görev sonucunda başta Hive ve Buhara olmak üzere bu memleketlerin askeri, iktisadi, siyasi durumları hakkında geniş bilgi toplamayı başarmıştır. İgnatiev'in raporunda belirttiği gibi Türkistan Hanlıklarının gerçek durumlarının öğrenilerek Rus hükûmetine bilgi verilmesi tam olarak yerine getirilmiştir. İgnatiev ayrıca raporunda, Hive ve Buhara'nın da önce birbirine düşürülüp, Rus nüfuzuna sokulmalarını daha sonra da fiilen istila edilmeleri gerektiğini bildirmiştir. İgnatiev'in raporu, başta Kafkasya Genel Valisi Baryatinskiy, Orenburg Genel Valisi General Katenin, Batı Sibirya Valisi General Gasford olmak üzere birçok yayılma taraftarı komutan tarafından büyük destek görmüştür (Evans 1984: 131; Saray 2013b: 126).

İgnatiev'in görevde olduğu müddet zarfında Hokand Hanlığı'nı istila etmek için Orenburg Valisi General Katenin de bir plan hazırlamıştır. General Katenin, 6 Aralık 1858'de Hokand Hanlığı'nın Culak şehrini işgal etmek için izin istemiştir. Ona göre Culak Kalesi ileride Türkistan, Çimkent, Evliya Ata ve Taşkent şehirlerinin işgalleri için bir askeri üs olarak kullanılabilirdi. Bunun üzerine Ocak 1859'da ilgili makamların bir toplantısında Katenin'in işgal planı münakaşa edilmiştir. Toplantıya Rus Hariciye Bakanı Suhozanet, Batı Sibirya Genel Valisi Gasford, General Katenin, Albay İgnatiev ve Kovaliskiy katılmışlardır. Bu toplantıda General Katenin, üç müstahkem deniz limanının yapılmasını talep etmiştir. Ancak Katenin'in planı kabul görmemiştir (Hayit 2004: 69).

Katenin'in planına karşı Albay İgnatiev bir plan sunmuştur. İgnatiev'in planı önce 1860'a kadar Sir-Derya'nın aşağı mecrasının işgalini, Kongrad şehrinde bir Rus makamı kurulmasını, Rus gemilerinin Bedahşan ve Belh'e kadar ulaşmasının

sağlanmasının temin edilmesini ve Türkistan ile Taşkent şehirlerindeki Hokand hakimiyetinin kaldırılmasını öngörmekteydi. Ancak görüşmeler neticesinde bu plan da onaylanmamıştır (Hayit 2004: 70).

Rus hükûmeti Batı Sibirya Valisi Gasford'un, Çu Irmağı'nın yukarı mecrası kesimine ait planını 24 Ocak 1859'da kabul etmiştir. Ancak bu istila planı da uygulamaya konulamamıştır. Çünkü Rusya, Avusturya ile Fransa arasındaki savaşta Fransızların dostluğunu kazanmak için dört ordusunu Avusturya hududuna göndermek zorunda kalmıştır. Buna mukabil, Türkistan'da üç önemli tedbirin alınması talimatı verilmiştir. Bu talimatlar gereğince:

- 1) Orenburg savaş kuvvetlerinin ikinci kurmay başkanı Dandeville, bir askeri üssün kurulması için, Hazar Denizi'nin güney sahilinde inceleme yapacaktı.
- 2) Aral Gölü Filosu Kaptanı A. I. Butakov, Buhara Hanlığı elçisi Necmeddin Hoca'ya refakat etme bahanesiyle, Kongrad şehrine erişecek ve gerektiğinde bu şehri kuvvet kullanarak ele geçirecekti. Ayrıca bu filoya Yarbay Çernayev, 125 askerle destek verecekti.
- 3) Yüzbaşı M. I. Venyukov, Rus askeri birliklerine Çu Irmağı'nın sağ tarafında manevra yaptıracaktı. Esas hedefi; Pişkek Kalesini ele geçirmektir (Hayit 2004: 70).

Dandeville, askeri üssün kurulması için Kızıl-Su mevkiini seçmiştir. Bu müstahkem limanın inşaatı *Krasnovodosk* ismi altında, ancak 1869'da tamamlanabilmiştir. Kongrad'a ulaşan Kaptan Butakov- Yarbay Çernayev birlikleri şehri ele geçirmeyi başarmalarına rağmen Butakov şehirde kendi rejimini uygulamaya kalkınca, isyan çıkmıştır. Bunun üzerine Rus birlikleri şehri 1859'da terk etmeye mecbur kalmıştır. Yüzbaşı Venyukov birlikleriyle Haziran- Temmuz 1859'da Tokmak ve Pişkek Kaleleri'nin haritalarını hazırlayarak askeri manevralarını başarıyla sonuçlandırmıştır (Hayit 2004: 70).

Ruslar Türkistan'ın işgaline yönelik sürekli planlar yapmaktayken, çevre ülkelerle ticari anlaşmalar da yapmışlardır. Bu amaçla Albay İgnatiev 2 Kasım 1860'da Çin ile bir anlaşma imzalamıştır. Bu anlaşma gereğince Çinliler, Rus mallarını gümrüksüz olarak Çin'e ithal edilmesini garanti etmişlerdir. Ayrıca, Ruslar Kaşgar'da bir konsolosluk açma izni de almışlardır. Bu anlaşmanın ardından Rus yönetimi, Doğu Türkistan'a ve Çin'e doğru daha kolay bir geçit yolunun nasıl bulunabileceği üzerinde çalışmalara başlamıştır. Ancak Hokand Hanlığı ile Rusya arasında uzun bir süredir düşmanlık

olduğundan, bu ticaret yolunun Hokand topraklarından geçmesi de imkânsız hale geliyordu. Bu zorunluluk Hokand Hanlığı'nın toprağı olan Evliya Ata'nın işgalini zorunlu hale getiriyordu. Eğer Hokand, Evliya Ata'nın işgaline karşı gelirse Taşkent işgal edilecekti. Rus hükûmetinin kanaati de eğer Rusya, Asya ticaretinde üstünlük kazanmak istiyorsa Hokand'ın mevcudiyetini tamamen ortadan kaldırmaya yönelikti. Hokand topraklarına yönelik böyle bir hedefin olmasına rağmen askeri, stratejik ve siyasi sebeplerden dolayı Hokand topraklarının yıldırım hızıyla işgal edilmeyip, aşamalı bir şekilde işgal edilmesine karar verilmiştir (Hayit 2004: 71).

İşgaller için hazırlık çalışmaları bütün hızıyla sürerken hanlıkların arasının açılması için de çalışmalar tüm hızıyla sürmekteydi. Rus harp ve ilhak diplomasisi, üç hanlığın arasının açılmasına çalışıyor ve müşterek olarak Rusya'nın karşısına çıkmalarına engel olmaya çalışıyordu. Çar II. Alexander, üç hanlıkların arasının açılması hakkında şu imalarda bulunmuştur:

“Bizim doğu istikametinde ileri atılmamız, sadece Sir Derya'ya kadar bir yayılma olmayıp İran ve Hindistan'a kadar uzanacaktır. Şimdiye kadar fethetmiş olduğumuz bölgelerdeki mevkiimizi takviye edene kadar, Kokand, Hive ve Buhara'nın bize karşı birleşik bir cephe kurmasına mâni olunmalıdır. Bundan dolayı, Kokand ve Buhara Hanlığı ile hiçbir anlaşma yapılmamalıdır ve Buhara Emirliği'ne kontrolümüz altına girmesi için baskı yapılmalıdır (Hayit 2004: 71-72) .”

Rusya, hanlıkların aralarına nifak tohumların ekmekle birlikte, hanlıkların içinde buldukları iç karışıklıkları da körüklüyor, böylece işgaller için uygun zemin de hazırlanıyordu (Hayit 2004: 71).

Rus yönetimi, 1861'e kadar Türkistan'ın tamamen istilası konusunda farklı şahısların görüşlerinin neticesi olarak bir fikir birliğine varamamıştır. Bu sırada Rus hükûmetinde önemli terfiler yapılmıştır. 1861'de D. A. Milyutin'in Harbiye Bakanı olmasıyla, General Bezak kendisiyle aynı fikirleri paylaşan bir ortağa kavuşmuştur. 1861 Ağustos'unda General İgnatiev, Hariciye Bakanlığı'nın Asya Masası Şefliği'ne getirilmiştir. Bu terfilerle Türkistan'ın istilası konusu yeniden görüşülmeye başlanmıştır. General Bezak, Harbiye Bakanı Milyutin ve General İgnatiev, Türkistan'ın askeri olarak istila edilmesi taraftarıydılar. Aynı zamanda Türkistan'ın bir an önce istila edilmesi görüşünü savunan hükûmet görevlilerin yanında Rus tüccar ve fabrika sahipleri de hükûmete Asya'nın değerli pazarlarının ele geçirilmesi hususunda baskı yapmaktaydılar (Hopkirk 2016: 301). Nitekim kısa sürede Rus hükûmetinde Bezak, Milyutin ve İgnatiev'in görüşleri ağırlık kazanmış ve istilalar için son hazırlıklara başlanmıştır (Hayit 2004: 73).

Türkistan'ın işgali için hazırlıklar, Kafkasya'daki askerî harekâtlar nedeniyle ancak 1864 yılında tamamlanabilmiştir. Nitekim 1864'te Kafkasya'nın da işgali tamamlanmış ve artık Ruslar tüm dikkatlerini Türkistan'a yöneltmişlerdir. Türkistan'a yönelik Rus işgallerini ele almadan önce Kafkasya'nın işgali hakkında kısaca bilgi vermek yararlı olacaktır.

3.1.1. Rus Çarlığı'nın Kafkasya'yı İşgali (1864)

Rusların Kafkasya'ya doğru yayılmaları XVI. yüzyılın ortalarından itibaren başlamaktadır. Yeni bir siyasi güç olarak ortaya çıkan "Moskova Knezliği" Çar IV. Ivan'ın liderliğinde 1552'de Kazan'ı, 1556'da da Astrahan'ı işgal ettikten sonra, Astrahan'da bir kale inşa etmişlerdir. Oradan Terek üzerinde Don Kazaklarını yerleştirerek Kuzey Kafkasya'ya sarmışlardır. Böylece Ruslar, Kafkaslar'daki ilk yayılma hareketlerini gerçekleştirmişlerdir (Budak 2002, s.489).

Astrahan'ın zaptıyla Kafkasya'nın kuzeyinden geçen ticaret yolları kontrol altına alınmıştır. XVI. yüzyıl boyunca ilerleyişlerine devam eden Ruslar, Türkistan'da uyguladıkları gibi Kafkasya'nın da iç işlerine karışarak işgalleri için uygun ortamı hazırlamaya çalışmışlardır. XVII. yüzyıla gelindiğinde Rusya'nın Kafkasya politikasında kayda değer bir gelişme olmamış, bu yüzyıl özellikle ileriki harekâtlar için hazırlıklar ile geçirilmiştir (Saydam 1990: 241-242).

XVIII. yüzyıla gelindiğinde özellikle I. Petro ile birlikte Kafkasya politikası yeni bir boyut kazanmıştır. I. Petro'nun bu dönemdeki Kafkasya politikasının temelinde İran üzerinden Hindistan'a ulaşmak vardı. Ancak her şeyden önemlisi Kafkasya politikasının temelinde Transkafkasya geçitlerinin sahip olduğu stratejik konum yatmaktaydı. Bu amaçla I. Petro 1722 yılında İran Seferi'ni gerçekleştirmiştir. Rusya'nın 1783 yılında Kırım'ı ve Gürcistan'ı hâkimiyeti altına alması Kafkasya politikasında yeni bir dönüm noktasını teşkil etmiştir (Saydam 1990: 243). Kırım'ın işgaliyle Kafkasya'nın batı sahilleri, Gürcistan'ın hâkimiyet altına alınmasıyla da Güney Kafkasya tehlike altına girmiş oluyordu. 1787-1792 Osmanlı- Rus Savaşı sonucunda imzalanan Yaş Antlaşması'ndan sonra Ruslar, Kuban ve Terek boylarında kolonizasyon faaliyetlerini yoğunlaştırmışlardır. Buraya getirilen Kazak Stanitsaları için müstahkem mevkiiler inşa edilmiştir. Belli aralıklarla inşa edilen bu istihkâmlarla Kafkasya'nın kuzeyi tamamen kuşatılmış oluyordu (Saydam 1990: 247).

XIX. yüzyılda Rusların Kafkaslardaki emperyalist uygulamaları giderek artmıştır. Önce İran ile imzalanan 1813 Güllistan Antlaşması ve 1828 Türkmençay Antlaşması ile Aras'ın kuzeyindeki bütün topraklar Rusya'nın eline geçmiştir. Ayrıca Ruslar bu antlaşma ile Erican ve Nahçıvan'ı da ele geçirmişlerdir. 1828- 1829 Osmanlı- Rus Savaşı'ndan sonra imzalanan 1829 Edirne Antlaşması ile Osmanlı Devleti, Kafkasya üzerindeki bütün haklarından vazgeçmiştir (Saydam 1990: 249).

Edirne Antlaşması'yla artık Kafkasya'da rakipsiz kalan Rusya, her türlü insani duygulardan uzak olarak, hâkimiyetini kan ve ateşle kabul ettirmek için geniş çaplı saldırılara girişmiştir. Ruslar saldırılarına devam ederken 1783'de İmam Mansur'un başlattığı bağımsızlık hareketi İmam Şamil'in liderliğinde devam etmekteydi (Saydam 1990: 249).

Kırım Savaşı'ndan sonra açılan yarayı kapatmak isteyen Çar II. Alexander, Türkistan'da kolaylıkla yayılmanın her şeyden önce Kafkaslara tamamıyla hâkim olmaktan geçtiğini biliyordu. Bu amaçla Çar, hanedan üyelerinden Prens Alexander İvanoviç Baryatinskiy'i tam salâhiyetle "Kafkas Orduları Komutanlığına" tayin etmiştir. Prens Baryatinskiy vazifesine 1857 yazında başlamıştır (Saray 2013b: 119). Baryatinskiy'in göreve başlamasıyla hemen işgal hareketlerine girişen Ruslar, 1859 yılında nihayet başarıya ulaşabilmişlerdir. Nitekim 6 Eylül 1859'da İmam Şamil Gunip'te Ruslara teslim olmuştur. Şamil'in teslim olmasından sonra bağımsızlık hareketi devam etse de pek bir başarı sağlanamamıştır. Kafkasya'yı tamamen hâkimiyetleri altına almak isteyen Ruslar, 1860'larda Çerkes topraklarının birçoğunu hâkimiyetleri altına almışlardır. Çerkes kabilelerinin 21 Mayıs 1864'te Kbaada Yaylası'nda yenilmesiyle birlikte Ruslar Kafkasya'yı tamamen ele geçirmeyi başarmışlardır (Saydam 1990: 255). Bölgede hâkimiyetin sağlanmasıyla Kafkaslar, Türkistan'daki Rus yayılmasının en müessir üssü haline gelmiştir (Saray 2013c: 397).

Kafkasya'nın Rus egemenliğine girmesi Rus kamuoyunda büyük bir sevinçle karşılanmıştır. Nitekim Kafkasya'nın ileriki harekâtlarda Rusya için çok büyük bir stratejik fayda sağlayacağı Rus basınında yer edinmiştir. Bu konuyla ilgili Rus Hariciye Bakanı Gorçakof'un Taşkent istilasından sonra yayınladığı desklaryasyondan kısa bir süre önce *Moscow Gazette*'de imzasız bir makale yayınlanmıştır. Makalede, Kafkasya'nın Rus kontrolüne geçmesinin Rusya için stratejik öneminden bahsedilerek, Kafkasya'nın Rusya için doğudaki Polonya olduğu, buranın alınmasıyla kendi güvenliğini ve ilerlemesini garanti altına aldığını belirtilmiştir. Ayrıca Şamil'in

düşmesinden sonra da Rusya'nın Asya istikametindeki son engelin de ortadan kalktığı da ifade edilmiştir (Yalçınkaya 2006: 65).

Kafkasya'nın tamamen işgalinden sonra burada kullanılan Rus ordusunun bir kısmı Türkistan'a kaydırılmıştır. Ruslar Kafkaslar'daki son işgalleri gerçekleştirdikleri sırada Türkistan cihetindeki hazırlıklar da tamamlanmış ve Rus birlikleri Hokand Hanlığı üzerine ileri harekâta geçmişlerdir (Saray 2013c: 397).

3.2. TÜRKİSTAN İŞGALİNİN BAŞLAMASI

3.2.1. Hokand Hanlığı'nın Rus Nüfuzu Altına Alınması (1865)

Prens Baryatinskiy'nin kuvvetleri Kafkasya'da son işgalleri gerçekleştirirken, Türkistan cihetinde de hazırlıklar tamamlanmış ve ileri harekâta geçilmiştir. 1 Mayıs 1864'te Sir-Derya'daki Rus hattının komutanı Albay Verevkin'in birlikleri Türkistan şehrine; Çernayev'in birlikleri de Evliya Ata üzerine yürümüşlerdir (Hayit 2004: 77).

2 Haziran 1864'te Çernayev, 5 bölük Rus askeri, 100 Kazak askeri ve 8 topla Evliya-Ata şehrini kuşatmıştır. Şiddetli çarpışmalardan sonra Evliya-Ata 4 Haziran 1864'te Rusların eline geçmiştir (Ziyayev 2007: 111).

10 Haziran 1864'te Albay Verevkin'in kuvvetleri Türkistan şehrini kuşatmışlardır. Hokand birlikleri ise Sultan Kenasari'nin oğlu Sultan Sadık'ın komutasında 10 Haziran'da Türkistan'a ulaşmışlardır. Çarpışmalar sürerken 15 Haziran'da Türkistan Belediye Reisi Canti-Utep, ihanet ederek şehrin anahtarlarını Verevkin'e teslim etmiştir. Böylece Ruslar Türkistan şehrini çarpışmasız teslim almayı başarmışlardır. Rusların Türkistan şehrini ele geçirmesi üzerine Sultan Sadık şehri terk ederek Çimkent'e gitmiştir. Rus ordularının Türkistan şehrini istila ettikleri 15 Haziran'da Alim Kul da, Çimkent'e ulaşmış ve burada müdafaa tedbirleri almıştır (Hayit 2004: 77).

Rusların Türkistan ve Evliya Ata'daki başarılarının ardından Harbiye Bakanlığı, Sir-Derya üzerinde Yangı Kurgan Kalesi ile Çu Irmağı arasında bir cephe bölgesinin kurulmasıyla, Orenburg ile Sibiryâ müstahkem hatlarının birleştirilmesi talimatını vermiştir. Bunun için hazırlıklar yapılırken, Çernayev'e Alim Kul ve Hokand birliklerinin Türkistan ve Evliya Ata'yı geri almak için saldırıya geçecekleri haberi ulaşmıştır. Bunun üzerine Çernayev Çimkent'i işgal etme arzusunda acele etmiş ve 7 Temmuz 1864'te

Çimkent üzerine yürümüştür. Çernayev'in harekete geçtiği haberini alan Alim Kul, ona elçisini göndererek Rus birliklerinin işgal etmiş olduğu yerlerden çekilmelerini ve ateş kesmelerine vesile olmasını istemiştir. Ancak Çernayev bunun hükûmetinin bir kararı olduğunu belirterek, Alim Kul'un bu talebini reddetmiş ve Çimkent üzerine taarruza geçmiştir (Hayit 2004: 78).

Çimkent önlerindeki kanlı çarpışmaların sürdüğü sırada Çernayev, 15 Temmuz'da Alim Kul'a bir elçisini göndererek, ondan ölen Rus askerlerinin cesetlerini toplamak için her iki tarafın ateş kesmesini rica etmiştir. Alim Kul cömertçe davranarak muvafakat etmiştir. 22 Temmuz'da karşı taarruza geçen Alim Kul'un birlikleri Rusları Çimkent'in 40 kilometre kadar gerisine çekilmeye mecbur etmiştir. Ancak Alim Kul bu zaferini kutlayamadan Buhara Emiri Muzaffereddin'in Hokand üzerine yürüdüğü haberini almıştır. Bunun üzerine Alim Kul başkentini müdafaa etmek için birliklerinin bir kısmıyla derhal güneye hareket etmiştir. Ülkesinin iki cephe de saldırıya uğraması Alim Kul'u çok zor bir durumda bırakmıştır. Alim Kul'un Hocent ve Ora-Tepe'de Buhara birlikleri ile savaşması Çernayev için bulunmaz bir fırsat sağlamıştır. Bu fırsatı değerlendiren Çernayev birlikleriyle 3 Eylül 1864'te Çimkent'e saldırmıştır. 18 gün süren aralıksız çatışmaların sonunda Ruslar, 22 Eylül'de Nur Muhammed komutasındaki Hokand birliklerini yenerek Çimkent'i işgal etmişlerdir (Saray 1994: 70).

Çimkent'i işgal ettikten sonra Çernayev, Taşkent üzerine yürümek için Orenburg Valisi Krijanovskiy'den müsaade istemiş ise de, bu isteği yerine getirilmemiştir. Rus hükûmetinin diplomatik sebeplerden ötürü Taşkent'in fethi için zamanın henüz gelmediği görüşüne rağmen, Çernayev Taşkent üzerine yürüme kararı almıştır. 2 Ekim 1864'te Rus birlikleri ile Hokand birlikleri arasında bir çarpışma olmuştur (Ziyayev 2007: 127). 2 gün süren çatışmalarda Ruslar ağır kayıplar vermişler ve 4 Ekim'de geri çekilmişlerdir (Ziyayev 2007: 128). Taşkent'teki bu yenilgi sonrasında Rus hükûmeti Taşkent'in istila planını ileri bir tarihe ertelemiştir. Bu kararın yanında şimdiye kadar işgal edilmiş olan bölgelerdeki mevkilerin tahkim edilmesine dair talimat verilmiştir (Hayit 2004: 79).

Hokand'ın işgali için askerî harekâtlar şimdilik durdurulmasına rağmen dış siyasette mücadele sürmekteydi. Bu dönemde Rusların Orta Asya'da izlediği istila siyaseti dünya kamuoyunun da dikkatini çekmiştir. Hindistan'ın güvenliğinden endişe duyan İngilizlerin baskısı üzerine Rus Hariciye Bakanı Gorçakov, Rusya'nın Orta Asya'daki yayılış sebeplerini açıklamak zorunda kalmıştır. 3 Aralık 1864'te Gorçakov, bilhassa

İngiltere'nin Hindistan için duyduğu endişeyi yatıştırmak için, dünya kamuoyuna Rusya'nın Orta Asya'daki siyasetini şu notayla açıklamıştır:

“Rusya'nın Orta Asya'da karşılaştığı durum, hiçbir sosyal organizasyonu olmayan, yarı vahşi ve göçebe halklar karşısındaki bütün medeni devletlerin problemleriyle aynıdır. Bu tip durumlarda daha medeni olan devletler kendi sınırlarını ve menfaatlerini müdafaa etmek zorunda kalmışlardır. Hudut bölgesinde huzursuzluğu yaratan gruplar cezalandırıldıktan sonra kuvvetlerimizi geri çekmek mümkün olmamıştır. Çünkü Asyalılar, görünür ve hissedilir kaba kuvvetin haricinde hiçbir şeye hürmet göstermemişlerdir. Onu içindir ki, biz, şu iki şıktan birini seçmek durumunda kaldık: Ya verdiğimiz bütün emekler, elde ettiğimiz ticari menfaatler ve sınır boylarında kurduğumuz emniyet tertibatlarını unutup her şeyden vazgeçecektik veya bu vahşi Orta Asya memleketlerinin derinliklerine yürüyecektik. Rusya bu ikinci şıkkı tercih mecburiyetinde kaldı, tıpkı Amerika Birleşik Devletleri'nin Kuzey Amerika'da, İngiltere'nin Hindistan'da, Fransa'nın Cezayir'de ve Hollanda'nın kolonilerinde yaptığı gibi (Saray 2013c: 399).”

Gorçakov'un bu deklarasyonunda da görülebileceği üzere, Ruslar Türkistan'daki uluslararası hukuka aykırı olan işgallerini, medeniyet götürme bahanesiyle haklı çıkarmaya çalışmışlardır.

Taşkent'in işgali için hazırlıklar sürerken, Rus hükûmeti ele geçirdiği topraklardaki askeri varlığını sağlamlaştırmak için bazı kararlar almıştır. 25 Aralık 1864'te toplanan özel bir komisyonda, Isık-Göl'ün batı ucundan Aral Gölü'ne kadar, Orenburg Genel Valiliği'ne bağlı “Türkistan Vilayeti” nin kurulması kararlaştırılmıştır. Orenburg Genel Valiliği'ne bağlanan bu vilayete General Çernayev askerî vali olarak tayin edilmiştir. Böylece işgal edilen yerlere artık Rus Çarlığı'nın bir parçası olarak bakılmaya başlanmıştır (Ziyayev 2007: 133).

12 Şubat 1865'te Rus Hariciye Nezareti, Orenburg Valisi Krijanovskiye gönderdiği talimat ile Türkistan istikametinde askerî harekâta devam edilmesini bildirmiştir. 25 Şubat 1865'te Orenburg Valisi, Türkistan Vilayeti Askeri Valisi Çernayev'e her an komşu ülkelere baskın yapmaya hazır bir seyyar kuvvetin hazır bulundurulması emrini vermiştir. Zaten Hokand Hanlığı'nı istila etme arzusunda olan Çernayev de Taşkent'in işgal edilmesi gerektiğini hükûmetine kabul ettirmiş ve 20 Nisan 1865'te Rus birliklerini Taşkent'e sevk etmiştir. Bu birlikler 28 Nisan'da Çırçık Irmağı'nın sol kıyısında kurulu bulunan Niyazbek Kalesi'ne erişmişlerdir. Bütün gün süren şiddetli topçu ateşinden sonra, Ruslar kaleyi işgal etmişlerdir. Kalenin işgalinden sonra Çernayev, Taşkent'in su ihtiyacını karşılayan Çırçık Irmağı'nın kanallarını kapatmış böylece Taşkent'i susuz bırakarak Hokandlılara karşı üstünlük kurmaya çalışmıştır (Hayit 2004: 80).

İlerleyişlerine devam eden Ruslar 9 Mayıs 1865'te Ora-Tepe'de Hokand birliklerini ağır bir yenilgiye uğratmışlardır. Yapılan muharebede Hokand Hanı Alim Kul ağır bir şekilde yaralanmıştır. Alim Kul'un yaralanması Hokand ordusu üzerinde olumsuz bir tesir yaratmış ve Hokand birlikleri Taşkent'e geri çekilmek zorunda kalmıştır. Aynı gece Alim Kul'un ölmesi Taşkent halkının moralini son derece bozmuştur. Ruslar ise Taşkent üzerine herhangi bir Buhara saldırısını engellemek için Çınaz Kalesi'ni işgal etmişlerdir (Hayit 2004: 80).

Hokand birliklerinin Taşkent'e çekilmesinin ardından Ruslar hemen şehri kuşatma altına almışlardır. 10 Mayıs'ta başlayan kuşatma 14 Mayıs'a kadar sürmüştür. Rus birlikleri 15 Mayıs gecesi daha önce satın aldıkları iki tüccar sayesinde şehre girmeyi başarmışlardır. Nihayet 16 Mayıs 1865 sabahında Ruslar savaştan galip çıkarak Taşkent'i ele geçirmişlerdir. Şehir işgal edildikten sonra oluşabilecek dış baskılardan çekinen Çernayev, şehrin kendiliğinden teslim olduğu yalanını yaymak için Taşkent'in nüfuzlu kişilerinden kendi istekleri ile Ruslara katıldıklarına dair Çar'a bir mektup yazmalarını talep etmiştir. Ancak Taşkentlilerin böyle bir mektuba imza atmak istememeleri üzerine sürgün edilmişler, işgal sırasında yardımı dokunan 31 Rus yanlısı Taşkentli mektubu imzalamıştır. Böylece Türkistan'ın işgali için stratejik bir önemi olan Taşkent'in Ruslar tarafından işgali tamamlanmıştır (Hatunoğlu 2016: 79).

Taşkent'in işgalinden sonra Rus makamları, şehrin amme idaresi problemiyle karşılaşmışlardır. Nitekim Hariciye Bakanlığı, Taşkent'in, Rusya'nın kontrolü altında bir hanlık olarak kalması görüşünü benimsiyordu. Rusya kontrolünde bir hanlığın Taşkent'in işgalinin politik anlamını küçülteceğini düşünen Çernayev bu görüşe karşı çıkarak, Taşkent ile Sir-Derya kıyısının, Rusya ile Hokand arasında sınır olarak kabul edilmesini talep etmiştir. Çernayev'in bu görüşüne Hariciye Bakanı Milyutin de katılmıştır. 1865'te Orenburg Genel Valisi Kricanovskiy ise idari problemleri çözmek üzere Taşkent'e gelmiştir. Çernayev de yanına Rus yanlısı 55 iş adamını almıştır. Söz konusu kişiler, Kricanovskiy'nin huzurunda bir hanlık istemediklerini, bilâkis şehrin Rus himayesinde, şeriat esasları üzerine, bir *Kazıkelan* idaresinde yaşamak istediklerini belirtmişlerdir. Rus yanlıların bu isteği Rus yönetimi tarafından olumlu bir şekilde karşılanmıştır (Hayit 2004: 82).

Krijanovskiy aslında Taşkent'i ticari bir merkez haline getirmek düşüncesindeydi bu amaçla din adamlarının nüfuzunu ortadan kaldırarak, tüccar zümresi oluşturmak

istemekteydi. Eğer karşılıklı ticari ilişkilerin kurulursa Türkistan'da Rus nüfuzu da artacaktı. Bu amaçla Taşkent'in idaresi üzerine bütün müzakereler şimdilik durdurulmuş, bunun yerine ticaret meseleleri ele alınmıştır. Ticari meselelerin cozume kavuşturulmasının ardından, Nisan 1866'da Rus makamları Taşkent'in Rusya'ya ilhak edilmesine karar vermiş ve 27 Ağustos 1866'da Taşkent'in Rusya'ya bağlandığı resmen bildirilmiştir. Taşkent'in Rus himayesi altına alınmasıyla doğal olarak Hokand Hanlığı'da Rus nüfuzu altına alınmış oluyordu (Hayit 2004: 83).

Rus ordusu ile Hokand kuvvetlerinin Taşkent için mücadele ettikleri sırada fırsattan istifade eden Buhara Emiri Muzafferredin, Ora-Tepe, Hocent ve başkent Hokand şehirlerine saldırmıştır. Alim Kul'dan sonra tahta geçen Said Han, Buhara Hanı karşısında tutunamamış ve 10 Temmuz 1865'te esir düşmüştür. 14 Temmuz 1865'te Hokand'ı alan Buhara Emiri, Hudayar Han'ı han tayin etmiştir. Fakat buna karşılık, Hudayar'ın arzusu hilafına, Hocent'i Buhara'ya ilhak ettiğini ilan etmiştir. Boylence mühim bir kısmı Ruslar tarafından işgal edilmiş olan Hokand Hanlığı'nın geri kalanı da Buhara Emirliği'nin vassalı durumuna gelmiştir (Saray 1994: 71).

1866'da Taşkent'i nüfuzları altına alan ve Buhara topraklarında Cizzak'a kadar ilerleyen Ruslar, işgal ettikleri yerlerdeki idari yapıyı düzenlemek için çalışmalara devam etmişlerdir. Bu amaçla 11 Temmuz 1867'de Türkistan'ın işgal edilen bogelery meseleleriyle ilgili olmak üzere Milyutin'in başkanlığında toplanan komitede bir Türkistan Genel Valiliği'nin oluşturulması kararı alınmıştır. ar, komite tarafından alınan kararı 17 Temmuz 1867'de tasdik etmiş ve Konstantin von Kaufmann'ı "Türkistan Genel Valisi" olarak tayin etmiştir. Genel valiye dahili, harici ve savaşla ilgili siyasette karar alma yetkileri verilmiştir (Hayit 2004: 84). Bu birimin merkezi ise Taşkent olarak belirlenmiş, bu durum Taşkent'in Ruslar için ne derece önemli olduğunu gostermele birlikte, Rusların Buhara topraklarındaki ilerleyişlerinde Taşkent'in lojistik ve askeri bir merkez olmasını sağlamıştır (Hatunoğlu 2016: 80).

1867'de Türkistan Genel Valiliği'nin kurulması ve başına geniş yetkilerle Konstantin Von Kaufmann'ın getirilmesiyle Hanlıklarda da "Kaufmann Dönemi"ni başlamıştır. Bu durumdan en çok etkilenen ise Hokand Hanlığı olmuştur. Ruslar bu dönemde Hokand Hanlığı'nı yavaş ve kesin adımlarla etkisiz hale getirmişlerdir. Ayrıca Hokand'ın Buhara Emirliği ile olan çekişmeleri de Rusların işlerini oldukça kolaylaştırmıştır. Bunların yanında hanlıktaki i çekişmelerden de Ruslar iyi bir şekilde yararlanmıştır. İ ekişmelerde Ruslardan yardım istenmesi ve Ruslarında bu mücadelelerde taraf olarak, fırsatlardan istifade etmesi, hanlığın Ruslar tarafından 8 şubat 1876 tarihinde "

Fergana Vilayeti” adıyla Türkistan Genel Valiliği’ne bağlanması sürecini kolaylaştırmıştır (Hatunoğlu 2016: 81).

Taşkent’in işgal edilişi Türkistan topraklarındaki siyasi vaziyette köklü değişiklikler getirmesi açısından oldukça önemli bir olaydır (Hatunoğlu 2016: 81). Nitekim Taşkent’in işgaliyle XIX. yüzyılın başından beri süren İngiliz- Rus nüfuz rekabetinde Ruslar, Türkistan’ı nüfuzları altına almaya başlamışlardır. Taşkent’in işgal edilişi Buhara için de bir dönüm noktası olmuştur. Bugüne kadar Buhara Emirliği’ni devamlı olarak tarafsız tutmayı başaran Rusya, Taşkent’in işgalinden sonra Buhara Emirliği’ne karşı yürüttüğü politikada köklü değişiklikler yapmıştır. Taşkent’in işgal edilmesi Emir Muzaffer’in aklını başına getirmiş ama artık iş işten geçmiş, Ruslar Buhara ve Hive’nin de istila edilmesine karar vermişlerdir.

3.3. BUHARA EMİRLİĞİ’NİN İŞGALİ (1868)

Rus diplomasisi, Taşkent’in istilasına kadar, Hive Hanlığı ve Hokand Hanlığı ile arasındaki çatışmalarda Buhara’yı mümkün olduğunca tarafsız tutmaya çalışmıştır. Ancak Rusya’nın Hindistan’a ulaşmak için bu devleti istila etme amacı bakî kalmıştır. Buhara’nın hâkimiyetine ilk fırsatta son verilebileceği hususundaki güven sonucu bu amaç, sadece geriye bırakılmıştır. Hokand Hanlığı’nın işgal edilmesi üzerine sıranın artık Buhara’ya geldiğini anlayan, Emir Muzaffereddin, büyük bir hata yaptığını fark etse de artık iş işten geçmiş ve Ruslar Buhara’nın da işgal edilmesi için hazırlıklara başlamışlardır (Hayit 2004: 92).

Rusların Taşkent’i istila etmesi ve şehri müdafaa edenlerin Ruslarca katledilmesi bütün Türkistan ülkelerinde olduğu gibi Buhara’da da büyük üzüntü yaratmıştır. Şehrin Ruslar tarafından işgalini nefretle karşılayan Taşkent ahali, Emir Muzaffereddin’e elçiler göndererek ondan kendilerini ve şehri kurtarmasını istemişlerdir. Bunun üzerine Emir Muzaffereddin düşmanlığı bir tarafa bırakarak, Taşkentlilerin bu yardım feryatları karşısında şehri Rus işgalinden kurtarmaya karar vermiştir (Saray 1994: 77).

Taşkent’i Rus işgalinden kurtarmak isteyen Emir Muzaffereddin, 25 Haziran 1865’te Çernayev’e yazdığı mektupta, Rus birliklerinin Taşkent’ten çekilmesini talep etmiştir. Çernayev ise Taşkent’in Çar’ın emriyle işgal edildiğini ve sadece onun emriyle terk edebileceğini bildirerek Emir’in bu talebini reddetmiştir. Bu sırada Emir Muzaffereddin,

Buhara kuvvetlerine Taşkent yerine Hocent'e saldırmalarını emretmiştir. Bunun üzerine Buhara kuvvetleri derhal harekete geçmiştir. Ancak bu karar Buhara Hanlığı için tarihi bir hata olmuştur (Hayit 2004: 92).

İlk görüşmelerde istediğini elde edemeyen Emir Muzaffereddin, ikinci bir elçi göndererek Rus işgal bölgesi ile Buhara arasında bir hattın tespit edilmesini ve bu hattın ihlal edilmemesini teklif etmiştir. Ancak bu teklif de Çernayev tarafından reddedilerek, Taşkent'in güvenliği için civardaki bazı önemli bölgelerin işgal edileceğini, bu bölgelerin aslında Hokand'a ait olduğunu bildirmiş ve Buhara Hanlığı'nın müdahale etmemesini istemiştir. Bununla da yetinmeyen Çernayev, Emir Muzaffereddin'i Taşkenti kurtarma fikrinden vazgeçirmek ve ona gözdağı vermek için Taşkent'ten Orenburg'a kadarki bölgede tespit ettirdiği bütün Buharalı tüccarları tutuklatarak mallarına el koydurmuştur (Saray 1994: 77).

Halen sulh yolu ile bir çözüm arayan Muzaffereddin, Temmuz 1865'te elçisi Necmeddin Hoca'yı Petersbug'a göndermiştir. Fakat bu elçi, sadece Kazalı'ya kadar gidebilmiş ve orada tutuklanmıştır. Bunun üzerine Necmeddin Hoca, diplomatik kuralların çiğnenmemesi gerektiğini bildirmesi için Mullah Fethüddin'i Petersburg'a göndermiştir. Ancak bu elçi de orada kabul edilmeyerek, kendisine Orenburg Genel Valisi Krijanovskiy'e müracaat etmesi gerektiği bildirilmiştir (Hayit 2004: 92). Bunun üzerine Orenburg valisi ile görüşmek isteyen Mullah Fethüddin ve elçilik heyeti, Çernayev'in ricası üzerine Krijanovskiy tarafından tutuklanmıştır. Buna misilleme olarak da Emir, Buhara'nın Taşkent meselesinden vazgeçmesini sağlamakla ve Buhara ile ilgili askeri bilgileri toplamakla görevlendirilmiş, Struve idaresindeki Rus elçilik heyetini tutuklatmıştır. Emir Muzaffereddin'in bu misillemesine çok kızan Çernayev, 7 Aralık 1865'te derhal bir mektup yazarak: *"Habercilerim yolda durduruldu. Onların verdiği habere göre gönderdiğimiz elçilerimiz de gözaltına alınmıştır ve hiç kimse ile görüştürülmüyorlarmış."* diyerek Muzaffereddin'i protesto etmiş ve heyetin serbest bırakılmasını istemiştir. Çernayev'in bu talebine karşılık olarak Muzaffereddin: *"Benim elçilik heyetimin Çar ile görüşmesine mâni oldunuz. Bunu gayr-i dostane bir hareket olarak kabul ediyorum. Buna karşılık ben de sizlerin elçilik heyetini gözaltına aldım. Benim elçilerimi Çar ile görüştürene kadar elçilerinizi muhafaza edeceğim."* şeklinde cevap vermiştir (Saray 1994: 78).

Emir Muzaffereddin'in Rus elçilik heyetini kolay yoldan bırakmayacağını anlayan Çernayev, Muzaffereddin'i zorla ikna etmek için kuvvet kullanmaya karar vermiştir. Buhara Emiri'ne yazdığı bir tehdit mektubunda: *"Elçilerimle karşılaşınca kadar*

ilerlemeye devam edeceğim.” diyerek Buhara topraklarına doğru ilerlemeye başlamıştır (Saray 1994: 78). Elçilik heyetini kurtarma bahanesiyle Buhara topraklarına giren Rus birlikleri, 12 Ocak 1866'da Çinas'a doğru sevk edilmiştir. Çernayev, 16 bölük, 6 Kazaçık yüzlüğü ve 16 top ile Sir- Derya'yı geçerek Cizzak'ı işgal etmek için sefere çıkmıştır. Şubat 1866'da Buhara kuvvetlerinin Çinas ve Cizzak'ı iyi müdafaa etmeleri neticesinde Çernayev geri çekilmek zorunda kalmıştır. Çernayev'in birliklerinin geri kalanı ise Sir-Derya'nın sağ kıyısına geri dönmüştür (Hayit 2004: 93).

Çernayev'in Buhara kuvvetleri karşısındaki bu yenilgisi onun kaderini de değiştirmiştir. Çernayev, Mart 1866'da geri çağrılarak yerine en az kendisi kadar ihtiraslı bir subay olan General Romanovskiy getirilmiştir. Görevinden azledilen Çernayev ise Petersbug'a geri dönmüş ve orada bugüne kadarki hizmetleri karşılığında maaşı arttırılmış ve madalyalarla taltif edilmiştir (Saray 1994: 79).

General Çernayev'in Cizzak'ta bozguna uğrayıp geri çekilmesine rağmen, Rus yönetimi Türkistan'ın istilasından vazgeçmemiştir. Rus yönetimi, Türkistan'daki askerî harekâtların başına Orenburg Genel Valisi Krijanovskiy'i getirmiştir. Krijanovskiy'e derhal Petersbug'a hareket ederek harbiye ve hariciye vekâletleri ile ileride gerçekleştirilecek harekâtların planlarını hazırlaması emredilmiştir (Saray 1994: 79; Hayit 2004: 94).

Rusya'da bu gelişmeler olurken Türkistan'da da Buhara kuvvetleri ile Rus kuvvetleri arasındaki çatışmalar devam etmekteydi. Çernayev'in yerine getirilen ve bir şeyler başarma hırsıyla yanıp tutuşan Romanovskiy, öncü birlikleri ile Buhara kuvvetleri arasındaki çatışmaları bahane ederek 8 Mayıs 1866'da aniden Buhara kuvvetlerine hücum etmiştir. Rus ordusunun bu beklenmedik ve ani saldırısı karşısında Buhara kuvvetleri İrcar mevkiinde yapılan bu muharebeyi kaybetmişlerdir. Buhara ordusunu İrcar'da mağlup eden Rus ordusu ise ilerlemesine devam ederek, 24 Mayıs 1866'da Hocent'i işgal etmiştir (Hayit 2004: 94). İşgalden sonra Hocent kapısının kilitleri Petersbug'a gönderilmiştir. Bu kilitlerin, çarın talimatı doğrultusunda Büyük Saray Kilisesi'nde korunmasına karar verilmiştir. Ayrıca Hocent'in işgal edilmesi Rus üst yönetiminde büyük bir memnuniyet yaratmış, Romanovskiy üçüncü dereceli “Mukaddes Georgiy” nişanıyla ödüllendirilmiştir (Ziyayev 2007: 208).

İrcar ve Hocent yenilgilerinden sonra Emir Muzaffereddin, Rus elçilerinin serbest bırakılmalarına izin vermiştir. 2 Haziran 1866'da Rus elçileri Emir tarafından tayin edilen Abdül Gaffar Karavulbeyi'nin nezaretinde Cizzak üzerinden Taşkent'e

gelmişlerdir. Emir, elçisi aracılığıyla Ruslardan özür dileyerek yeniden dostluk kurmak istediğini bildirmiştir (Ziyayev 2007: 209). General Romanovskiy, Emir Muzaferreddin'e gönderdiği cevap mektubunda her zaman Rus elçilerinin serbest bırakılmasının istendiğini belirterek artık bu meselenin halledilmesinden memnun olduğunu bildirmiştir. Ama hâlâ Rus tüccarlarının gözaltında tutulmasının karşılıklı barış ilişkilerinin kurulmasına bir engel teşkil ettiğini de belirtmiştir. General Romanovskiy, her ne kadar Buhara ile barış ve dostluk ilişkileri kurmaya hazır olduğunu vurgulasa da gerçekte hârekatları devam ettirmeyi birinci görev olarak kabul etmiştir (Ziyayev 2007: 210-211).

General Romanovskiy, Krijanovskiy'in emriyle Ağustos 1866'da Emir Muzafferredin'e bir mektup göndererek, 20 gün içerisinde cevap alınmadığı takdirde Rus kuvvetlerinin savaşa yeniden başlayacaklarını bildirmiştir. Bunun üzerine Emir Muzafferredin, Sadrmir Haliddinov isimli elçisini Krijanovskiy'nin huzuruna göndermiştir. Ancak savaş açmak için bahane arayan Krijanovskiy, Romanovskiy'in taleplerine cevap verilmediğini ve barış anlaşması yapmak için elçiye yetki belgesi verilmediğini tenkit ederek 12 Eylül 1866'da Emire yeni bir mektup göndermiştir. Romanovskiy'in mektubu şu şekildedir:

“Size aşağıdaki kesin sözleri bildiririm: Siz Hokand Hanlığı'nın işlerine karışıp bozdunuz. Eğer siz Hokand'ın işlerine karışmadığınızı göstermek istiyorsanız, bizim tarafımızdan Taşkent ele geçirildikten sonra Buhara'ya alınan Hokand'ın genç hanı Sultan Said Han'ı bize gönderin. Dikkat edin, ona hiçbir zarar verilmesin. Bunun dışında, barış olması için Yüce Hazretleri aşağıdakileri gerçekleştirin:

1. *Şimdilik 100.000 altın (tazminat) para gönderin.*
2. *Size bağlı yerlerde Rusya vatandaşlarının menfaatlerini koruma hakkı verilen Rus kervanbaşı Buhara'da bulunsun.*
3. *Buhara şehirlerinde Rusya vatandaşlarına mallarını koymak için kervansaray sahibi olma hakkı verilsin.*
4. *Kervanlar ve başka şeylerden alınan vergi oranlarının Ruslara da sizin vatandaşlarınızdan alınanlarla eşit düzeyde olması sağlansın.*

Bu şartlara yine ekliyorum ki, 10 gün sonra sizden talep edilen 100.000 altın para ve Sultan Said Muhammed Han verilmezse ve diğer şartlarımıza razı olduğunuzu gösterir mektubunuz olmazsa, o gün savaş başlayacaktır. Verilen sürede size daha yakın bulunmak için Hocent'ten askeri yürüyüş yapacağım. Eğer karşılık verilmezse, savaşa başlayacağım. Aksi halde, silah gücü kullanılacaktır. Hatıra olarak size şahsım adına gümüş eşyalar göndermekteyim (Ziyayev 2007: 212).”

Ancak bu ağır şartlar Buhara Emiri tarafından kabul edilmemiş ve herhangi bir anlaşmaya varılamamıştır. Belirlenen sürenin bitmesi üzerine Rus hükûmet temsilcileri Buhara Hanlığı üzerine harekete geçme kararı almışlardır. General Romanovskiy, 20

piyade bölüğü, 600 Don Kazağı ve 28 topla Buhara topraklarına doğru yola çıkmış, yolda orduya Krijanovskiy de katılmıştır (Ziyayev 2007: 212).

Romanovskiy ve Krijanovskiy'in komutasındaki ordu Cizzak'a doğru ilerlerken, Albay Vorontsov Daşkov'un başkanlığındaki askeri birlik ise 23 Eylül 1866'da Öretepe (Ora-Tepe) surları önlerine gelmiş durumdaydı. Asıl ordunun yolda olduğu sırada Daşkov'un birlikleri keşif faaliyetlerini gerçekleştirmişlerdir. 29- 30 Eylül 1866 tarihlerinde şehrin güney surları topa tutulmuş ve şehire büyük bir zayıt verildikten sonra 1 Ekim'de Rus askerleri hücumu geçmiştirler. 2 Ekim'de Ruslar büyük bir katliam yaparak şehri ele geçirmişlerdir (Ziyayev 2007: 213; Hayit 2004: 95).

Öretepe (Ora-Tepe)'deki savaş sonu hakkında Rus tarihçileri: "*Kale bir kan vahası haline geldi.*" demekle yetinmişlerdir (Hayit 2004: 95). Rus kaynaklarına göre savaşlarda müdafaacılarından 2.500, Ruslardan 17 insanın öldüğü kaydedilmektedir. Tarihçi Avaz Muhammed Hokandî ise bu sayıyı 8.000 ve 5.000 olarak hesaplamıştır (Ziyayev 2007: 215).

Öretepe (Ora-Tepe) savaşını komuta eden Romanovskiy, şehrin işgal edildiğini büyük bir memnuniyetle Petersburg'a bildirmiştir. Romanovskiy, 7 Ekim 1866'da şehrin işgal edildiğini şöyle bildirmiştir:

"Allah'ın yardımı ile ümit edilebilir ki, Buhara için bilhassa önemli olan bu üssün düşmesinin, Rusya'nın Orta Asya'da saltanatının perçinlenmesi yönünden olduğu kadar, bu memlekette her yönlü bir sulhün tesis edilmesi bakımından da büyük bir önemi vardır (Hayit 2004: 95)."

Rus kuvvetleri Öretepe'nin işgalinin ardından Yeni Kurgan Kalesi'ni ele geçirmişlerdir. Yeni Kurgan Kalesi'nin ele geçirilmesinin ardından Cizzak kuşatma altına alınmıştır. Ruslar ilk olarak şehre giden su yollarını kesmişlerdir. Cizzak şehri de 2 Ekim 1866'da Ruslar tarafından ele geçirilmiştir. Cizzak'ın işgalinden sonra Ruslar, 1868 Martı'na kadar Buhara topraklarında son savaş için hazırlıklara başlamışlardır (Hayit 2004: 95).

Rusların Buhara topraklarındaki istila hareketleri İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Clarendon tarafından protesto edilmiştir. Lord Clarendon, İngiltere'nin Petersburg Büyükelçisi Buchanan'a bir talimat göndererek, Rus birliklerinin Türkistan'da giriştiği istila hareketlerinin Orta Asya Hanlıkları'nın bağımsızlıklarını tehdit ettiğini ve bunun Rus Dışişleri Bakanı Gorchakov tarafından neşredilen 1864 tarihli deklarasyona aykırı olduğunu belirtmesini istemiştir. Lord Clarendon'un bu isteği Rus Dışişleri Bakanına

iletilmesine rağmen, kendisine Türkistan'daki olaylara askeri otoritelerin karar verdiği söylenmiştir. Böylece İngilizlerin gösterdiği tepki geçiştirilmiştir (Saray 1994: 84- 85).

Cizzak'taki muharebelerden sonra Rusya ile Buhara kuvvetleri arasında yer yer çatışmalar devam etmiştir. 26 Mayıs 1867'de Yengikorgan'daki bir Rus kuvveti Buharalılar tarafından saldırıya uğramıştır. Ancak Ruslar saldırıyı püskürtmeyi başarmışlardır. 2 Haziran 1867'de de bu sefer Albay Abramov Buhara kuvvetlerine saldırıya geçmiştir. Buharalılar Rus saldırısı karşısında tutunamayarak geri çekilmişlerdir (Ziyayev 2007: 220-221).

Ruslar ile Buharalılar arasındaki bu çatışmalar sürerken bir yandan da barış müzakereleri yapılmaktaydı. Bu amaçla Emir, 1867 yılında Krijanovskiy'in teklifine cevap olarak Musabek Mirahor isimli elçisini Orenburg'a göndermiştir. Mayıs 1867'de Orenburg'ta Krijanovskiy ile görüşen elçi, Emir'in Öretepe (Ora Tepe) ve Cizzak'ın hanlığa geri verilmesi ve Sir- Derya'nın sol kıyısının Rusya ile hanlık arasındaki sınır olarak belirlenmesi isteğini iletmiştir. Çok geçmeden Krijanovskiy ile Musabek arasındaki müzakereler sonuçlanmış ve taraflar arasında bir barış anlaşması yapılmıştır. Yapılan barış antlaşması aşağıdaki şartları içermektedir:

“1. Hokand Hanlığı toprakları sınırından dağlar boyunca Kaşgar geçidinin batı eteklerine kadar olan ve buradan Yenikorgan'ın güneyine kadar uzanan yerler Buhara Hanlığı'na dahil edilecek, Rusya'ya İlanötti sıradağlarından Kızılkum'a kadar olan ve oradan Böken dağlarına ve Sir-Derya'nın aşağı akıntısına kadar olan yerler verilecektir.

2. Emir, beyler tarafından Ruslara tabi yerlere asker ve başka silahlı güçler gönderilmesine ve sınır güvenliğinin bozulmasına izin vermeyecektir, buna uymayanların Buhara kanunları esasında sert bir şekilde cezalandırılması görevini üstlenecektir.

3. Dini inançları ne olursa olsun, Rusya'nın bütün vatandaşlarına hanlığın şehirlerinde serbestçe ticaret yapma hakkı verilecektir. Onlara hanlıkta istedikleri sürece yaşama ve taşınma mülke sahip olma imkânı verilecektir, suç işlendiği takdirde tedbirler alınacaktır. Onlara Rusya vatandaşları muamelesi yapılacaktır.

4. Rusya ticaret erbabına serbest ticaret yapma hakkı vermekle birlikte, vergilerin miktarı Buharalılardan alınan vergilerle eşit olacaktır (Ziyayev 2007: 221-222).”

Yukarıdaki anlaşma şartları Çar tarafından kabul edilmiş olsa da anlaşmanın kesin yürürlüğe konulması Türkistan Genel Valiliği'nin oluşturulması münasebetiyle durdurulmuştur (Ziyayev 2007: 222).

11 Temmuz 1867'de Türkistan'ın işgal edilen bölgeleri meseleleriyle ilgili olmak üzere Milyutin'in başkanlığında toplanan komitede bir Türkistan Genel Valiliği'nin oluşturulması kararı alınmıştır. Çar, komite tarafından alınan kararı 17 Temmuz 1867'de tasdik etmiş ve Konstantin von Kaufmann'ı "Türkistan Genel Valisi" olarak tayin etmiştir. Genel Vali Kaufman'a dahili, harici ve savaşla ilgili siyasette karar alma yetkileri verilmiştir. Bu valiliğin merkezi olarak da Taşkent belirlenmiştir (Hayit 2004: 84).

Türkistan Genel Valiliği'ne merkezi Taşkent olan Sir-Derya vilayeti ve merkezi Verniy olmak üzere Yettisuv vilayeti dahil edilmiştir. Sir-Derya vilayetine Taşkent, Evliyaata, Çimkent, Hocend, Cizzah, Kazali ve Perovskiy illeri dâhil edilmiştir. Yettisuv vilayetine ise Sergipol, Kopal, Verniy, Issıkgöl, Tokmak gibi iller dâhil edilmiştir (Ziyayev 2007: 222-223).

Genel Vali Kaufman büyük yetkilere sahip olmakla birlikte, ona bağımsız olarak askeri yürüyüşler yapma ve komşu devletlerle olan ilişkileri yürütme hakkı verilmiştir. Çar II. Alexander tarafından Kaufmann'a verilen yetki belgesinde şöyle denilmiştir:

"Biz, Türkistan Genel Valimiz, General Yaverimiz Konstantin Kaufman'a yüce vekâletimizi vermekle kendimizi bahtiyar kabul ediyoruz ve her türlü siyaset, sınır ve ticaret işlerini halletmek, iki taraf vatandaşları için faydalı müzakereler yapmak ve anlaşmaları, şartnameleri ya da kararları imzalamak ve komşu memleketlere güvenilir insanları göndermek için vekil onu atıyoruz.

Bu söylediklerimiz doğrultusunda bizim vekilimizin hazırladığı ve imzaladığı bütün belgelerin onaylanacağını kendi adımıza ve varislerimiz adına imparatorluk sözümüzle vaat ediyoruz (Ziyayev 2007: 223)."

1867'de Türkistan Genel Valiliği'nin kurulması ve başına geniş yetkilerle Konstantin Von Kaufmann'ın getirilmesiyle Hanlıklarda da "Kaufmann Dönemi"ni başlamıştır. Bu idari yapılanma, Rusya'nın Buhara'ya karşı daha kararlı ve etkili hareket etmesine imkân vermiştir (Hatunoğlu 2016: 94).

Türkistan Genel Valiliği'nin oluşturulması sürecinde durdurulan barış müzakerelerine 1 Eylül 1867 tarihinden itibaren tekrar başlanmıştır. Valiliğin oluşturulmasından önce sürdürülen barış görüşmelerini bu sefer Kaufman yürütmeye başlamıştır. Kaufman, Krijanovskiy'in tavsiye ettiği barış anlaşmasına esasen razı olmuş, ancak bazı değişiklikler yapmıştır. Mesela, Yenikorgan'ın Buhara Hanlığı'na verilmesini anlaşmaya ekletmiştir. Böylece Emir Muzafereddin ile olan ilişkileri yoluna koymayı düşünmüştür. Ayrıca Kaufman, Musabek aracılığıyla Emire bir mektup göndererek kendisinin genel

valilik makamına atandığını, hanlıkla ilişki kurma yetkisi aldığını ve barış yapmak için geldiğini belirtmiştir. Mektubunda, ancak Emir tarafından barış anlaşmasına imza atılıp mühür basıldıktan sonra çarın bu anlaşmayı onaylayabileceğini de bildirmiştir (Ziyayev 2007: 223).

Kaufman tarafından hazırlanan barış anlaşması 1 Eylül 1867'de Musabek aracılığıyla Emir Muzaffereddin'e gönderilmiştir. O yılın Aralık ayında Musabek, Taşkent'e gelerek Emir'in anlaşmadaki şartlara razı olduğunu Kaufman'a bildirmiştir. Ancak Emir'in bu barış anlaşmasını onaylayan herhangi bir belge göndermediği anlaşılmıştır. Bu bahisle Kaufman, 19 Aralık'ta barış anlaşmasının hemen imzalanması ve bazı Rus esirlerin serbest bırakılması konularını içeren bir mektubu Musabek aracılığıyla Emire göndermiş ve aksi takdirde savaşa tekrar başlanacağını bildirmiştir (Ziyayev 2007: 224).

Bir yandan Rusya'nın baskısı sürerken hanlığın içerisinde de büyük gelişmeler yaşanmaktaydı. Emir her ne kadar barış yanlısı olsa da Buhara ahalisi Rus hâkimiyetine girmektense savaşı tercih etmeye karar vermişti. Ahali Emir'in Rus yanlısı siyasetine büyük bir tepki göstermiş ve Buhara'da isyanlar çıkmıştır. Emir Muzaffereddin ise isyanları kanlı şekilde bastırarak sükûneti sağlamıştır. Ancak bu durum Emir'den çok Rusya'nın işine yaramış, Ruslar emirliği parçalama amaçlarına biraz daha yaklaşmışlardır (Ziyayev 2007: 224).

Emirliğin içerisinde bu tip gelişmeler yaşanırken, Ruslar ise Emirlik üzerindeki baskılarını giderek arttırmaya başlamışlardır. Kaufman, 1867 Eylül'ünde yürütülen müzakereler sonucunda Emire gönderilen şartnamenin onaylanması için emire baskı yapmaya devam etmiştir. Kaufman görünüşte şartnamenin onaylanmasını istese de gerçekte şartnamenin Emir tarafından onaylanmamasını ve zamanın geçmesini istiyordu. Çünkü Kaufman'a askeri hazırlıklar için zaman ve savaşa başlamak için bir sebep gerekiyordu. Nitekim bu durum aynen böyle gerçekleşmiş ve müzakereler 1867 güzünden 1868 Nisanına kadar sürmüştür (Ziyayev 2007: 225).

Müzakereler sürecinde Emir'in söz geçiremediği bazı Buhara kumandanları Rus garnizonlarına saldırılar düzenlemişlerdir. Memleketlerinin içinde bulunduğu hassas durumu dikkate almayan kumandanların bu saldırıları, Buhara'ya mutlaka bir darbe indirmek arzusunda olan Ruslara harekete geçme fırsatı vermiştir (Saray 1994: 88). Hazırlıklarını tamamlayan Kaufman, 1 Nisan 1868'de emrindeki 9700 Rus askeri ve 412 top ile birlikte Semerkand'a doğru ilerlemeye başlamıştır (Hayit 2004: 96).

Rus ordusu Buhara topraklarında ilerlemeye başlayınca Emir Muzaffereddin, düşman ordusunu karşılamak zorunda kalmıştır. Rakip ordular Zerefşan Irmağı'nın iki yakasında karşı karşıya gelmişlerdir. Emir Muzaffereddin Cizzak'ın boşaltılmasını talep ederken, General Kaufman ise toprak taleplerinden vazgeçerek harp tazminatı ödenmesini talep etmiştir. Ancak Kaufman herhangi bir cevap beklemeden ilerlemeye devam etmiştir. 1 Mayıs 1868'de nehri geçen Rus birlikleri Çopanata'da Buhara birliklerine hücum etmiştir (Saray, 1994, s.88). Çopanata'da çok sayıda Buharalı asker ve halk gönüllüsü savaşımaya hazır bulunmasına rağmen, emirin ve komutanların cahilliği ve cesaretsizliği yüzünden Buhara kuvvetleri geri çekilmiştir. Geri çekilme birden paniğe dönüşmüş 1 Mayıs'ta Çopanata'da Rus kuvvetleri hiçbir zorlukla karşılaşmadan Semerkand önlerine gelmişlerdir (Ziyayev 2004: 231).

2 Mayıs 1868'de Semerkand önlerine gelen Rus ordusu hiçbir direnişle karşılaşmadan şehri ele geçirmiştir. Kaufman, şehri kendisine teslim edenlere Rus askerlerinin şehrin kapısında Rus adetlerine göre tuz ve ekmekle karşılanmalarını emretmiştir. General Kaufmann, Semerkand'ın ele geçirilmesini Peterbug'a şu şekilde bildirmiştir:

“Siz Yüce İmparator Hazretlerini Orta Asya'nın kadim ve meşhur şehri, Müslümanların şan ve şöhretiyle gururlandıkları bir merkez olan Semerkand'ın ele geçirilmesi dolayısıyla tebrik ederim. (Ziyayev 2007: 232)”

3 Mayıs itibarıyla şehri tamamen ele geçiren Rus askerleri evlere yerleşmişlerdir. Rus ressamı V. Vereşçagin bunu şu şekilde anlatmıştır:

“ Biz hepimiz, yani Semerkand'ı zaptedenler General Kaufman'ın izinden gidip Emir'in sarayına yerleştik; son derece yüksek ve geniş odalardan oluşan esas binaya General, sarayın etrafındaki evlere bizler, karargâh üyeleri yerleştik, benim değerli dostum General Golaçev'e ise Emir'in sabık haremi düştü ki önceleri herhangi bir mert, cesur bir savaşçının dahi adımını buraya atması emri mahal idi, tabii ki, biz gelinceye kadar kuşçuklar kafeslerinden kurtulup uçup gitmeye çalışmışlardı (Ziyayev 2007: 233).”

Rus kuvvetlerinin Semerkand'a yerleştikleri aynı gün Kaufman, şehrin büyükleri, din adamları ve genel olarak nüfuzlu kişilerin katıldığı bir kabul töreni düzenlemiştir. Bu törende bir grup Rus yanlısı kişi şehrin Rus Çarı'nın himayesine alınması ve güya Rus ordusunun şefkatli olması dolayısıyla Kaufman'a minnetlerini bildirerek halkı sadık olmaya davet edeceklerine söz vermişlerdir. Buna karşılık Kaufman ise Rus yanlısı kişilere kaftanlar giydirmiş ve çar adına gümüş madalyalarla mükâfatlandırmıştır (Ziyayev 2007: 234).

4 Mayıs 1868'de Kaufman, Semerkand şehri ve civar ahalisine artık Semerkand'da Rus hâkimiyetinin kurulduğunu belirten ve Rusların belirlediği düzen esasına göre yaşanılacağına dair bir bildiri yayımlamıştır. Kaufman'ın söz konusu bildirisi şu şekildedir:

“Ulu Rus Çarının himayesinde yaşamak isteyen çeşitli şehir ve köylerin temsilcilerini kabul eder ve bildiririm ki, bütün insanlar kendi evlerinde topraklarında yaşayıp mallarını mülklerini kullanmaya devam etsinler, büyük şehirlerde gerektiği kadar müftü ve yönetici görevlendirilecektir. Bütün insanların barış içinde birbirlerine düşmanlık etmeden yaşamaları için aksakallara, kadınlara ve yöneticilerle müftülere Genel Vali'nin imzalayacağı ve mühür basılı yazılı buyruklar verilecektir. Kendi mesleklerinizle ve ticaretinizle meşgul olun. Ak Padişah'ın hükmüne göre şeriat eskisi gibi geçerli olacaktır.

Her biriniz camilerde Ak Padişah'ın ve onun ailesinin sağlığı için dua edin.

Sırderya'nın sol ve sağ kıyılarındaki Rus topraklarında hazine için belirlenen düzende harç ve başka vergilerde alınacaktır. Eğer Emir'in adamları köylere gelip vergi toplarlarsa, onlar yakalansın ve komutanlara teslim edilsin. Sizin valiniz ve komutanınız olarak General Golaçev'i tayin ettim (Ziyayev 2007: 235).”

Semerkand'ı ele geçiren Kaufman, avantajı iyi kullanarak Semerkand civarındaki yerleri de ele geçirmeye girişmiştir. Bu amaçla 6 Mayıs 1868'de Binbaşı Stempel, 6 piyade bölüğü, 200 Kazak askeri ve toplarla Çelek'e gönderilmiş ve Buhara'nın askeri istihkâmı yıkılmıştır. 11 Mayıs 1868'de Kaufman, Semerkand'ı işgal etmesi münasebetiyle Emir Muzaffereddin'e bir mektup yollamıştır. Kaufman'ın mektubu şu şekildedir:

“Yüce Hazret! Ben Semerkand'ı ele geçirdikten sonra şehir ve çevresinde düzen ve barışı yerleştirmeye giriştim. Uzun zamandan beri bundan mahrum edilen ülke artık gün yüzüne çıkmaktadır. Bu arada bana Çopanata'da sizin ordunuzla savaşan askerlerimin dışında yine ek askeri birlikler geldi. Bu bahisle işlerimi bitirip ilerleyebilirim. Ama hükümdarımın halklara barış gelmesi isteğini göz önünde bulundurarak size bir defa daha barış teklifi yapıyorum. Altı ay önce Orenburg'dan size barış anlaşmasını onaylatmak için göndermiştim. Verilen süre geçti. Sizin Semerkand civarında askeri hazırlık yapmakta olduğunuzu duyup Petersburg'a gitmeyi sonraya bıraktım ve Semerkand'a ilerlemeye mecbur kaldım. Şehre girmeden önce huzuruma elçi Necmeddin Hacı gelip bir anlaşma gösterdi, benim askeri yürüyüşümü durdurmak istedi. Ancak bu anlaşma benim onayladığım ve elçi Musabek Mirahor aracılığıyla iki nüsha olarak gönderilen anlaşmaya benzememektedir. En önemlisi, anlaşma bizi Buhara askerlerinin bizi kuşatıp ateşe tuttuğu sırada verildi. Ben sizin ordunuzun hemen geri çekilmesini talep ettim. Bu istek kabul edildiği zaman ben Zerefşan'ın sağ kıyısında barış anlaşması yapmak için ilerlemekteyim. Ama sizin askerleriniz bize karşı yine ateş açtılar, bu sebeple buna cevap olarak nehrin geçilmesi talimatını verdim (Ziyayev 2007: 235-236).”

Kaufman'ın Emir Muzaffereddin'e yukarıdaki mektubu gönderdiği gün Albay Abramov'un komutasındaki 6 piyade bölüğü ve 200 Don Kazağı askerinden oluşan bir askeri birlik Ürgüt'e doğru yola çıkmıştır. Abramov, şehirden 4 kilometre mesafede Ürgüt Valisi ile bir müzakere yapmış; ancak hiçbir sonuç elde edilememiştir. Bunun üzerine 12 Mayıs'ta Rus birliği Ürgüt üzerine saldırıya geçmiştir. Ciddi bir direnişle karşılaşan Rus birliği 3 saatlik çatışmanın ardından şehri ele geçirmiştir (Ziyayev 2007: 236).

Kaufman, elde ettiği galibiyetlerin Emiri teslim olmaya mecbur edeceğini düşünerek ona 11 Mayıs 1868'de Semerkand'dan ona barış anlaşmasının şartlarını göndermiştir. Söz konusu barış anlaşmasının şartları aşağıdaki gibidir:

“1. Yüce Rus Çarı Alicenaplarının hükûmetine bağlı olan yerlere daha önce Ruslar tarafından işgal edilen Kaşgar, Davan ve Nurata dağlarının kuzeyinden başka, Ak Padişah'ın tabiiyetine geçmeyi rica eden Semerkand şehri de vilayet sınırlarıyla birlikte Rusya'ya dâhil edilecektir. Güney taraftan bu ülkenin sınırları Şehr-i Sebz dağlarıyla çevrili olup Zerefşan Vadisi ve Nurata Dağları arasından geçer. Buhara ile yapılacak sınır ise, bu barış anlaşmasının teklif edilen şartlarla Emir hazretleri tarafından kabul edilmesinden ve mühür basılarak gönderilmesinden sonra belirlenecektir. Bundan sonra sınır Batı taraftan Nurata Kalesi'nden geçecek ve buradan Kızılkum Çölü'nün ortasından geçip Bökentağ üzerinden Yengiderya'nın döküldüğü yere kadar ulaşacaktır.

2. Bütün Rus vatandaşları, hangi dinden olursa olsunlar, Buhara'ya ve başka yerlere gidip ticaret yapma hakkına sahip olacaklardır. Buhara Emiri'nin vatandaşlarının da önceki gibi Rusya İmparatorluğu ile ticaret yapmalarına izin verilecektir.

Emir Âlicenapları, Rusya vatandaşlarını kervan ve bütün mal mülkleriyle birlikte koruyup onların kendi sınırları içindeki güvenliklerine nezaret edecektir.

3. Rusya tüccarlarının Buhara şehirlerinde ve onların istedikleri yerlerde kendi mallarını korumak için kervansaraylar kurmalarına izin verilecektir. Rusya şehirlerinde de Buhara ticaret ehli için böyle bir hak verilecektir.

4. Ticaret işlerinin düzgün yürümesi ve kanuni vergi alınmasına nezaret etmek için Rus tüccarlarının istekleri doğrultusunda Buhara Emirliği'nin her bir şehrinde onlara kervanbaşı bulundurma hakkı verilecektir.

5. Rusya topraklarından Buhara'ya ya da Rusya'ya buradan gidecek mallardan Türkistan ülkesinde alınan miktarda, her türlü durumda Buhara'nın Müslüman vatandaşları ile eşit olarak, yani malın genel değerinin %2,5'i miktarda vergi alınacaktır (Ziyayev 2007: 237).”

Anlaşmanın şartlarında da belli olduğu gibi Kaufman, Buhara Hanlığı'nın önemli yerlerini ele geçirmenin yanında, hanlığın siyasi ve iktisadi iktidarına da darbe vurmaya amaçlamıştır. Zor durumda kalan Emir Muzaffereddin, her ne kadar barış anlaşmasını kabul etmek istese de halkın tepkisinden korktuğu için bunu kabul etmemiştir. Bunun üzerine emirin barış anlaşmasını kabul etmemesini bahane eden Rus birlikleri 16 Mayıs 1868'te Kette- Kurgan'a doğru yola çıkmışlardır (Ziyayev 2007: 237).

Kette- Kurgan Valisi Umarbek'in Rusların karşısına çıkmayıp, Şehr-i Sebz'e kaçması üzerine Ruslar 18 Mayıs 1868'te Kette- Kurgan'ı savaştan ele geçirmişlerdir. Şehir ele geçirildikten sonra 21 Mayıs 1868'te Kaufman, Kette- Kurgan'da Buhara Emirinin elçisiyle buluşmuştur. Görüşmelerden sonra Kaufman 23 Mayıs günü, daha önceki barış antlaşmasının değiştirilmiş şeklini Buhara'ya göndermiştir. Taraflar arasında imzalanan barış anlaşması değiştirilmiş şekliyle aşağıdaki gibidir:

“1. Rusya İmparatoru Âlicenaplarının ve Buhara Emiri Cenaplarının mülklerinin sınırları güneyde Şehr-i Sebz dağlarının en yüksek yerlerinden olan Zerefşan vadisinde bitecektir, sonra Kette-Korgan'ın batısından başlayarak Zerefşan'ın ortasından geçecek ve Aktaş, Nurata Dağları ile kesişecektir. Sınır sonra Nurata Dağları'nın en yüksek zirvesi üzerinden geçecektir. Nurata Kalesi ise Buhara'da kalacaktır. Buradan başlayarak, yani Kızılkum Çölü'nden Bökentav'a kadar olan, aynı zamanda bu dağlardan Yengiderya eteklerine kadar olan yerler de Rusya'ya geçecektir.

2. Bu sınır çizgisinin Kuzey ve Doğu tarafında bulunan bütün yerler Rus İmparatoru Âlicenaplarının tasarrufu ve tâbiyetine geçecektir: Bu çizginin güneybatısındaki Buhara Emiri Âlicenaplarının tasarrufunda kalacaktır.

3. Anlaşma imzalandıktan sonra sınır çizgisi Buhara Emiri Âlicenaplarının göndereceği bir elçi ile Türkistan Genel Valisi'nin tayin edeceği yetkili bir kişiden oluşan özel bir heyet tarafından belirlenecektir; sınırı belirleme heyetine Rusya İmparatoru'nun ordusundan muhafızlar tayin edilecektir. General Yaver Fon Kaufman'ın teklif ettiği ve Buhara Emiri Yüce Hazretlerine ulaşan barış anlaşmasının 2, 3, 4, 5 ve 6. Maddeleri değişmeyecektir (Ziyayev 2007: 238).”

Kaufman tarafından bu değişikliklere ilaveten önceki barış anlaşmasında bulunmayan gizli ekler de eklenmiştir. Bunlar ise aşağıdakilerdir:

“1. Buhara Emiri Âlicenaplarının, Rusya Devleti'yle gerçek bir dostluk içinde yaşaması ve Âlicenaplarının, Rusya İmparatorluğu'nun Yüce Çarı'nın hamiliği altına girmesi için bu yıl yapılan savaş masraflarının karşılanması amacıyla 125. 000 altın miktarında tazminat ödeyecektir.

2. 125.000 altın, para ya da gümüş olarak ödenecektir. Her bir altın 20 tenge olarak hesaplanacaktır.

3. *Âlicenapları bu şartları imzaladıktan sonra Rusya'ya ödenecek 125. 000 altının 10. 000 altını derhâl ödeyecektir. 90. 000 altınının 1868 yılı 23 Mayıs'ından itibaren 30 gün içinde ödenmesi şarttır. Kalan 25. 000 altının daha sonra bir yıllık süre içinde ödenmesi gerekmektedir.*

4. *Buhara Emiri Âlicenapları, beyleri sınırdan Rusya Devleti sınırlarına geçerek haydutluk yapmamaları için kontrol altında tutacaktır. Onların Rusya hükûmeti ile dostluk kurmaları gerekir. Türkistan Genel Valisi kendi tarafında Rusya ve Buhara arasındaki dostluğun iki hükûmet ve devletin baht ve saadeti yolunda geliştirilmesi için daha sonra bütün tedbirleri alacaktır (Ziyayev 2007: 239)."*

Yukarıdaki maddelerden anlaşılacağı üzere Rusya büyük miktarda tazminat almanın yanında, son derece zor duruma düşmüş Buhara halkı üzerinde baskı kurmayı da amaçlamıştır. Ayrıca bu anlaşma ile Rusya, Buhara'nın birçok yerini kendisine bağlayacağını bildirmiştir. Özellikle Semerkand ve civarının işgal edilmesi Buhara halkında çok büyük bir öfkeye neden olmuştur. Buhara halkının öfkesi dolayısıyla Emir Muzaffereddin, barış anlaşmasını imzalamaya cesaret edememiştir (Ziyayev 2007: 239).

Ruslar ile Emir arasında barış müzakereleri sürerken, Ruslara karşı bağımsızlık savaşı veren halk ile Rus kuvvetleri arasında şiddetli çatışmalar yaşanmıştır. Şehr-i Sebz'de halk ile Ruslar arasında ciddi bir çatışma yaşanmıştır. Buradaki Rus kuvvetlerine Albay Abramov kuvvetleri yardım etse de vatan müdafaacıları üstün gelmiş, düşman güçleri Semerkand'a çekilmeye mecbur kalmışlardır (Ziyayev 2007: 239).

29 Mayıs 1868'de Kette-Kurgan civarında 30 bin kişiden oluşan bir Buhara ordusu ile halk Ruslara karşı savaşa girişmişlerdir. Ruslar bu savaşta 80 top ve 13. 155 tüfek fişeği kullanmış, 7. 000 Buharalı'yı öldürmüşlerdir. Tüm bu kayıplara rağmen vatan müdafaacıları 31 Mayıs'ta Kette-Kurgan istihkâmındaki Rus askerlerine hücum etmişlerdir. Bir buçuk gün süren savaş sonunda tam istihkâm ele geçirilecekken Kaufman kuvvetlerinin yardıma gelmesi neticesinde savaş Buharalılar aleyhine gelişmeye başlamıştır. General Kaufman, 31 Mayıs 1868'de 10 piyade bölüğü, 600 Don Kazağı ve 14 topla birlikte Kette- Kurgan'daki savaşa katılmış ve şehri aynı gün ele geçirmiştir (Ziyayev 2007: 241).

Kette-Kurgan'ı ele geçiren Kaufman, aynı gün hazırlıklarını tamamlayarak Zirebulak denilen mevkiye doğru yola çıkmıştır. 6 bin piyade, 15 bin süvari ve 14 hafif toptan oluşan Buhara ordusu ile karşılaşan Rus ordusu sağ ve sol kanat halinde konuşlanmıştır. Savaş 2 Haziran'da Rus ordusunun sağ kanadının hücumuyla

başlamıştır. Rusların iki koldan ağır topçu ateşine maruz kalan Buhara ordusu, 7 saat süren savaş neticesinde ağır bir yenilgi almıştır (Hatunoğlu 2016: 93).

Mağlubiyet karşısında Emir Muzaffereddin halkın nefreti ve isyanından korkarak Buhara yerine Kızılkum Çölü'ne doğru yola çıkmıştır. Üç gün üç gece susuz ve aç yaşayan Emir, Kermene'ye gitmiştir. Emir Muzaffereddin, Kermene'de bir toplantı düzenleyerek savaşın durdurulmasına karar vermiştir. Toplantıda Emir: *“Artık, benim için bütün ordu ve silahları Ak Padişah'a teslim etmekten ve ondan Mekke'ye hacca gitmeye izin istemekten başka bir çare kalmamıştır.”* diyerek artık teslim olunması gerektiğini ifade etmiştir. Böylece Zirebulak mağlubiyetinden sonra Emirliğin kaderi kesin bir şekilde belirlenmiş, Emir teslim olduğunu açıkça kabul etmiştir (Ziyayev 2007: 243).

Emirliğin zor zamanlar geçirdiği bu dönemde iç gelişmeler de oldukça önem arz etmektedir. Buhara'nın özellikle İrcar yenilgisi ve Semerkand'ı kaybetmesi nüfuzlu kişilerin ve halkın Emire karşı hoşnutsuzluklarına sebep olmuştur. Şehr-i Sebz Beyi Cora Bey, ve Kitab Beyi Baba Bey gibi nüfuzlu kişiler Semerkand'ı tekrar ele geçirmek için harekete geçmişlerdir. Emirin oğlu Abdülmelik de bu gruba katılmıştır. Cora Bey, Baba Bey, Abulmalik yanlarına Hâkim Bey ve Sultan Sadık gibi nüfuzlu kişiler 40.000 gönüllü toplayarak 14 Haziran 1868'te Semerkand'a yürümüşler ve Rusları şehirden atmaya teşebbüs etmişlerdir. Bu harekâta Semerkand halkı da katılmıştır. Buharalıların saldırıları karşısında Rus kuvvetleri şehrin kalesine çekilmek zorunda kalmışlardır (Hayit 2004: 97).

Semerkand'da çatışmaları haber alan Kaufman ise Buhara şehrine girmek üzereyken 4000 askerle Semerkand'a dönmek zorunda kalmıştır. 16 Haziran'da sopa, bıçak ve demir çubuklarla silahlanmış halka ateş açılması emirini vermiştir. Rus karşıtı bu isyanda Emir Muzaffereddin saltanatını kurtarmak için Ruslarla birlikte hareket etmiştir. 20 Haziran'a kadar süren çatışmalarda bağımsızlık mücadelesi veren Buharalılar ağır bir yenilgiye uğramışlardır. Aynı gün Ruslar, şehri tekrar işgal etmişler ve intikam almak için şehri yakıp yıkmışlardır. Ruslara karşı ayaklanmanın liderliğini yapan Abdülmelik, Cora Bey ve Baba Bey ise Semerkand'dan kaçarak Semerkandlıları kaderleri ile baş başa bırakmışlardır (Hayit 2004: 98).

Zirebulak ve Semerkand'daki Ruslara karşı alınan ağır yenilgilerden sonra Emir Muzafferdin'in artık Ruslarla barış anlaşması yapmaktan başka çaresi de kalmamıştır. Bu bahisle Emir, Kaufman tarafından gönderilen barış şartlarına 23 Haziran 1868'de

imza atmıştır. Buna göre Rusya'ya 500.000 tilla savaş tazminatı ödenmekle birlikte, Hocent, Öretepe (Ora Tepe) ve Cizzak Rusya İmparatorluğu sınırlarına dâhil edilmiştir. Bu yerlerin yanında Semerkand ve Kettekorgan da Rusya topraklarına katılmıştır. Emirliğe bağlı yerlerde Rusya vatandaşlarının serbestçe ticaret yapmalarına, ticaret ataşelikleri kurmalarına, can ve mal güvenliklerinin sağlanmasına dair imkânların yaratılması görevi Emirliğe yüklenmiştir (Ziyayev 2007: 250).

Rus üst makamlarında savaş tazminatı ödenirse Semerkand'ın Emirliğe geri verilmesi konusunda tartışmalar olmuştur. Hatta Rus Çarı da buna ikna olmuştur. Bu yolla özellikle İngiltere'nin işgal karşısında gösterebileceği tepkinin önlenmesi amaçlanmıştır. Ancak Kaufman çeşitli hile ve düzenbazlıklar yaparak Semerkand'ın Rusya sınırları içinde bırakılmasını başarmıştır. Kaufman, 24 Haziran 1868'de Semerkand ve Kettekorgan'ı kapsayan Zerefşan Bölgesi adında idari bir yapılanma kurup, başına da Tuğgeneral A. K. Abramov'u atamıştır. Taraflar arasında imzalanan bu anlaşma ile Buhara Emirliği, Hokand Hanlığı gibi Rus vassalı bir devlet haline gelmiştir (Hayit 2004: 98; Ziyayev 2007: 251; Saray 1994: 88).

Emir Muzaffer tarafından bu anlaşmanın imzalanması hem halkın hem de nüfuzlu kişilerin emire karşı olan nefretini daha da arttırmıştır. Bu yüzden hem Ruslara hem Emire karşı hareketler artmaya başlamıştır. Emirden hoşnut olmayanlar onu emirliği yönetememekle ve hanlığın büyük kısmının işgale uğramasına sebep olmakla suçlamışlar ve Rusya'ya karşı olan savaşın devam edilmesini amaç edinmişlerdir. Bu amaçla Emirin oğlu Abdülmelik, Cora Bey ve Baba Bey tekrar harekete geçmişlerdir (Ziyayev 2007: 251).

Ruslara karşı bağımsızlık mücadelesine devam eden Abdülmelik, Karşı şehrine hareket ederek Rusların yapacakları askeri yürüyüşe karşı hazırlık yapmaya başlamıştır. Bağımsızlık hareketlerini bastırıp, Emirliği tamamen kontrolü altına almayı isteyen Kaufman ise General Abramov'u 28 Haziran 1868'de Karşı'ya göndermiştir. Abdülmelik, güçlü düşman karşısında tutunamayarak Şehr-i Sebz'e kaçmıştır. Ruslarla arasının bozulmamasını isteyen Emir Muzaffereddin ise bu süreçte Ruslar ile iş birliği yaparak, bağımsızlık savaşı verenlere karşı Ruslarla birlik olmuştur (Ziyayev 2007: 252).

Ruslar, 1868'de Buhara'yı nüfuzları altına almış olsalar da ileriki senelerde de askerî harekâtlarını durdurmamışlardır. Ruslar bir yandan Buhara'yı iyice himaye etmek diğer yandan bağımsızlık hareketlerinin kökünü kazımak için büyük bir çaba harcayarak ileri

harekâtlarına devam etmişlerdir. Bu amaçla 13 Ağustos 1870'de General Abramov'un komutasındaki birlikler Şehr-i Sebz üzerine yürümüşlerdir. Ruslar karşısında tutunamayan Şehr-i Sebz halkı çok ağır kayıplar vermiştir. Askerî harekâtın tamamlanmasının ardından Kaufman'ın emriyle Şehr-i Sebz ve Kitab Emirliğinin sınırlarına dâhil edilmiştir. Yenilgiye uğrayan Abdülmelik ise Ürgenç'e ve sonra Afganistan'a sığınmış, sonra Fergana'ya ve oradan Kaşgar'a geçerek orada yaşamış; Mekke'ye de gidip sonra Hindistan'a yerleşmiştir (Ziyayev 2007: 252).

Abdülmelik ile birlikte bağımsızlık hareketlerinin başında bulunan Cora Bey ile Baba Bey de Rus hâkimiyetini kabul ederek Rus hükûmeti tarafına geçmişlerdir. Bir süre Hokand Hanlığı sarayında ağırlanan Cora Bey ve Baba Bey'e Hokand Hanlığı hazinesinden maaş bağlanmıştır (Ziyayev 2007: 254).

Kaufman, Hive Hanlığı'nın himaye altına alınmasının ardından 23 Eylül 1873'de Buhara Hanlığı ile 18 maddelik yeni bir anlaşma yaparak, hanlığın Rusya'ya bağlılığını daha da sağlamlaştırmayı ve Rus ticaret çevrelerinin menfaatlerini daha da güçlendirmeyi sağlamıştır. (Ziyayev 2007: 254). Yeni anlaşmanın maddeleri şunlardır:

“1. Madde: Rusya Çarı Cenapları Yüce İmparator ile Buhara Emiri Âlicenaplarının mülkleri arasındaki sınır çizgisi değişmeyecektir.

Amu- Derya'nın sol sahilinden itibaren Hive topraklarının Rusya topraklarına katılmasından sonra Buhara Emiri ile Hive Hanı'nın önceki batı sınırları, yani Amu- Derya'nın solundaki Hâlata mevzisinden Gügertli Ormanı tarafına giden sınır geçersiz sayılacaktır.

Buhara Emiri'nin mülküne önceden Buhara ve Hive sınırı olan Amu- Derya sahilinin sol tarafındaki Gügertli'den Mişaklı Ormanı'na kadar olan ve Mişaklı'dan itibaren önceki Buhara- Hive sınırına ve Rusya Devleti'nin sınırına kadar olan hudut geçecektir.

2. Madde: Hive Hanlığı'ndan Amu- Derya sahilinin sol kısmındaki topraklar alındığı için Buhara'dan kuzeydeki Rus topraklarına giden bütün kervan yolları sadece Buhara ve Rusya toprakları üzerinden geçecektir.

Her iki hükûmet, Buhara ve Rusya, toprakları hudutlarında kervanların ve ticaretin korunması amacıyla denetim sağlayacaklardır.

3. Madde: Amu- Derya'nın Buhara Emiri'ne ait olan kısmında Buhara gemileriyle birlikte Rusya ve gemileri ve özel gemiler için serbest dolaşım hakkı verilecektir.

4. Madde: Amu- Derya'nın Buhara Devleti'ne ait olan sahillerinde Ruslar istedikleri yerlerde ambar ve liman kurma hakkına sahiptirler. Bu ambar ve limanların korunması işlerini Buhara hükûmeti üstlenecektir. Liman kurulması için belirlenecek yerleri Türkistan'daki yüce Rus hükûmeti tasdik edecektir.

5. Madde: Buhara Emirliği'ndeki bütün şehir ve köyler Rus ticaretine açıktır. Rus tüccarları ve kervanları Emirlik sınırlarında serbestçe hareket edecekler, yerel valiler tarafından özel koruma altına alınacaklardır. Rus kervanlarının Buhara hududundaki güvenliğinden Buhara hükûmeti sorumlu olacaktır.

6. Madde: Rusya'dan Buhara'ya ya da Buhara'dan Rusya'ya götürülen Rus tüccarlarının bütün mallarının genel değerleri üzerinden %2.5 oranında vergi alınacaktır. Türkistan ülkesinde ise 1/ 40 oranında vergi alınacaktır. Bu vergiden başka vergi alınmayacaktır.

7. Madde: Rus tüccarları Buhara'dan başka komşu yerlere vergisiz mal alıp götürme hakkına sahiptir.

8. Madde: Rus tüccarları gerekli durumlarda Buhara şehirlerinde mallarını korumak için kervansaraylar kurma hakkına sahip olacaktır.

9. Madde: Ticaretin düzgün bir şekilde işlemesi, vergilerin kanuni olarak alınması ve yerel hükûmet ile ticaret işlerinin yürütülmesi için Rus tüccarlarının Buhara şehrinde ticaret merkezi açma hakkı vardır. Buhara tüccarları için Türkistan ülkesinde de böyle bir hak verilecektir.

10. Madde: Buhara ile Rusya arasındaki ticaretin gerekleri her iki tarafça mukaddes sayılacaktır ve bunların bozulmaması şarttır. Buhara hükûmeti ticaretin ve genel olarak ticaret işlemlerinin adaletli bir şekilde yürütüleceğine kefil olacaktır ve bunların denetlenmesini üstlenecektir.

11. Madde: Rusya tebaları Buhara vatandaşları ile eşit olarak, Buhara'da şeriatın gereklerine uygun bir şekilde her türlü iş ve mesleği icra etme hakkına sahip olacaklardır. Buhara vatandaşlarının da Rusya mülklerinde Rusya kanunlarının izin verdiği her türlü faaliyeti icra etme hakları vardır.

12. Madde: Rusya tebalalarının Emirlik hudutlarında özel mülk, yani ev, bağ ve toprak satın alma hakkı vardır. Bu mülklerden Buhara vatandaşlarıyla eşit vergi alınacaktır. Bu haktan Rusya İmparatorluğu'ndaki Buhara vatandaşları da faydalanacaklardır.

13. Madde: Rusya tebaları sınırdan "Serbest Gezme İzni" ile birlikte Buhara'ya gireceklerdir. Onlar Emirliğin her yerine gitme hakkına sahip olup Buhara hükûmetinin özel koruyuculuğundan faydalanacaklardır.

14. Madde: Rusya hükûmetinin izni olmaksızın, hangi halka mensup olursa olsun, hiç kimseyi Buhara hükûmeti kabul etmeyecektir. Eğer, Rusya tebasından kanuni olarak aranmakta olan herhangi bir suçlu Buhara hudutları içinde gizlenirse, bu insanlar Buhara hükûmeti tarafından yakalanıp Rus hükûmetine teslim edileceklerdir.

15. Madde: Orta Asya'daki Rusların yüce hükûmetiyle yakın ve daimi ilişki kurması için Buhara Emiri güvendiği adamlarından bir kişiyi Taşkent'e daimi ve yetkili bir elçi olarak tayin edecektir. Bu yetkili elçi Taşkent'teki Emir in evinde masrafları Emir tarafından karşılanarak yaşayacaktır.

16. Madde: Rusya hükûmeti de kendi daimi temsilcisini Emir Âlicenaplarının huzurunda bulundurabilir. (Buhara'daki Rusya hükûmeti temsilcisinin masraflarını Rusya hükûmeti karşılayacaktır.)

17. Madde: Rusya İmparatoru'nun memnun olması ve Yüce İmparator Cenaplarının itibarını yükseltmek için Emir Seyid Muzaffer Âlicenapları bir karar alacaktır: Bugünden itibaren Buhara hudutlarında insanlık kanunlarına zıt olan insanlarla ticaret yapılması ebediyen yasaklanacaktır. Bu karara binaen Seyid Muzaffer, beylerine şu içeriğe sahip kesin bir buyruk gönderecektir: Eğer Buhara sınırlarındaki şehirlerden yukarıda zikredilen fermana karşı olarak Buhara vatandaşları için başka komşu devletlerden köleler getirilirse, onlarla ticaret yapılması mektuplarla durdurulacaktır. Emir'in fermanına riayet edilmeyerek getirilen insanlar ise sahibinden alınarak azat edileceklerdir.

18. Madde: Seyid Muzaffer tüm kalbiyle dostluk ve komşuluk ilişkilerini geliştirmek ve sağlamlaştırmak için Rusya ile Buhara arasındaki anlaşmayı ve 5 yıldan bu yana uygulanmakta olan 17. Maddeyi Buhara'nın saadeti için bir talimatname kabul edecektir. Bu anlaşma iki nüshada ve iki dilde, yani Rus ve Türk dilinde yazıldı. Tasdik etmek amacıyla Seyid Muzaffer kendi mührünü bastı ve bu anlaşmayı kendisi ve varisleri için talimatname olarak kabul etti (Ziyayev 2007: 257)."

Anlaşmanın içeriğinden de anlaşılacağı üzere Buhara Emiri'nin Rus hükûmetinin izni olmadan dış ülkelerle bağımsız bir şekilde ilişki kurması yasaklanmıştır. Artık Emir'in sadece iç işlerle ilgilenip her adımda Rusya'ya sadık ve dost olduğunu göstermesi şart koşulmuştur. Yine bu anlaşma ile Rusya, Emirlikteki iktisadi menfaatlerinin sağlanmasına özel bir önem vermiş, kendi vatandaşlarının faaliyetleri için geniş bir yol açmıştır. Bu anlaşmayla Rusya, Emirlikte sömürgecilik siyasetini giderek güçlendirmiş ve Emirliği artık her açıdan kendine bağımlı hale getirmiştir.

3.3.1. Buhara Emirliği'nin İşgali Sırasında İngilizlerin Tutumu

Rusların 1866'tan beri hanlık topraklarını ele geçirmeleri ve üstünlük kurlmaları üzerine Buhara Emiri Muzaffereddin, zamanın büyük devletlerinden yardım istemek için elçiler göndermiştir. Emir'in yardım istediği devletlerden birisi de o dönemde Orta Asya'da belirgin bir nüfuzu olan İngiltere'dir. Buhara Emiri, 1866'da giderek artan Rus baskısına karşı destek bulması için Buhara Elçisi Hoca Muhammed Parsa'yı Hindistan'a göndermiştir (Hayit 2004: 119).

Muhammaed Parsa Efendi, Britanya- Hind Hükümeti'nden yardım istemek için 11 Kasım 1866'da Peşaver'e varmıştır. Muhammed Parsa Efendi yanında Buhara Emiri'nin İngiltere Kraliçesine ve Hindistan Valisine yazdığı mektuplarla birlikte 9 Ocak 1867'de Kalküta'da İngiliz Valisi ile görüşmüştür (Hayit 2004: 119).

Buhara Emiri İngiltere Kraliçesi'ne yazdığı mektupta özetle şu hususlara yer vermiştir:

“Ülkemin başına geçtikten sonra bir zamandan beri dost mu düşman mı olduğu bilinmeyen Rusların ikiyüzlü hareketleriyle uğraşmak mecburiyetinde kaldım. Bundan dolayı İngiliz hükümetiyle arzu ettiğimiz dostluğu ancak geliştirebildik. Sonunda Ruslar, hasmane niyetlerini ortaya koyarak Hokand, Taşkent ve diğer komşu ülkelere taarruz etmeye, halkın malını almağa ve canını incitmeye başladılar. Bundan başka, eskiden var olan dostluğun yıkılmaması için tarafımızdan Rus İmparatoru'na gönderilen elçiler yolda tutuklanıp hapsedildiler. Mâlumunuz, bir devletle diğer devletin aralarında münasebet kurmada önemli rol oynayan elçilere iyi davranmak bir gelenektir.

Ruslar, elçilerimi hapsedmekle bu geleneği hiçe saydıklarını dünyaya gösterdiler. Bu hilakâr Ruslar, her seferinde düşmanca hareket ettiler. Halkımı müdafaa etmek için şimdi asker toplamaya başladım. 'Kur'an başkaları ile görüş ve tavsiyelerini al' der. Biz de buna uyararak, Buhara başmüftüsü Molla Muhammed Parsa Hoca'yı, Ruslara karşı nasıl bir siyaset takip etmem ve onları ülkemden çıkartabilmem için maddi ve manevi yardımlarını sağlayabilmek hususunda Halifemiz Osmanlı Padişahı nezdinde gönderiyorum.

Öğrendiğim kadariyle İngiliz hükümetinin subayları insanların sulh içinde yaşamaları için yardım etmeyi istiyorlarmış. Subaylarınız Rusları Orta Asya'dan çıkarmaya hazır imişler. İngiliz hükümetinin komşusu olarak ümid ediyoruz ki, Majesteleri, bu kötü adamları, ülkemden atmak için gerekli tedbirleri alacaktır. İstanbul'a gönderdiğimiz elçinin zaman kaybetmeden yardımlarınızla yoluna devamını sağlamanız büyük âlicenaplık olacaktır (Saray 1994: 81).”

Emir Muzaffereddin'in Hindistan Valisi Lawrence'e gönderdiği mektupta ise özetle şu hususlara yer verilmiştir:

“...Biz dâima halkı adaletle idâre edenleri tâkip ederiz. Tahta çıktığımızdan beri biz de halkımızı adalet üzere idare etmeye çalışıyoruz. Fevkalâde elçi olarak İstanbul'a Halifemiz nezdine gönderdiğimiz Molla Muhammed Parsa Hoca ile İngiltere ve Hindistan kraliçesine de bir mektup gönderdik. Elçimiz dertlerimizi sizlere şifahen arz edecek. Kraliçe hazretlerinin yardımı ve sizlerin tavsiyeleriniz ile Müslümanlar üzerindeki Rus mezalimine ve işgaline bir son vermeyi ümid ediyoruz. Ekselanslarının yapacağı tavsiyelere göre hareket edeceğimizi bildirir bu vesileyle dostluğumuzu ve iyi dilekelerimizi arz ederiz (Saray 1994: 81).”

Hindistan Valisi John Lawrence ise Emir Muzaffereddin'e yazdığı cevabi mektupta emire şu şekilde cevap vermiştir:

“Dost mektubunuzu elçiniz Molla Muhammed Parsa Hoca getirdi. Ayrıca elçiniz, söylemesini arzu ettiğiniz hususları biza şifahen anlattı. Memleket idaresindeki prensibinizin halka adalet ve refah götürmek olduğunu öğrenmekten memnuniyet duydum. Ruslarla harb halinde olduğunuzu üzülerken öğrendim. Şikâyetlerinizin haklı olduğuna inanıyorum. Maalesef Buhara uzak bir mesafededir. Ülkenizle Hindistan arasında geçilmesi güç

yollar var. Rusya ile olan ihtilâfınızın iç yüzünü ve memleketinizin şu andaki meselelerini bilmediğim için sizlere faydalı olacak bir tavsiyede veya yardımda bulunmam mümkün değil. Bunun için, sizlere dostça duygular beslemekten ve idarenizin halkın iyiliğine ve refahına olmasını dilemekten başka elimden gelen bir şey gelmez. Kraliçe hazretlerine gönderdiğiniz mektubunuz kendilerine iletilecektir (Saray 1994: 82).”

Vali Lawrence ile görüşmesi sırasında memleketi hakkında şifahi bilgiler veren Parsa Efendi, İngiliz Valinin beklenmedik sorularına muhatap kalmıştır. Vali Lawrence, Buhara Elçisine, Buhara Emiri'nin 1842'de Albay Stoddart ile Yüzbaşı Conolly'nin neden idamlarına karar verdiğini sormuştur (Saray 1994: 82).

Hindistan'daki İngiliz yönetiminden umduğunu bulamayan Muhammed Parsa Efendi, Osmanlı hükümetinden yardım talep etmek için 1867 Eylül'ünde Osmanlı başkentine varmıştır. İstanbul'da 24 Eylül 1867'de Sultan Abdülaziz ile görüştüktan sonra İstanbul'daki İngiliz sefaretiyle bazı diplomatik temaslarda bulunmuştur. İngilizlerin Hindistan Valisi Lawrence'n menfi cevabına rağmen, Muhammed Parsa Efendi, bir destek bulmak ümidiyle 24 Kasım 1867'de İngilizlerin İstanbul Büyükelçisi Sir Henry Elliot'a yazılı olarak müracat ederek, Buhara Emiri'nin İngiltere kraliçesine yazdığı mektuba cevap verilmesini rica etmiştir. Buhara Elçisinin ricası Hariciye ve Hindistan İşleri Bakanlığı arasında tartışıldıktan sonra, Sir Elliot'a şu talimat gönderilmiştir:

“Buhara Emirinin Rus işgaline karşı yardım isteyen müracaatına Hindistan Umumi Valisi Lawrence'n verdiği cevap hükümetimizce yeterli görülmüştür. Diğer taraftan İngiliz Umumi Efkârı Albay Stoddart ile Yüzbaşı Conolly'in trajik âkibetlerini henüz unutmuş değil. Bunun için, İngiliz hükümeti, Buhara Emirliği ile mektuplaşma yolu ile de olsa, bir münasebette bulunmayı uygun görmemektedir (Saray 1994: 83).”

İngiliz hükümetinin ve Hindistan Valisi John Lawrence'n Türkistan'daki ilgisizliğine rağmen, İngiliz Hariciye Vekili Lord Clarendon, Petersburg'daki İngiliz Elçisi Buchanan'a talimat göndererek, Rusların Türkistan'da gerçekleştirdikleri istila hareketlerinin hanlıklarının istiklâllerini tehdit ettiğini, bunun ise Aralık 1864'te Gorçakov tarafından neşredilen deklarasyona aykırı olduğunu bildirmiştir. Ayrıca Buchanan'a bu hususları Gorçakov'a ve Rus hükümetine bildirmesini istemiştir. Ancak Clarendon'un bu isteği Rus hükümeti tarafından dikkate alınmayarak geçiştirilmiştir (Saray 1994: 85).

İngilizler XIX. yüzyılın başından beri Rusların Türkistan'daki ilerlemelerini engellemeye çalışmış olsalar da 1842'den sonra bu siyasetlerini değiştirmişlerdi. 1842'de Albay Stoddart'ın ve Yüzbaşı Conolly'nin Emir Nasrullah tarafından idam ettirilmesi

İngiltere’de Türkistan Müslümanları aleyhinde büyük propagandaya sebep olmuştur. Bu idamlar nedeniyle, İngiliz hükûmeti Türkistan cihetinde ilerleyen Ruslara karşı baskısını hafifletmiş ve bunun neticesinde Ruslar Türkistan cihetinde daha rahat ilerlemişlerdir. İngiliz subaylarının idam edilmesi üzerine İngiltere artık Rusya’nın Türkistan’daki ilerlemesine ve buradaki Müslüman nüfusu ezmesine karşı çıkmayıp, “*ustaca pasif kalma*” yolunu tercih etmeye başlamıştır (Saray 1994: 46; Yalçınkaya 2006: 46).

3.4. İNGİLİZ- RUS NÜFUZ BÖLGELERİNİN BELİRLENMESİ (1873)

1868’de Buhara Emirliği’nin Rusya’nın bir vassalı haline gelmesi ve Rusların Hindistan’ın kuzeyine biraz daha yaklaşmaları üzerine İngiltere artık Rus ilerlemesinin önüne bir set çekme yollarını aramaya yönelmiştir. İngiltere’nin bu sürece kadarki Rus ilerleyişine tepkisiz kalması ise İngiliz kamuoyunda büyük tepkilere neden olmuştur. İngiliz hükûmetinin bu sürece kadarki tepkisizliğini C.H. Rawlinson 1865’de *Quaterly Review*’de şu şekilde tasvir etmiştir: “*Halihazırda Orta Asya’da cereyan eden hadiseler İngiliz halkının ilgisizliği modern tarihteki tepki olaylarının en ilginç olarak görülmelidir* (Çetin 2000: 4).”

Meselenin artık bir çözüme kavuşturulması için 1869’dan itibaren İngiliz ve Rus hükûmetleri arasında *Tarafsız Bölge, Nüfuz Alanı, Sınır Hattı* konuları görüşülmeye başlanmıştır. Türkistan’da nüfuz alanının belirlenmesi için ilk resmi teklif ise İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Clarendon’dan 27 Mart 1869’da gelmiştir. Nüfuz alanı ile ilgili 109 notanın ilki olan bu notada, iki gücün toprakları arasında itibar edilecek bir tarafsız bölge oluşturulmasının gerekliliğine değinilmiştir. Bu notanın verildiği Rusya’nın Londra Büyükelçisi Baron Brunnow ile yapılan görüşme sonunda, elçinin Clarendon’a takdim ettiği Gorchakov’un bir mektubunda da böyle bir tarafsız bölgenin belirlenebileceğini belirtilmiştir. Gorchakov teklifinde tarafsız bölgenin Afganistan olabileceğini belirtmiştir (Çetin 2000: 5).

17 Nisan’da Gorchakov’a iletmek üzere İngiltere’nin St. Petersburg Büyükelçisi Rumbold’a gönderilen notada Clarendon, “*Hindistan Hükûmeti’nin Afganistan’ın tarafsız bölge şartlarını taşımadığını, çünkü Afgan sınırının iyi bir biçimde tespit edilemediğini, Rusya’nın bu sınıra dayandığında bölgedeki aşiret reislerinin aralarındaki mücadelelere er ya da geç taraf olabileceğini, bunun da iki devlet arasında varılan anlaşmalara riayet etmede sorun çıkaracağı*” bildirmiştir. Aynı notada, her iki

ülke askerlerinin ihlal etmelerine izin verilmeyecek bir sınır olarak Buhara'nın güneyinde Amu- Derya'nın iki ülke topraklarını ayıran sınır hattı olarak kabul edilebileceği, böylece gelecekte meydana gelebilecek tartışmaların da giderileceği belirtilmiştir. Ancak bu notalardaki görüşlerin birleştiği nokta ise Afganistan'ın kuzey sınırının tespit edilmesi meselesi olmuştur. Söz konusu sorun ise Afgan Emirliği ile Buhara Hanlığı arasında tartışmalı durumda olan Bedehşan meselesidir. Bedehşan'ın hem Buhara'yı tehdit eden bir nokta olması hem de Hindikuş geçitlerine yakınlığı nedeniyle İngiltere için çok önemli nokta olması dolayısıyla meselenin halledilmesi için önemli bir sorun teşkil etmekteydi (Çetin 2000: 5).

Nitekim İngiltere ve Rusya'nın Türkistan'daki anlaşmazlıklarının çözüme kavuşturulabilmesi için bir görüşme yapmaları artık kaçınılmaz hale gelmişti. 3 Eylül 1869'da iki devletin Dışişleri Bakanları Heidelberg'de bir konferansta bir araya gelerek sınır meselesini görüşmeye başlamışlardır. Gorchakov, görüşmelerin başında Rusya'nın daha güneye inme niyetinde olmadığını Clarendon'a iletterek Çarın teminatını bildirmiştir. Lord Clarendon ise Rusya'nın son beş yıl içinde Türkistan'da gerçekleştirdiği işgalleri gündeme getirerek, Rusya'nın sıradaki hedeflerinin Belh veya Hindikuş olabileceğini vurgulamıştır. Bu yaklaşmanın Hindistan'ın güvenliğini tehdit edeceğini, böyle bir durumdan kaçınmanın yolunun ise iki ülke toprakları arasında bir tarafsız bölgenin oluşturulması gerektiğini belirtmiştir (Çetin 2000: 6).

Gorchakov buna mukabil olarak, Afgan Emiri Şir Ali'nin komşu devletler aleyhine sergilediği saldırgan tavırları dile getirmiştir. Ancak Clarendon buna karşı çıkarak Şir Ali'nin Hindistan Valisi Lord Mayo ile görüştüğünü, Emir'e bu konu hakkında gerekli tavsiyelerin yapıldığını ifade etmiş, Afgan Emiri'nin bu faaliyetlerinin kendi meşru topraklarındaki hâkimiyetini güçlendirmeye yönelik çabalar olduğunu izah etmiştir (Çetin 2000: 6).

Müzakereler sırasında Lord Clarendon, Rus ve İngiliz toprakları arasında sınır hattı olarak Amu- Derya Nehri'nin olabileceğini teklif etmiştir. Rus Bakan Gorchakov ise bu nehrin güneyindeki toprakların Buhara Emiri'ne tabi olduğunu, bu meselenin de iki güç arasında anlaşmazlıklara yol açabileceğini, bunun için Afganistan'ın tarafsız bölge rolüne daha uygun olduğunu dile getirmiştir. Buna mukabil Clarendon, Afgan sınırının iyi tespit edilemediği ve emirin daha evvel Afganistan'a tabi olan, fakat Rusya tarafından bağımsız kabul edilen küçük beylikleri hakimiyeti altına almak için çaba sarf edebileceğini belirtmiştir. Gorchakov ise, emirin bu gayretlerinde serbest olduğunu, ancak Buhara Hanlığı'na karşı girişilecek bir saldırı hareketinin Rusya'ya karşı yapılmış

kabul edilebileceğini beyan etmiştir. Nitekim Heidelberg Konferansı'nda sınır hattı belirlenememiş ve konferans sonuçsuz bir şekilde dağılmıştır (Çetin 2000: 6).

Taraflar ise konferansın sonuçsuz bir şekilde dağılmasına rağmen meselenin çözümü için konferansta ileri sürdükleri planların tarihi, coğrafi, siyasi ve topoğrafik temellerini oluşturma çalışmalarına başlamışlardır. Bu amaçla Hindistan'daki İngiliz Valiliği, Afganistan'ın kuzey sınırı ile ilgili düşünce ve delilleri içeren, Kalküta'da hazırlanmış bir Memorandum'u 14 Eylül 1869'da St. Petersburg Elçisi Buchanan vasıtasıyla Rus tarafına iletmiştir. Bu memoranduma göre, Buhara Hanlığı'nın Amu-Derya Nehri'nin güneyindeki Kerki ve Çarçuy şehirleri hariç bir meşru talebi olmamalıdır. Zira Afgan Şahı Ahmet Şah, 1751'de Afganistan Hanlığı'nı kurduğunda Meymene, Andkuy, Şiberan, Belh, Şir-i pul, Kulm, Taşkurgan ve Bedeşan'a valiler göndermiştir. Dost Muhammed de 1850- 1859 arasında bu bölgede hakimiyetini sağlamlaştırmıştır. Esasen bu dönemde Kerki ve Çarçuy şehirleri dışında, Buhara'nın nehrin güneyinde bir otoritesi kalmamıştır (Çetin 2000: 7).

Halen devam etmekte olan problemin çözümü için 1869'da Hindistan Valiliği'ne atanan Lord Mayo, Rusya ve Hindistan arasında bağımsız devletlerden müteşekkil geniş bir hudut meydana getirilmesini önermiştir. Mayo'nun önerisine göre Afganistan, Kaşgar ve Kelat İngiltere'nin nüfuz alanını oluştururken, Hive, Buhara ve Hokand da Rusya'nın nüfuz alanını oluşturacaktı. Aynı zamanda İngiltere ve Rusya birbirlerinin nüfuz alanlarına karışmamak için 'karşılıklı müdahale etmeme ahdi'ne bağlı kalacaklardı. Lord Mayo bu konudaki görüşmeleri iletmesi ve müzakereleri yürütmesi için T. Douglas Forsyth'i St. Petersburg'a göndermiştir (Çetin 2000: 7).

Ekim 1869'da St. Petersburg'a ulaşan Forsyth, ilk görüşmesini 30 Ekim 1869'da Rus Hariciye Bakanı Gorchakov ile gerçekleştirmiştir. Forsyth, Gorchakov ile gerçekleştirdiği Orta Asya'da Rus ve İngiliz çıkarları ile ilgili yaptığı görüşmelerin sonuçlarını İngiltere'nin Petersburg elçisi Buchanan'a iletmiştir. Rapordaki bilgilere göre, Rus Hariciye Bakanı, Hindistan Valisi Lord Mayo'nun 'aracı bağımsız devletler' fikrini muğlak bulduğunu, zira İngiltere'nin Afganistan ile olan münasebetlerinin Rusya'nın Buhara Hanlığı ile olan ilişkilerine benzemediğini ifade etmiştir (Çetin, 2000, s.7).

T. D. Forsyth, Rus Hariciye Bakanı Gorchakov ile görüşükten sonra, Rus Dışişleri Asya Masası Müdürü M. Stremoukhov ve Rus Harbiye Bakanı Milyutin ile müzakerelerde bulunmuştur. Forsyth'nin Stremoukhov ile gerçekleştirdiği

müzakerelerde önemli gelişmeler olmuştur. Stremoukhov, Belh, Kunduz ve Bedeşan'ı içeren bir tarafsız bölge fikrini ileri sürerken, Miliutin de halihazırda Şir Ali'nin sahip olduğu tüm vilayetlerin Afganistan olarak kabul edilmesini ve bu sınırların ötesinde hiçbir nüfuz mücadelesi ve müdahalede bulunmamasını, bunun için de İngiltere'nin yetkisini kullanmasını ifade etmiştir. Buna karşılık Rusya da Buhara'yı Afgan sınırına yaklaşmasını engelleyecekti. Ayrıca Forsyth ile Milyutin arasındaki görüşmelerde söz konusu vassal devletlerin yapılan anlaşmalara uymamaları halinde yaptırımların neler olacağı da görüşülmüştür. Bu konuya T.D. Forsyth'nin cevabı: *“Afganistan'ın bütünlüğü muhafaza edildikçe herhangi bir cezalandırmaya, hatta kısmen veya tamamen ülkenin işgaline bir tepki verilmeyebilir.”* olmuştur. Böylece İngiltere ve Rusya kendi nüfuz alanları içerisinde tam bir hareket serbestisi kazanmış olacaktı. Müzakerelerde görüşülen bu meseleler her iki tarafı da memnun etmiştir (Çetin 2000: 7).

T.D Forsyth'nin 4 Kasım'da Stremoukhov ile yaptığı bir diğer görüşmede Bedeşan'ın siyasi durumu da görüşülmüştür. Stremoukhov, Bedeşan'ın hasas bir noktada olduğunu, çünkü Rusya'nın vassalı olan Hokand Hanı'nın Bedeşan'ın sınırındaki Kulab'da hakimiyetini kurmak için çaba sarfettiğini, eğer Bedeşan Emiri de burada bir hak iddia ederse çıkacak muhtemel problemin iki büyük güç arasındaki karşılıklı iyi niyete zarar verebileceği endişesini dile getirmiştir. Bu sırada St. Petersburg'da bulunan Buhara elçisine de Bedeşan'ın durumu sorulmuş, o da Dost Muhammed'in Herât'ı ele geçirmesinden beri buranın Kabil'e bağlı olduğunu bildirmiştir. Görüşmeler neticesinde belirsizliğin giderilmesi için iki tarafın da daha teferruatlı çalışma yapmalarının gerekli olduğu kararı verilmiştir (Çetin 2000: 8).

T.D. Forsyth 5 Kasım'da Çar II. Alexander ile de görüşme imkânı bulmuştur. Çar, iki ülke toprakları arasında oluşturulması düşünülen tarafsız bölge fikrini benimsediğini ve eğer Şir Ali'nin kafasından Afganistan topraklarını genişletme fikri atılırsa Orta Asya'da barışın tesis edilebileceğini beyan etmiştir. Çar ile görüşmelerden hemen sonraki gün de ise Bedeşan'ın Afganistan'a bağlı olduğunu her iki tarafça onaylanmıştır. Böylece Türkistan'da nüfuz alanı ve tarafsız bölge meselelerindeki çözüm arayışları belirli bir aşamaya getirilmiştir (Çetin 2000: 8).

1869 senesinin sonlarında Türkistan'da Rus- İngiliz rekabetinin sonlandırılması için artık sınır hattı meselesi de tartışılmaya başlanmıştır. Rus tarafı bu sırada Hive Hanlığı'nın işgaline zemin hazırlamak için Hindistan hükümetinin yumuşak karnı olan Afganistan'ın kuzey sınırı ve tarafsız bölge meselesini tekrar gündeme getirmiştir. Rusya'nın bu meseleyi gündeme getirmesindeki asıl maksadı ise, Afgan sınırı meselesinin çözüme

kavuşturulmasına karşılık olarak İngiltere tarafından Çarlık Rusyası'nın Hive'yi işgaline vize sağlanması olacaktır (Çetin 2000, s.9).

D. Forsyth'nin 1869'da St. Petersburg'daki temasları neticesinde tarafsız bölge fikrinden vazgeçilmiş ve Orta Asya'da iki nüfuz alanına ayrılmasında hemen hemen bir fikir birliğine varılmıştı. Ancak taraflar meselenin kesin olarak halledilmesi için teferruatlı çalışmalar yapma gereği duymuşlardır. Bu yüzden sınır hattı meselesi 1873'e kadar görüşülmeye devam etmiştir. Sınır hattı meselesi için görüşmeler devam ederken, Hive'nin işgali için hazırlıklarını tamamlayan Rusya, Hive Seferi'nin onayının alınması için Ocak 1873'de Graf Şuvalov'u Londra'ya göndermiştir. Londra'ya ulaşan Şuvalov, İngiliz Başbakanı Granville ile görüşmüştür. Görüşmeler oldukça olumlu geçmiş, Şuvalov da Ocak ayının sonlarında St. Petersburg'a dönmüştür. Şuvalov'un St. Petersburg'a dönüşünden bir hafta sonra 31 Ocak 1873'de Rus Hariciye Bakanı Gorchakov, Rusya'nın Londra Elçisi Brunnow'a Rusya'nın, Afganistan'ın kuzey hududunu iki devletin Orta Asya'daki nüfuz alanlarını ayıran sınır hattı olarak kabul edeceğini bildiren mesajını göndermiştir. Böylece taraflar arasında varılan anlaşmayla sınır hattı meselesi çözüme kavuşturulmuştur. Anlaşmayla birlikte her iki devlet de kendi nüfuz alanları dahilinde huzuru bozan faaliyetleri ve komşu devletlerin topraklarına müdahale ve saldırıda bulunan hükümdarları alıkoymak için tüm yetkilere sahip olmuşlardır (Çetin 2000: 10).

1873 anlaşması ile Türkistan'ın Rus İmparatorluğu'nun nüfuz bölgesi olduğu İngilizler tarafından resmi olarak kabul edilmiştir. Böylece Buhara Hanlığı toprakları üzerindeki Rus nüfuzu da artık kesinlik kazanmıştır.

3.5. HİVE HANLIĞI'NIN İŞGALİ (1873)

Rusların Hive Hanlığını işgal niyetleri I. Petro döneminden beri bulunmaktaydı. I. Petro'nun emriyle 1717'de Hive'ye bir sefer düzenlenmişse de Hiveliler Rus Çarı'nın isteğine boyun eğmemişler ve Rusların bu seferi başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Ruslar aldıkları ağır yenilgi sebebiyle Hivelileri cezalandırmak için 1839'da tekrar bir sefer düzenlemişlerse de 5 Aralık 1839'daki savaşı kaybetmeleri, ağır kış koşulları ve İngilizlerin araya girmeleri nedeniyle bundan da bir sonuç elde edememişlerdi. 1839'daki ikinci bir yenilgiye rağmen Ruslar, Hive'nin cezalandırılmasından hiçbir zaman vazgeçmemişler 1854'te tekrar bir sefer açmışlardır. 1854'ün ilkbaharında

Petrovskiy'nin idaresinde 17.000 askerin Hive'ye yürümesi emredilmiş, ancak bu sefer de başarısızlıkla sonuçlanmıştır (Hayit 2004: 100).

Hive'yi kesin olarak işgal etme niyetinde olan Ruslar, Hokand ve Buhara Hanlıkları'nın himaye altına alınmalarının ardından bütün dikkatlerini Hive'ye yönlendirmişlerdir. Bu amaçla Petersburg'da I. Petro döneminden kalma Hive'yi işgal planları tekrar ele alınmaya başlanmıştır (Hayit 2004: 100).

Rusya, Hazar Denizi'nin Mangışlak yarımadasında harekât üssü olarak kullanılmak üzere, *Novo Petrovskiy* isimli bir liman şehri inşa etmiştir. Aynı zamanda Rus askeri uzmanları 1859'da Hazar Denizi'nin doğu sahilinin haritasını da hazırlamışlardır. Bu hazırlıkların devamında 5 Kasım 1869'da Albay Stoletov komutasındaki Rus askerleri, Kızıl- Suv'a (Krasnovodsk) çıkmışlar ve burada deniz kuvvetlerini toplamaya devam etmişlerdir. Rusların Hazar Denizi'nin sağ kıyısında görülmelerinden, İran'ın huzursuz olması nedeniyle 1869'da İran ile bir anlaşma imzalanarak İran tarafsız hale getirilmiştir. Kızıl- Suv'da Krasnovodsk Kalesi'nin inşası ile Hive Hanlığı, Orenburg yönünden Üst Yurt ile; Taşkent ile Kızıl Kum ile; Hazar Denizi yönünden Krasnovodsk ile sarılı hale getirilmiştir (Hayit 2004: 101).

Hive'nin işgali 1873 yılında gerçekleşse de Rus birlikleri 1869'dan beri Hive'nin bozkır bölgelerinde ilerlemeye başlamışlardı. Ruslar 1871'de Sarı Kamış'ı, Kafkasya Valisi Büyük Prens Mihael Nikolayeviç'in komutasında da Irkebay Vahası'nı işgal etmişlerdir. Askerî harekâtların sürdüğü sırada Kaufman, Hive Hanı Muhammed Rahim ile mektuplaşarak Hive'yi boyunduruk altına almaya çalışmıştır. 1871'de Kaufman, Hive'ye Rus ticaret kervanlarına koşulsuz bütün engellerin kaldırılması için müracaat etmiştir. Ancak Hive Hanlığı söz konusu olan tek taraflı düzenlemeleri reddetmiştir. Aslında Kaufman'ın bu talebi işgal için bir sebep oluşturmaktı. Nitekim Hive'nin Rus taleplerini reddetmesi Kaufman'a aradığı fırsatı vermiştir (Hayit 2004: 102).

Hive'nin işgali için müsait zamanın geldiğine karar veren Rus hükûmeti hemen hazırlıklara başlamıştır. 3 Aralık 1872'de Çar II. Aleksander'in da dahil olduğu komite Hive Hanlığı'nın işgaline karar vermiş, harekâtın idaresi de Türkistan Genel Valisi von Kaufman'a verilmiştir. Alınan kararlara göre sefere, Orenburg, Kafkasya ve Türkistan birlikleri iştirak edecektir. 12 Aralık 1872'de ise planların son hali Çar tarafından onaylanmıştır (Hayit 2004: 102).

Rus hükûmetinin 1872'de Hive'yi işgal için görüşmelerde bulunduğu sırada İngiltere'nin Petersburg Büyükelçisi Loftus, Rus hükûmetinin 1873 ilkbaharında Hive'yi işgal etmeyi

planladığını hükûmetine bildirmesi üzerine İngiltere hükûmet çevrelerinde Hindistan'ın güvenliği için endişeler başlamıştır. Bunun üzerine İngiliz hükûmeti Rusya'nın Hindistan üzerine daha fazla yayılmasını engellemek istemiştir. Böyle bir diplomatik baskıyı beklemekte olan Çar II. Aleksander, 1873 Ocak ayında askeri yaveri Graf Şuvalov'u Londra'ya göndermiştir. Şuvalov, Londra'daki görüşmelerinde Hive'ye planlanan seferin sürekli bir işgal amacıyla olmadığını beyan etmiştir. Görüşmeler neticesinde taraflar arasında Rusların Orta Asya'daki İngiliz nüfuz bölgesini tanıdıklarına dair bir anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşmayla Rusya, İngiltere'yi Hive konusunda tarafsız hale getirerek önündeki son diplomatik engeli de kaldırmıştır (Saray 1994: 98; Hayit 2004: 102).

1873'deki anlaşma ile İngiltere'nin Türkistan'da saf dışı bırakılmasının ardından Rus askeri çevreleri Hive'yi son darbeyi vurmak için hazırlıklara başlamışlardır. Yapılan planlara göre Orenburg'dan hareket edecek General Verevkin'in birlikleri, Kafkasya'dan hareket edecek General Lomakin'in birlikleri ile, Taşkent'ten hareket edecek olan Kaufman'ın birlikleri Mayıs 1873'te aynı anda Hive'ye varacaklardı. Hazırlıklarını tamamlayan birlikler 1873 Nisan'ında Kaufman'ın emriyle Hive'ye doğru ilerlemeye başlamışlardır (Saray 1994: 99).

Hızla ilerleyen Rus birlikleri Mayıs sonlarında hanlığın başkenti Hive şehrini kuşatarak bombardımana başlamışlardır. Rus topçu ateşi Hive şehrinde ağır tahribata ve can kaybına sebep olmuştur. Rusların saldırıları karşısında daha fazla kayıp vermek istemeyen Hive Hanı, Kaufman'a elçiler göndererek bombardımanın kesilmesini ve sulh yapılmasını rica etmiştir. Fakat, Ruslar, hanın bu isteğini ancak kendisi de dahil olmak üzere bütün silahlı müdafilerin kayıtsız şartsız teslim olması koşuluyla kabul edeceklerini bildirmişlerdir. Hive Hanı, Rusların tekliflerine evet demiş ise de, müdafilerin çoğunluğunu teşkil eden Yamud Türkmenleri, teslim olmayı kabul etmemişlerdir. Bunun üzerine Ruslar bombardımanı daha da şiddetlendirmişlerdir. 24 saat devam eden bombardımanın ardından enkaz haline dönen şehir 9 Haziran 1873'te işgal edilmiştir. Fakat, herşeye rağmen Rus hakimiyetine girmeyi reddeden Yamud Türkmenleri, güneye Hazavat bölgesine çekilmişlerdir. Ancak orda da daha fazla tutunamayarak teslim olmuşlardır (Saray 1994: 100).

Türkmen meselesini halleden Kaufman, 12 Haziran 1873'te Hive Hanı ile 18 maddelik bir sulh anlaşması imzalamıştır. Anlaşmaya göre, Muhammed Rahim Han Rus vassalı olmayı ve savaş tazminatı olarak da 2.200.000 rublelik tazminatı Rusya'ya ödemeyi kabul etmiştir. Bunların yanında Rusya, Hive topraklarında istediği yerde askeri üs

kurabilme hakkını ve Rus tüccarları için Hive toprakları üzerinde tam bir ticari serbestisi elde etmiştir (Saray 1994: 102).

1873'te Hive'nin de Rus nüfuzuna alınmasıyla birlikte 1717'den beri süre gelen "Hive Problemi" de nihayet çözüme kavuşmuştur. Böylece Rusya, devletlerarası hukuka aykırı olarak, her biri müstakil devlet olan Hokand ve Buhara Hanlıklarından sonra Hive Hanlığını da işgal ederek, Türkmenistan hariç bütün Türkistan'a hâkim olmuştur.

Hive'yi itaat altına aldıktan sonra 1879 yılında Ruslar, Teke Türkmen güçlerine karşı harekete geçmişler, fakat Türkmen kuvvetlerinin Göktepe'de kahramanca direnmeleri üzerine geri çekilmek zorunda kalmışlardır. İngilizler ise Rusların bu faaliyetlerini yakından takip etmişler, fakat müdahale etme konusunda herhangi bir girişimleri olmamıştır. 1880 yılında Ruslar, Hazar Denizi sahilindeki Krasnovodsk'tan Taşkent'e kadar uzanacak stratejik bir demiryolu inşa etmeye başlamışlardır. Demiryolu inşası, Türkmenlerin telgraf hatlarına ve diğer yerlere gerçekleştirdikleri saldırılarla engellenmiş, bu da Rusları isyancı yerli halklara karşı General Skobelev'in komutası altında askeri kuvvet göndermeye zorlamıştır. Nitekim 1881 yılının sonuna doğru Göktepe Kalesi yakınında gerçekleştirilen savaş Rusların bölgedeki konumlarını güçlendirmelerini sağlamıştır (Sabol 2002: 592-593).

Ruslar, İngilizlerin beklediği şekilde Aşkabat'ta durmamışlar ve 1884 yılında Merv'i ele geçirmişlerdir. Rusların Merv'i ele geçirmeleri üzerine İngiltere, 1873 anlaşmasının İngiltere'ye karşı ihlali diye Rusya'yı protesto etmiştir. Fakat, Rus hükûmeti 1873 anlaşmasına istinaden Türkmenistan meselelerinde tam bir hareket serbestisine sahip olduğunu bildirmiştir (Hayit 2004: 120).

XIX. yüzyılın başından beri süren meselenin çözümü için her iki taraf bir harita çalışmalarına başlamışlardır. Yaklaşık 3 yıl süren çalışmalar 1887 yılında sonlanmıştır. 1887 yılında Rusya ile İngiltere, Afgan-Rus sınırını kesinleştirmişler ve 1893 yılında da Durand hattını kabul etmişlerdir. Bununla beraber Durand Antlaşması yapılarak Afganistan ile Hindistan arasındaki sınır belirlenmiştir. 1896 yılında İngiliz-Rus Sınır Komisyonu, Rusya Türkistanı ile İngiliz Hindistan'ı arasında bir tampon bölge oluşturmuştur. Her iki hükûmet arasında aylarca süren zor görüşmelerden sonra bu sınırlar 1907 yılında teyit edilmiştir. Böylece Rusya'nın Orta Asya'daki konumu kesin bir şekilde belirlenmiş, İngilizlerin de Hindistan'ın tehdit altında kaldığı yolundaki kaygıları da giderilmiştir. 1907 İngiliz- Rus Anlaşması herkesi memnun etmese de söz konusu

anlaşma Orta Asya'nın kontrolü konusunda neredeyse bir yüzyıldır yaşanan düşmanlık ve güvensizliği ortadan kaldırmıştır (Sabol 2002: 593).

SONUÇ

XIX. yüzyıl büyük devletlerin birbirleriyle rekabet içerisinde oldukları bir dönemdir. Bu dönemde Türkistan coğrafyası da büyük devletlerin birbirleriyle olan rekabetlerine sahne olmuştur. Türkistan coğrafyasının sahip olduğu yer altı ve üstü kaynakları, ticaret hacmi sömürgeci güçlerin büyük ilgisini çekmiştir. Nitekim Türkistan'ın sahip olduğu kaynaklar nedeniyle XIX. yüzyılda İngiltere ve Rusya birbirleriyle bir rekabet içerisinde olmuşlardır.

1644'ten beri Hindistan yoluyla ilgilenen Rusya, Hindistan'a ulaşmak ve sıcak denizlere inmek için Türkistan'ı bir çıkış kapısı olarak görmüştür. XVI. yüzyıldan beri Türk topraklarını ele geçiren Rusya, I.Petro döneminden itibaren politikalarını daha sistematik bir hale getirmiştir. XVIII. yüzyıla gelindiğinde Kazak steplerinin de himaye altına alınmasıyla Rusya'nın Hindistan yönündeki tek engel olarak Türkistan Hanlıkları kalmıştır. Rusya, bir yandan işgaller ile güneye doğru yayılırken diğer bir taraftan Türkistan Hanlıkları'nı da kendi tarafına çekmeye çalışmıştır.

Rusya'nın güneye doğru yayıldığı sırada, İngiltere ise Hindistan'daki hâkimiyetini iyice sağlamlaştırmış, çevre ülkelerdeki nüfuzunu kurmaya başlamıştır. Rusya'nın giderek Hindistan'a yaklaşması İngiltere'yi oldukça endişelendirmiş ve bunun için önlem alma gereği duymuştur. İngiltere bu amaçla Hindistan'ın kuzeyinde kendisine tampon bölgeler oluşturmak için gerekli olan diplomatik, askeri her türlü önlemi almıştır. Bunu gerçekleştirmek için Afganistan'ı işgal ederken Buhara Emirliği başta olmak üzere diğer Türkistan Hanlıkları'na da temsilciler göndermiş ve kendi nüfuzunu arttırmaya çalışmıştır.

İngiltere ve Rusya'nın Buhara Emirliği üzerindeki bu rekabetleri Buhara Emirliği ve diğer Türkistan Hanlıkları'nın aleyhine sonuçlanmış, Rusya Türkistan hanlıklarını işgal ederek kendi himayesi altına almıştır. Söz konusu rekabet neticesinde Buhara Emirliği'nin Rus nüfuzu altına girmesinde etkili olan bazı hususlar vardır.

Sayılabilecek ilk husus Rus Çarlığı'nın Türkistan Hanlıkları'na yönelik uyguladığı işgal faaliyetleridir. Rusya, Türkistan'ın kaynaklarına sahip olmak, Hindistana'a ulaşmak ve Türkistan'daki çıkarlarına aykırı olarak gördüğü İngiliz nüfuzunu ortadan kaldırmak için Türkistan'ı işgal etmiştir.

Rusya'nın Buhara'yı işgal etmesinin başka bir sebebi ise bölgedeki tüccarlarının, Emirikteki Rus esirlerinin can güvenliğini sağlamak istemesidir. Rus tüccarlar bölgedeki göçebe Kazaklar tarafından pek çok kez saldırıya uğramış ve esir alınmışlardır. Bu saldırıların Hanlıklar tarafından desteklenmesi ve tüccarların esir alınması Rusya'nın Türkistan'ı işgal etmesi için bir sebep oluşturmuştur. Rusya'nın Buhara hükûmetini defalarca bu konuda uyarması Buhara nezdinde dikkate alınmamıştır. Nitekim bu durum da Rusya'nın Buhara'yı nüfuz altına almasında etkili olmuştur.

Buhara ve diğer hanlıkların Rusya'nın himayesine girmesinde Rusya'nın bölgedeki ticari münasebetleri de oldukça etkili olmuştur. Khanikoff'un da dikkat çektiği gibi Rusya ile Buhara arasındaki ticaret hacmi 1820'de 1.180.160 ruble iken 1840'a gelindiğinde 3.283.654 rubleye çıkmıştır. Buhara ile böyle yüksek gelirli ticareti kaybetmek istemeyen Rusya, Emirliği mümkün olduğunca kendi nüfuzu altında tutmaya çalışmıştır. Özellikle pamuk ithalatı söz konusu ticari münasebetlerde önemli bir yer kaplamıştır. Zira Rus tekstil endüstrisi hızla gelişimi sonucunda 1850 yılında dışarıdan ithalata bağımlı hale gelmiş, nitekim bu durum Rusya'nın Türkistan'ı işgal etmesinde en önemli sebebi oluşturmuştur.

XIX. yüzyılda Türkistan'daki İngiliz-Rus rekabeti de Buhara Emirliği'nin Rus himayesine girmesinde oldukça etkili olmuştur. Taraflar arasındaki bu rekabette Rusya, Buhara Emirliği'nin ve diğer hanlıkların İngilizlerin nüfuzuna girmelerinden çok korkmuştur. Rusya çıkarlarına aykırı olarak gördüğü bu durum karşısında Buhara Emirliği'ni işgal ederek kendi nüfuzu altına almıştır.

Rusya'nın Buhara Emirliği ile olan münasebetlerinin İngiltere'ye göre daha köklü olması da onun bu rekabette üstünlük kurmasını sağlamıştır. XVI. asırdan beri Buhara ile ilişkilerini geliştiren Rusya, ileriki dönemlerde de gönderdiği çeşitli elçilik heyetleriyle Buhara ile olan ilişkilerini daha da geliştirmiştir. Bunun bir sonucu olarak Rusya, elçilik heyetlerinin hazırladığı raporlar ile Buhara'yı daha yakından tanıma fırsatı bulmuştur.

İngiltere'nin Buhara Emirliği'ne yönelik tutumu da bölgedeki Rus nüfuzunun artmasında etkili olan diğer bir husustur. İngiltere, Rusya'ya nazaran Türkistan'da daha pasif bir politika izlemiştir. İngiltere XIX. yüzyılda Türkistan ile olan ilişkilerini daha çok diplomatik düzeyde tutmuştur. Tabii ki bu durum askeri yönden de bölgede gücü olan Rusya karşısında onu daha zayıf kılmıştır. Türkistan cihetinde yeterli nüfuzunu oluşturamayan İngiltere daha çok Afganistan ve İran'ı kontrolü altında tutmuştur.

Afganistan'ı tampon bölge olarak kullanan İngiltere'nin dikkati daha çok bu bölgeye yoğunlaşmıştır.

Peki Buhara Emirliği'nin Rus nüfuzuna girmesinde etkili olan iç etkenler nelerdir?

Bu konuda söylenebilecek ilk husus Buhara Emirliği'nin XIX. yüzyılda askeri durumunun yetersizliğidir. Çağın bilimsel gelişmelerini çok geriden takip eden Buhara yöneticileri ordularını gerekli teknik ve donanımla donatamamışlardır. Böyle bir durumda Emirlik, Rusya'ya karşı herhangi bir askeri başarı gösterememiştir.

Askeri durumun yetersizliğine ilaveten Buhara'nın eğitim sisteminin içerisinde bulunduğu kötü durum da etkili olan bir husustur. Özellikle modern bilimlerden uzak dini ilimler ağırlıklı bir eğitim sistemi olması nedeniyle bilimsel ve teknolojik gelişmeler takip edilememiştir. Dolayısıyla son bilimsel gelişmelerden haberi olmayan Buhara Emirliği Rusya karşısında tutunamamıştır.

Buhara Emirleri'nin kişilikleri de Rusya'nın Emirlik üzerinde daha rahat nüfuz kurmasını sağlamıştır. Buna en güzel örnek Emir Nasrullah (1826-1860) gösterilebilir. Bağnaz, şüpheli bir yapısı olan Emir Nasrullah, kendisini Rusya'ya karşı uyarı Stoddart ve Conolly'e casus muamelesi yapmış ve onları idam ettirmiştir. Hiç şüphesiz bu durum Emir Nasrullah'ın halefi Muzaffer Hanı Rusya karşısında İngiltere'nin desteğinden mahrum bırakmıştır.

Ayrıca, Türkistan Hanlıkları'nın birbirleriyle sık sık çatışmaları Rusya karşısında birlik halinde çıkmalarını engellemiştir. Özellikle Buhara Hanları Nasrullah (1827-1860) ve Muzaffereddin (1860-1885) sürekli Hokand ve Hive Hanlıkları üzerine seferler açmışlardır. Buhara Hanlarının komşu devletlerine olan bu tutumu yaklaşan Rus tehlikesini fark edememelerine neden olmuştur. Nitekim üç hanlığın sürekli çatışma içerisinde olmaları Rusya karşısında ciddi bir mukavemet oluşturmalarını engellemiş ve hanlıkların birer birer Rusya'nın himayesine girmelerini sağlamıştır.

KAYNAKÇA

- AKBULUT, Uğur. (2016). *Hindistan Yolu ve İngilizler: Fırat Nehri'nde İlk İngiliz Vapurları*. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları.
- ARIK, Durmuş. (2006). Buhara Yahudileri Üzerine Bir İnceleme. *Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi*, (1)2, 92- 109.
- AYDIN, Erhan. (2016). *Eski Türk Yer Adları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- AYDINLI, Osman. (2009). Semerkant. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (c. 36, s.481- 484). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- BARTHOLD, V. Vladimir. (1990). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* (Hakkı Dursun Yıldız, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- BECKER, Seymour. (1968), *Russian Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiava, 1865- 1924*, Russian Research Center Studies, Cambridge Massachusetts: Harvard University Press.
- BEKSAÇ, Engin. (2012). Uluğ Bey Medresesi. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (c. 42, s.129-130). İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- BUDAK, Mustafa. (1993). ÇÂRÇÛY. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (c.8, s.224- 225) İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- BUDAK, Mustafa. (2002). Rusya'nın Kafkasya'da Yayılma Siyaseti. *Türkler Ansiklopedisi* (c. 18, s.488-515). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- BURNES, Alexander. (t.y.). Erişim: 14 Kasım 2017, [http://www.britannica.com/biography/Alexander Burnes](http://www.britannica.com/biography/Alexander-Burnes).
- CONOLLY, Arthur. (t.y.). Erişim: 14 Kasım 2017, <http://www.britishempire.co.uk/forces/armycampaigns/indiancampaigns/afghanistan1839/arthurconolly.htm>.
- ÇAPRAZ, Hayri. (2011). Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da Hâkimiyet Kurması. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24, 51- 78.

ÇELİK, Muhammed Bilal. (2009). *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*. Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sakarya.

ÇELİK, M. Bilal, YAZICI, Serkan. (2013). Büyük Oyunun İki Aktörü ve Osmanlı Devleti. Ümit Ekin (Ed.). *Prof. Dr. Özer Ergenç'e Armağan*. İstanbul: Bilgi Kültür Sanat Yayınları. 140- 152.

ÇETİN, Halil. (2000). 1863- 1873 Döneminde Orta Asya'da Rus- İngiliz Rekabeti. *Bilig*, 15, 1-14.

ÇERNAYEV, M. G. (t.y.). Erişim: 14.11.2017, [http:// commons.wikimedia.org/wiki/File: Chernjaev.jpg](http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Chernjaev.jpg).

DOĞAN, Orhan. (2004). Orta Asya Hanlıklarının Çarlık Rusya'nın Tabiiyetine Girmeleri Hakkında Bazı Belgeler. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*. 39, 155-180.

DOĞAN, Orhan ve ERDOĞAN, Aysel. (2017a). *Batı Türkistan Hanlıkları (Kuruluştan Yıkılışa)*. Ankara: Berikan Yayınevi.

DOĞAN, Orhan ve ERDOĞAN, Aysel. (2017b). XIX. Yüzyılda İngiliz Sömürgeciliğinde Hindistan'ın Yeri ve Önemi. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16 (3). 839-848.

EDWARDES, Michael. (1975). *Playing the Great Game A Victorian Cold War*, London: Hamish Hamilton.

EKREM, Erkin. (2003). *Hsuan-Tsang Seyahatnamesine Göre Türkistan*. Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Emir Nasrullah (t.y.). Erişim: 14.11.2017, <http://www.angelfire.com/rnb/bashiri/Manghit/Manghits.html>.

ESİN, Emel Esin. (1991). Amuderya. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (c.3, s.98- 99). İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.

ESHENKULOVA, Kishinjan, (2007), *Modern Bilimlerin Türkistan'a Girişi (1800- 1917)*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.

EVANS, John L. (1984). *Mission of N.P. Ignatiev to Khiva and Bukhara in 1858*, Oriental Research Partners: Newtonville Massachusetts.

ÖKSU, Erkan. (Mayıs 2011). Buhârâ'da Ezan Sesleri, *IV. Uluslararası Türkoloji Kongresi Bildirileri* [Bildiri], IV. Uluslararası Türkoloji Kongresi, Kazakistan.

Great Game. (t.y.). Erişim: 14.11.2017, [http://www.commons.wikimedia.org/wiki/File:Great Game cartoon from 1878.jpg](http://www.commons.wikimedia.org/wiki/File:Great_Game_cartoon_from_1878.jpg).

GUSHKOVİTCH, Paul. (2017). *Rusya'nın Kısa Tarihi*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.

HATUNOĞLU, Nurettin. (2016). *Türkistan'da Son Türk Devleti Buhara Emirliği ve Âlim Han*, İstanbul: Ötüken Yayınevi.

HAYİT, Baymirza. (2004). *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

HOPKİRK, Peter. (2016). *The Great Game: On Secret Service in High Asia*. London: John Murray Publishing.

KARADENİZ, Yılmaz. (2008). İngiltere'nin İran- Afganistan Politikası (1848- 1870). *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 11, 119-135.

KAUFMANN, Konstantin. (t.y.). Erişim: 14.11.2017, <http://www.britannica.com/biography/Konstantin/Petrovich-Kaufmann>.

KHANİKOFF, Nikolai Vladimirovich. (1845). *Bokhara Its Amir And Its People, translated from the Russian Khanikoff by Baron Clement A. De. Bode*. London: James Madden.

KONUĞU, Enver. (1998). "Hokand Hanlığı", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (c.18, s.215-216). İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları

KURAT, Akdes Nimet. (2014). *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

LEDONNE, John P. (2016). *Rus İmparatorluğu'nun Büyük Stratejisi 1650-1831*, İstanbul: Avangard Kitap.

LEVY, Scott. (2002). "Orta Çağ Asyası'nda Türkistan ve Turan", *Türkler Ansiklopedisi* (c. 1, s. 388-392). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

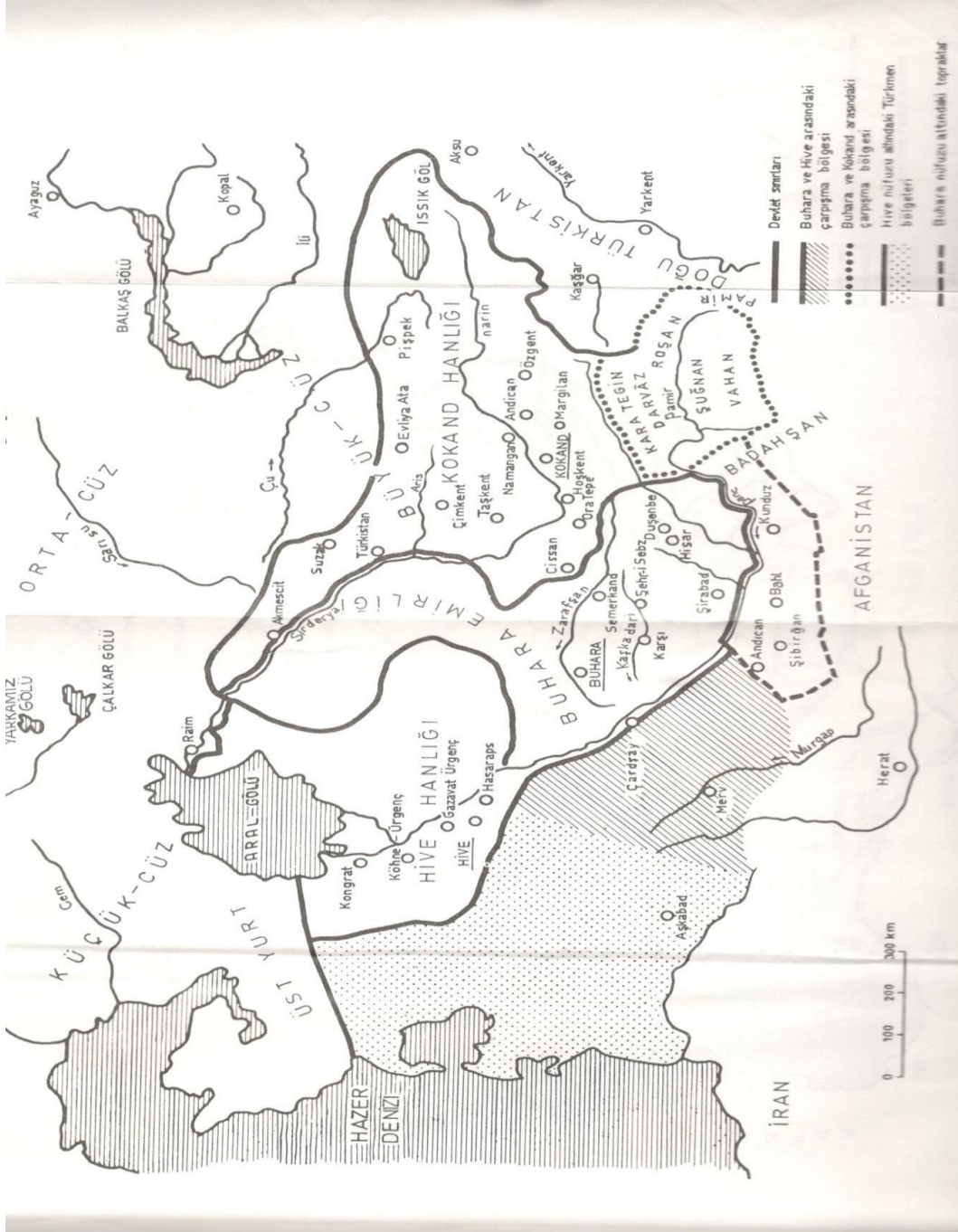
MEYENDORF, B. Von. (1826). *Journey From Orenburg To Bokhara In The Year 1820*, Calcutta: The Foreign Department Press.

- MUHAMMEDCANOV, Abdullah. (2009). Siriderya. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (c.37, s. 272). İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- OMOROV, Timurlan. (2012). Türkistan'daki Özbek Hanlığının Kısaca Tarihi ve Özbek Boyları. *Türk Bilim Araştırma Vakfı Bilim Dergisi*, 5 (2). 7-18.
- OMOROV, Timurlan. (2013a). "Buhara Hanlığındaki Etnik Yapı", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 2 (7). 65-85.
- OMOROV, Timurlan. (2013b). *Kırgızların Türkistan Hanlıkları İle İlişkileri (XV.-XX. YY. Arası)*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi.
- ÖDEMİŞ, Nilgün. (2002). *XIX. Yüzyılda Büyük Güçlerin (Rusya, İngiltere, Çin) Orta Asya Politikaları*, Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- ÖZCAN, Azmi. (2000). İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'. *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (c.22, s.294-295). İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- RAWLINSON, Henry. (1868). "On Trade Routes Between Turkestan and India", *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*. 13 (1), London: Wiley. 10-25.
- SABOL, Steven. (2002). Orta Asya'da Rus- İngiliz Rekabeti, *Türkler Ansiklopedisi* (c.18, s. 587-595). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- SAYDAM, Abdullah. (1990). Rusya'nın Kafkasya'yı İşgali. *On Dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 5 (1). 239-257.
- SARAY, Mehmet. (1984). Türkistan'da Rus- İngiliz Nüfuz Mücadelesi, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 34, 397-416.
- SARAY, Mehmet. (1994). *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775- 1875)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- SARAY, Mehmet. (1998). "Hive Hanlığı" *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (c.18, s.167-170). İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları
- SARAY, Mehmet. (2002). *Afganistan ve Türkler*. Ankara: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları.
- SARAY, Mehmet. (2003). *The Russian, British, Chinese and Ottoman Rivalry In Turkestan*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

- SARAY, Mehmet. (2013a). Rusların Orta Asya'yı Ele Geçirmeleri. Semih Yalçın, Şarika Gedikli Berber (Haz.). *Makaleler* (s.153-197). Ankara: Berikan Yayınevi.
- SARAY, Mehmet. (2013b). Kont İgnatiev'in Buhara ve Hive'yi Ziyareti (1858), Semih Yalçın, Şarika Gedikli Berber (Haz.). *Makaleler* (s.119-141). Ankara: Berikan Yayınevi.
- SARAY, Mehmet. (2013c). Rusya'nın Türkistan'da Yayılması. Semih Yalçın, Şarika Gedikli (Haz.), *Makaleler* (s. 372- 417). Ankara: Berikan Yayınevi.
- SCHUYLER, Eugene. (2007). *Türkistan Batı Türkistan Hokand Buhara ve Kulca Seyahat Notları*, İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- ŞEŞEN, Ramazan. (1992). Buhara. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (c.6, s. 363-367). İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- TAŞAĞIL, Ahmet. (2002). Keş, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (c. 25, s. 314-315) İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- TAŞAĞIL, Ahmet. (2012), Türkistan, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (c. 41, s. 556-560). İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- TAMİR, Ferhat. (2002), Kazak Hanlığı. *Türkler Ansiklopedisi* (c.8. 649-657). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- TOGAN, A. Zeki Velidi. (1981), *Bugünkü Türki (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, İstanbul: Enderun Yayınevi.
- TOPAL, Kadriye. (2014). *19. Yüzyılda İngiltere'nin Türkistan Siyaseti*. Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- TÜRKOĞLU, İsmail. (2010). Şeybaniler. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (c.39, s. 45-47) İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- UÇAK, Tülay (2016). *Kaptan Grover'in The Bokhara Victims Adlı Eserinin Türkçe'ye Çevrilmesi ve Değerlendirilmesi*. Yüksek Lisans Tezi. Balıkesir Üniversitesi, Balıkesir.
- ULUERLER, Sıtkı. (2015). Herât Meselesi ve İran- İngiliz Savaşının (1856- 1857) Osmanlı Devleti'ne Etkileri. *Turkish Studies*, 10, 803- 824.
- ÜKTEN. Selim Serkan. (2017). 16-18. Asırlarda Buhara Hanlığı'na Gelen Batılı Seyyahlar ve Seyahatnameleri, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(2), 137-164.

- YALÇINKAYA, Alâeddin. (2006). *Sömürgecilik, Pan- İslâmizm Işığında Türkistan: 1856'dan Günümüze*, Ankara: Lalezar Kitabevi.
- YAZICI, Tahsin. (1992). Belh. *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (c.5, s.410-411). İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- YAZICI, Orhan. (2002). Birinci İngiliz- Afgan Savaşı ve Sonuçları. (Ali Ahmetbeyoğlu, Haz.). *Afganistan Üzerine Araştırmalar*, İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları.
- YETİŞGİN, Mehmet. (2014). *A History of Turkistan In Nineteenth Century: Motives, Process And Aftermath Of Russian Invasions*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- YILDIRIM, Kürşat. (2013). *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- YILMAZ, Seda Vurgun. (2013). *XIX. Yüzyılda Seyahatnamelerin Işığında Buhara Emirliği (Hanlığı)*. Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sakarya.
- YILMAZ, Seda Vurgun. (2016). Buhara Emirliğinin İki Önemli Şehri: Buhara ve Semerkand, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 138-157.
- YÜCEL, Muallâ Uydu. (2001). Kalmuklar. *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (c.24, s. 267-268).
- ZARCONE, Thierry, (2014). *Yasak Kent Buhara 1830-1888*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- ZİYAYEV, Hamid. (2007). *Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele*, Ayhan Çelikbay (Çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

EK-2: XVIII-XIX. Yüzyıllarda Türkistan Hanlıkları

XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Rus İşgalinden Önceki Türkistan Hanlıkları'nın Durumu

EK-3: Alexander Burnes

13

Sir Alexander Burnes (1805-1841)

¹³ <https://www.britannica.com/biography/Alexander-Burnes>, ET: 14.11.2017

EK-4: Arthur Conolly

14

Arthur Conolly (1807- 1842)

¹⁴<http://www.britishempire.co.uk/forces/armycampaigns/indiancampaigns/afghanistan1839/arthurconolly.htm>, ET: 14.11.2017

EK-5: Emir Nasrullah

Emir Nasrullah Han (1826-1860)¹⁵

¹⁵ <http://www.angelfire.com/rnb/bashiri/Manghit/Manghits.html>, ET:14.11.2017

EK-6: 30 Kasım 1878 Times Gazetesi Karikatürü

“SAVE ME FROM MY FRIENDS!”

30 Kasım 1878 tarihinde *Times* gazetesinde yayınlanan Orta Asya'daki İngiliz- Rus Mücadelesini tasvir eden bir karikatür.¹⁶

¹⁶ https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Great_Game_cartoon_from_1878.jpg, ET: 14.11.2017

EK-7: Mikhail Grigoryeviç Çernayev

General Mikhail Grigoryeviç Çernayev (1828- 1898)¹⁷

¹⁷ <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Chernjaev.jpg>, ET: 13.11.2017

EK-8: Konstantin Von Kaufman

Türkistan Genel Valisi Konstantin Von Kaufman (1818- 1882)¹⁸

¹⁸ <https://www.britannica.com/biography/Konstantin-Petrovich-Kaufmann>, ET: 14.11.2017

EK-9: Etik Kurul İzin Muafiyeti Formu

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TEZ ÇALIŞMASI ETİK KURUL İZİN MUAFİYETİ FORMU
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TARİH ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA	
Tarih: 29/01/2018	
Tez Başlığı / Konusu: BUHARA EMİRLİĞİ ÜZERİNDE RUS-İNGİLİZ NÜFUZ MÜCADELESİ (1807-1868)	
Yukarıda başlığı/konusu gösterilen tez çalışmam:	
<ol style="list-style-type: none"> 1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır, 2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir. 3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir. 4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir. 	
<p>Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullar ve Komisyonlarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kuruldan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.</p>	
Gereğini saygılarımla arz ederim.	
29.01.2018	
Adı Soyadı: Türkbeyi GÜNGÖR Öğrenci No: N14223050 Anabilim Dalı: Tarih Programı: Tezli Yüksek Lisans Statüsü: ☒ Y.Lisans ☐ Doktora ☐ Bütünleşik Dr.	
DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI	
 <hr style="width: 20%; margin: auto;"/> Doç. Dr. Erkin EKREM	
Detaylı Bilgi: http://www.sosyalbilimler.hacettepe.edu.tr Telefon: 0-312-2976860 Faks: 0-3122992147 E-posta: sosyalbilimler@hacettepe.edu.tr	

EK-10: Tez Orjinallik Formu

	<p>HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ YÜKSEK LİSANS/DOKTORA TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU</p>
<p>HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TARİH ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA</p>	
<p>Tarih: 29/01/2018</p>	
<p>Tez Başlığı / Konusu: BUHARA EMİRLİĞİ ÜZERİNDE RUS-İNGİLİZ NÜFUZ MÜCADELESİ (1807-1868)</p>	
<p>Yukarıda başlığı/konusu gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 122 sayfalık kısmına ilişkin, 16/01/2018 tarihinde tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 10. 'dur.</p>	
<p>Uygulanan filtrelemeler:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç, 2- Kaynakça hariç 3- Alıntılar hariç/değil 4- 5 kelimededen daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç 	
<p>Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orjinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.</p>	
<p>Gereğini saygılarımla arz ederim.</p>	
<p>29.01.2018</p> 	<p>Adı Soyadı: Türkbeyi GÜNGÖR</p> <hr/> <p>Öğrenci No: N14223050</p> <hr/> <p>Anabilim Dalı: Tarih Anabilim Dalı</p> <hr/> <p>Programı: Tezli Yüksek Lisans</p> <hr/> <p>Statüsü: ☒ Y.Lisans ☐ Doktora ☐ Bütünleşik Dr.</p> <hr/>
<p>DANIŞMAN ONAYI</p> <p>UYGUNDUR.</p> <hr/> <p>Doç. Dr. Erkin EKREM</p>	